

Беларускае гістарычнае таварыства

30

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2008

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Kolegium redakcyjne: Wiesław Choruży, Doroteusz Fionik,
Helena Głogowska, Sławomir Iwaniuk, Marzena Liedke,
Oleg Łatyszonek, Dorota Michaluk, Eugeniusz Mironowicz,
Małgorzata Ocytko, Anatol Wap

Redaktor: Eugeniusz Mironowicz

Zastępca redaktora, sekretarz redakcji: Dorota Michaluk

Zastępca redaktora: Marzena Liedke

Skład: Adam Pawłowski

Korekta: Witalis Łuba

Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 085 744 61 11

E-mail: ebma@interia.pl

Nakład: 400 egz.

Zrealizowano dzięki dotacji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji
oraz przy pomocy finansowej Prezydenta Miasta Białegostoku

Na okładce: Uroczyste zakończenie polowania przed pałacem
Puśłowskich w Albertynie — lata 1920.

Spis treści

artykuły

Антон Мірановіч — Палітыка Канстанцінопальскага патрыярхату да Кіеўскай мітраполіі ў 988-1686 гадах..... 5

Валянцін Голубеў — Сельская грамада ў польскай гістарыяграфіі..... 26

Adam Perłakowski — Dole i niedole budowniczych pałacu Sanguszków w Grodnie w latach 1724-1726..... 41

Janusz Czechowski — Stosunek mniejszości narodowych Wileńszczyzny do państwa polskiego w okresie Litwy Środkowej oraz wyborów do Sejmu RP w 1922 r..... 59

Андрэй Вашкевіч — Мясцовыя арганізацыі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры (1926-1936 гг.)..... 73

Анатоль Трофимчик — Вторая мировая война в воспоминаниях и восприятии западнобелорусского населения в начале нового тысячелетия (на примере жителей деревни Большие Круговичи Ганцевичского района Брестской области)..... 88

Юры Грыбоўскі — Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае..... 101

Maja Zięta — Alternatywna Białoruś — kulturowe projekty niezależnego państwa białoruskiego..... 115

komunikaty

Kamil Śleszyński — Dzieje parafii w Ciecierówce do końca XVIII wieku..... 154

Віталь Гарматны — Правядзенне камасацыі ў Палескім ваяводстве II Рэчы Паспалітай (1921-1939 гг.)..... 162

Сяргей Чыгрын — Пуслоўскія і Альбярцін..... 172

Ирина Никулина — Ссылные члены „Общества военных друзей” на Алтае..... 186

materialy źródłowe

Antoni Mironowicz — Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ru-
skich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych..... 191

recenzje, polemiki

*Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кн. 70 (1582-1585):
кн. запісаў № 70 (копія канца XVI ст.),* падрыхт. А. А.
Мяцельскі, Мінск 2008, 354 с. Наклад 1000 асобнікаў. (Альбіна
Семянчук)..... 211

Вячаслаў Швед, Сяргей Данскіх, *Заходні рэгіён Беларусі
ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805-1815 гады,* Гродна 2006,
252 с. Наклад 500 асобнікаў. (Генадзь Семянчук)..... 214

*Материал для историко-топографического исследования
о православных монастырях в Российской империи,* составил
Василий Васильевич Зверинский, Санкт-Петербург 1890, изд.
II, книги I-III, Санкт-Петербург 2005, 1048 с. (Antoni Mirono-
wicz)..... 220

Пётр Сяўрук, *Небыцця не існуе. Невядомыя старонкі белару-
скага нацыянальнага руху,* Гародня — Wrocław 2008, ss. 240.
(Eugeniusz Mironowicz)..... 224

Alicja Joanna Siegień-Matyjewicz, *Poczucie tożsamości narodo-
wej młodzieży pochodzenia białoruskiego,* Białoruskie Zrzesze-
nie Studentów, Olsztyn — Warszawa 2007, ss. 279. (Adam Bob-
ryk)..... 228

Ігар Пушкін, *Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-
палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990-2005
гг.),* Магілёў 2007, 206 с. (Eugeniusz Mironowicz)..... 233

informacje

Konferencja „Mniejszości narodowe na Litwie: poszukiwanie dia-
logu”. Kowno, 16 listopada 2007 r. (Tomasz Błaszczak)..... 237

Europa 2008: nowe sąsiedztwo. Naukowa konferencja studentów
i doktorantów. Wilno, 17-18 maja 2008 r. (Tomasz Błaszczak)..... 240

Антон Мірановіч
(Беласток)

Палітыка Канстанцінопальскага патрыярхату да Кіеўскай мітраполіі ў 988-1686 гадах

Руская царква з самага пачатку была мітраполіяй, адной з правінцый Канстанцінопальскага патрыярхату. Па гэтай прычыне ў патрыярха былі акрэсленыя адміністрацыйныя і судовыя паўнамоцтвы. Меў ён выключнае права на інтэрпрэтацыю канонаў. Прадстаяцель Візантыйскай царквы благаславіў на мітрапаліцкі прастол. На практыцы прызначэнні на гэтую пасаду ў X-XI стст. знаходзіліся ў кампетэнцыі патрыяршага сінода, які для зацвярджэння вылучаў трох кандыдатаў, адпавядаючых кананічным патрабаванням. З ліку прад'яўленых кандыдатаў патрыярх выбіраў аднаго і прызначаў яго мітрапалітам. Такая працэдура выбару мітрапаліта датычыла таксама рускай царкоўнай правінцыі. Розніца ў параўнанні з мітраполіямі, якія знаходзіліся на тэрыторыі Візантыйскай імперыі, заключалася ў тым, што акт уступлення па прастол быў заадно актамі палітычнай акрэдытацыі. Цырыманія ўзвядзення мітрапаліта на прастол адбываўся ў кіеўскім кафедральным саборы¹.

Кіеўская мітраполія, шасцідзсятая па чарзе мітраполія Канстанцінопальскага патрыярхату, была ўстаноўлена каля 997 г.² Разам са стварэннем Кіеўскай мітраполіі былі ўстаноўлены вікарныя епархіі³: у Белгарадзе⁴, Юр'еве⁵, Ноўгарадзе⁶, Чарнігаве⁷, Пераяслаўі⁸. Дзве астатнія

¹ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I, ч. 1, Москва 1904, с. 269-272; А. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968, s. 38-39; tenże, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, pod red. W. Hryniewiczza i J. S. Gajka, Lublin 1993, s. 89-104; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237)*, Kraków 2000, s. 59-68.

² А. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 25-33.

³ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. IV, Москва 1866, с. 132; W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do unii lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. X, nr 2, Lwów 1930, s. 135; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła Katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, т. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 811.

⁴ А. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 3, „Przegląd Historyczny”, т. LVI, 1965, z. 4, s. 557-564.

⁵ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 689-690; А. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 188-192.

⁶ *Полное собрание русских летописей* [далее: ПСРЛ], т. IV, вып. 1, ч. 1, Петроград 1915, с. 90.

епархії кароткі час карысталіся статусам тытулярных мітраполій. Сутнасць тытулярных мітраполій заключалася ў тым, што епіскапу пажыццёва або на нейкі час прысвойвалася званне мітрапаліта. У такога мітрапаліта не было вікарных епіскапаў, а пасля яго смерці кіруемая ім тытулярная мітраполія становілася звычайнай епархіяй гэтай мітраполіі, да якой раней належыла. Становішча тытулярных мітраполій было падобнае да юрыдычнага статусу аўтакефальных архіепархій. Прысвойванне візантыйскімі імператарамі ганаровага звання мітрапаліта епіскапам, пажыццёва або на пэўны час, і вызваленне іх з-пад юрысдыкцыі мітрапаліта сваёй правінцыі ў XI ст. здаралася вельмі часта.

У XII і XIII стагоддзях заснаваны былі епархія ў Полацку⁹, Уладзіміры на Валыні¹⁰, Тураве¹¹, Тмутаракані¹² і ў Пярэмышлі. У XII ст. рускую царкоўную правінцыю складалі 13 епархій: мітрапаліцкая кіеўская і 12 вікарных. У тым ліку знаходзяцца ўзніклія ў XIII ст. Смаленская і Галіцкая епархія і адноўленае ў 1136 г. Растоўскае ўладдства. Канчаткова ў канцы XIII ст. Кіеўская мітраполія, апрача мітрапаліцкай епархія, налічвала васемнаццаць епархій вікарных.

Першыя епіскапы па паходжанні былі грэкамі і не ведалі славянскай мовы, ані палітычных рэаліяў на Русі. Галоўны цяжар хрысціянізацыйнай дзейнасці прыняло славянскае (балгарскае і рускае) духавенства, а таксама князі і вяльможы, якія засноўвалі шматлікія храмы ў гарадах і паселішчах. У I палове XI ст. роля епіскапаў абмяжоўвалася да кананічных спраў (рукапалаганне духоўных, сачэнне за правільнасцю абрадаў, пільнаванне прынцыпаў веры). Іх значэнне ўзрасло пасля пераходу епіскапскіх кафедраў ва ўладанне рускага духавенства. Рускія ўладыкі ў другой палове XI ст. сталі сапраўднымі выканаўцамі праграмы евангелізацыі шырокіх слаёў насельніцтва Вялікага Княства Кіеўскага. Царква ў Кіеўскай Русі стала неад'емнай часткай дзяржаўнай арганізацыі. Евангелізацыю рускіх зямель можна было правесці толькі пры

⁷ ПСРЛ, т. I, Ленинград 1926-1928, кол. 150; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 164.

⁸ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 685-688; A. Poppe, *Uwagi...*, cz. 1, s. 382-383; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 54-55; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 55-60.

⁹ Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля. Очерки истории северной Белорусии в IX-XII вв.*, Москва 1966, с. 193-199; A. Poppe, *Uwagi...*, cz. 2, s. 559-560; H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 3, Warszawa 1968, s. 7-24.

¹⁰ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 660-671.

¹¹ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. III, с. 12; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, s. 183-188; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 57; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 62-63.

¹² Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 335-336.

дапамозе дзяржаўнага апарату. Руская царква, падобна як і Візантыйская царква, была шчыльна знітаная з дзяржавай. Такое становішча ўтрымлівалася да палітычнага развалу Вялікага Княства Кіеўскага.

*

Рост палітычнага значэння Галіцка-Валынскага Княства ў XIII ст. спрычыніўся да змянення ў арганізацыйнай структуры Праваслаўнай царквы. Ужо князь Леў I імкнуўся стварыць у сваім княстве незалежную ад Кіева царкоўную правінцыю. Аднак толькі галіцкі князь Юрый I каля 1303 г. атрымаў згоду царградскага патрыярха Афанасія (1302-1309) і імператара Андроніка II Палеолага Старэйшага (1282-1328) на стварэнне ў Галічы мітраполіі. З XI ст. патрыярх меў кананічнае права прысвойваць епархіі статус мітраполіі. Такое рашэнне магло быць вынесенае толькі на пасяджэнні патрыяршага сінода. У састаў мітраполіі ўвайшлі епархіі: Холмская, Уладзімірская, Пярэмышльская, Луцкая і Тураўская¹³. Галіцкая мітраполія была 81 мітраполіяй Канстанцінопальскага патрыярхату. Рашэнне Канстанцінопальскага патрыярхату аб стварэнні Галіцкай мітраполіі было прынята пасля перавядзення сталіцы Кіеўскай мітраполіі з Кіева ва Уладзімір-на-Клязьме. Перавод сядзібы Кіеўскай мітраполіі зрабіў у 1299 г. мітрапаліт, грэк Максім (1283-1305), незычлівы ўсім кантактам з лацінскім Касцёлам¹⁴. Галіцкая мітраполія была палітычным тварэннем Раманавічаў, якія хацелі падпарадкаваць Галіцкую Русь непасрэднай юрысдыкцыі Царградскага патрыярхату. Гэтыя дзеянні мелі на мэце падняць прэстыж Галіча і паказаць пышнасць галіцка-ўладзімірскай дзяржавы пасля падзення Кіева. Гэтае рашэнне мела давесці на рускіх землях да ўраўнавання Галіча з пазіцыяй Цверы і Масквы.

Падобную галіцкім князям палітыку да Праваслаўнай царквы вялі валадары Вялікага Княства Літоўскага. У XIII ст. у межах Вялікага Княства Літоўскага апынулася рускае насельніцтва, якое пераважала ў колькасным і культурным плане. У такой сітуацыі літоўскія князі, якія кантактавалі з Масквой і Галічам, імкнуліся да стварэння сваёй праваслаўнай мітраполіі. У выніку захадаў Віцены (1296-1315) у 1299 г. была створана Літоўская мітраполія з сядзібай у Наваградку. Рашэнне аб яе стварэнні прыняў патрыярх Іаан XII (1294-1303). Ініцыятыва стварыць Літоўскую мітраполію выйшла ад мясцовых князёў. Аднак трэба выраз-

¹³ Т. Барсов, *Константинопольский патриарх и его власть над русскою Церковью*, Санкт-Петербург 1878, с. 426-429; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 492-493; K. Chodnicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 4-5.

¹⁴ I. Szaraniewicz, *Sprawy kościelne na Rusi za rządów Kazimierza Wielkiego*, „Biblioteka Ossolińskich. Poczety nowy”, t. II, Lwów 1863, s. 325-326; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 495-496.

на зазначыць, што ажыццяўленне гэтай ініцыятывы было магчымае дзякуючы імператару Андроніку II, вядомаму з незычлівага стаўлення да лацінскага Касцёла. Заснаванне дзвюх новых мітраполій на паўночна-заходніх ускраінах Канстанцінопальскага патрыярхату мела ўмацаваць Праваслаўную царкву і пашырыць уплыў Царграда на рускіх землях. Шматлікія на рускіх і літоўскіх землях місіі лацінскіх манахаў выклікалі ў праваслаўных боязь за захаванне свайго стану ўладання. Трэба згадаць, што гэта Андронік II адхіліў Ліёнскую ўнію ад 1274 г. і імкнуўся пашырыць уплывы Візантыйскай царквы на славянскіх землях. У царкоўных правінцыях на рускіх землях імператар імкнуўся прызначыць мітрапалітамі іерархаў грэчаскага паходжання.

У спісе мітрапалітаў прыналежаючых да Каснанцінопальскага патрыярхату Літоўская мітраполія займае 82 месца, зараз за Галіцкай мітраполіяй. Не ведаем імя першага літоўскага мітрапаліта, паколькі ў дакументах патрыяршага сінода (напрыклад, з 1317 г.) згадваецца ён толькі як „літоўскі мітрапаліт”. Беручы пад увагу персанальную палітыку імператара Андроніка II, можна меркаваць, што першым літоўскім мітрапалітам быў уладка грэчаскага паходжання. Вядомы па імені літоўскі мітрапаліт упершыню значыцца ў 1327 г. Гэтым мітрапалітам быў епіскап Феафіл¹⁵. Не маем ніякай інфармацыі наконт таго, ці былі іншыя, апроча мітрапаліцкай, епархіі на тэрыторыі літоўскай царкоўнай правінцыі. На тэрыторыі рускіх зямель, заваяваных Польшчай, Літвой і Масквой, кожны з бакоў імкнуўся ўстанавіць незалежную царкоўную структуру. У выніку на пачатку XIV ст. аднародная Кіеўская мітраполія падзялілася на тры мітрапаліцкія цэнтры: тытулярны кіеўскі (а ў сапраўднасці ўладзімірскі), галіцкі і літоўскі.

Заснаванне Літоўскай мітраполіі ў значнай ступені ўшчаміла ўладу кіеўскіх мітрапалітаў, якія знаходзіліся на тэрыторыі Маскоўскага Княства. Таксама ўстанаўленне Галіцкай мітраполіі выклікала асноўныя змены ў арганізацыі Праваслаўнай царквы на рускіх землях. Узнікла новая, незалежная ад Кіева царкоўная правінцыя¹⁶.

Пасля пераезду кіеўскага мітрапаліта Пятра ў Маскву, страціў ён уладу над Царквой у Галіцкай Русі. У такой сітуацыі прастол галіцкага мітрапаліта атрымаў Гаўрыіл. У яго юрысдыкцыі апынуліся епархіі, якія знаходзіліся ў Галіцкай Русі.

Галіцкая мітраполія з моманту яе ўстанаўлення ў 1303 г. да першай

¹⁵ J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 513-514; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 105-106.

¹⁶ I. Szaraniewicz, *Patriarchat wschodni wobec Kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej polskiej*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. VIII, Kraków 1878, s. 257; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 494.

паловы XIV ст. мела чатырох епіскапаў з тытулам мітрапаліта. Першым быў уладыка Нікан (1303-1305), пасля на мітрапаліцкай кафедры знаходзіліся Пётр (130-1309), затым Гаўрыіл (1326-1328) і Фёдар (1331-1335). Кожны з іх атрымаў ад канстанцінопальскага патрыярха прывілею ўступіць на мітрапаліцкі прастол¹⁷. Кіеўскія мітрапаліты, якія знаходзіліся ў Маскве або Уладзіміры-Суздальскім, намагаліся ліквідаваць Галіцкую мітраполію. Палітыку маскоўскіх мітрапалітаў падтрымлівалі маскоўскія князі, якія трымалі шчыльныя кантакты з Канстанцінопалем. Маскоўскія князі аказвалі вялікі ўплыў на рашэнні царградскіх патрыярхаў. Асаблівую актыўнасць у ліквідацыі Галіцкай мітраполіі праявіў наследнік мітрапаліта Пятра — Феагност. Нягледзячы на такую палітыку Феагноста, галіцкі ўладыка атрымаў у Канстанцінопалі сан мітрапаліта. На сінодзе ў Царградзе, скліканым 6 красавіка 1331 г. патрыярхам Ісайем (1323-1334), епіскап Фёдар выступаў як галіцкі мітрапаліт. Даведаўшыся, што ў Канстанцінопалі епіскап Фёдар быў прызнаны галіцкім мітрапалітам, Феагност падаўся ў патрыярхат. У выніку яго захадаў галіцкі мітрапаліт стаў кіеўскім вікарным і з такім статусам заставаўся да 1335 г.¹⁸ Аднак ліквідацыя Галіцкай мітраполіі аказалася кароткачасовай з’явай і неўзабаве маларускія епіскапы паднялі спробу аднавіць яе.

Аднаўленне Галіцкай мітраполіі было адным з пунктаў пагаднення Казіміра Вялікага з галіцкімі баярамі. Кароль абяцаў шанаваць усходні абрад і правы Праваслаўнай царквы, а таксама абавязаўся аднавіць Галіцкую мітраполію. Вельмі праўдападобна, што польская дыпламатыя вяла з канстанцінопальскім патрыярхам перамовы наконт аднаўлення згаданай мітраполіі¹⁹.

Мітраполія была ўзноўлена, калі патрыярхам стаў Іаан Калека — чалавек незвычайнай адукацыі і рашучы праціўнік паламітаў-ісіхастаў, прыхільнікаў дактрыны квіетызму. Патрыярх падтрымліваў таксама непаўналетняга прадстаўніка дынастыі Палеалогаў, антыпаламіта, імператара Іаана V, праціўніка прэтэндэнта на імператарскі прастол Іаана VI Кантакузена. У сваю чаргу праціўнікі патрыярха, прыхільнікі поглядаў Рыгора Паламы, абвінавачвалі Іаана Калеку ва ўступленні на прастол насуперак волі сінода. Гады 1341-1347 былі перыядам вострых спрэчак паміж прыхільнікамі і праціўнікамі вучэння Рыгора Паламы, дамінацыі лагера варажага імператару Кантакузену²⁰. Нічога та-

¹⁷ A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae*, t. II, Romae 1860, s. 626-627; Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. IV, с. 57.

¹⁸ Там жа, с. 501-502; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 118-119.

¹⁹ J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 511.

²⁰ Там жа, s. 503-505, przyp 5.

ды дзіўнага, што ў Царградзе аргументы мітрапаліта Феагноста ў справе Галіцкай мітраполіі не былі прызнаны і што націскі маскоўскіх князёў у гэтай справе былі адхілены. Калі кіеўскі мітрапаліт у 1341 г. асабіста з'явіўся ў Канстанцінопаль, патрыярх пацвердзіў аднаўленне Галіцкай мітраполіі. Галіцкая мітраполія існавала да 1347 г.²¹

Лёсы Галіцкай мітраполіі вырашаліся ў Канстанцінопалі. У 1347 г. адбылася змена на імператарскім троне над Басфорам. Уладу ўзяў паламіт, пазнейшы манах-храніст Іаан VI Кантакузен. Змена на імператарскім прастоле давяла да змены патрыярха. Яшчэ ў лютым 1347 г. патрыярх Іаан Калека быў імператарам Кантакузенам выгнаны з Канстанцінопаля і пракляты іерусалімскім патрыярхам. Канстанцінопальскім патрыярхам стаў тады Ісідар Бухірас, шчыльна звязаны з імператарам Іаанам VI Кантакузенам. Імператар выдаў булу і загадаў патрыярху зацвердзіць яе на скліканым у верасні 1347 г. канстанцінопальскім сінодзе. На сінодзе былі адхілены ўсе ранейшыя рашэнні папярэдняга патрыярха і вынесенае на разгляд пытанне Галіцкай мітраполіі. Адноўленая патрыярхам Іаанам Калекам Галіцкая мітраполія была зноў ліквідавана „раз назаўсёды на ўсе вякі”. Яе існаванне палічылі „неабгрунтаванай інавацыяй”, якая ўзнікла „насуперак боскім і святым уставам Царквы па злой волі прадажнага мітрапаліта”. Усе епархіі Галіцкай мітраполіі — „Галіч, Уладзімір, Холм, Пярэмышль, Луцк і Тураў з Божай дапамогай былі вернуты да старажытнага, справядлівага і вельмі благаслаўленага парадку” і здадзены ў юрысдыкцыю кіеўскага мітрапаліта — патрыяршага экзарха ўсяе Русі²².

Ліквідацыя Галіцкай мітраполіі была вынікам намаганняў кіеўскага мітрапаліта Феагноста і маскоўскага князя Сямёна Гордага. Аб іх памкненнях ведаем з ліста візантыйскага імператара Іаана VI Кантакузена са жніўня 1347 г. да маскоўскага князя. Імператар запэўніваў князя Сямёна Іванавіча аб выкананні ягоных патрабаванняў пасля каранавання²³. Узамен за гэтае рашэнне маскоўскі князь шчодро дапамагаў у разбудове сталічнага храма св. Сафіі. Ахвяраванні, якія паступалі з Масквы, відаць, былі вельмі вялікія, паколькі новы патрыярх адплаціўся ўзаемнасцю ў выглядзе часцінкі „дрэва святога Крыжа і мошчамі чатырох святых мучанікаў — Фёдара Страцілата, Пракопа, Кірыяка і Іаана Эфескага”²⁴. Такім чынам аб лёсах царкоўнай правінцыі, якая знаходзілася на тэрыторыі беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх зямель, упершыню вы-

²¹ Там жа, s. 488; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 121-122.

²² J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 505-506.

²³ *Русская Историческая Библиотека*, т. VI, Санкт-Петербург 1878, s. 6; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 503.

²⁴ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. III, ч. 1, с. 29-30; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 507; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 124.

рашыла маскоўска-царградскае пагадненне. Ліквідацыя Галіцкай мітраполіі аказалася поспехам Масквы, прытым не толькі ў царкоўнай палітыцы. З 1347 г. мітрапаліты сталі называць сябе „мітрапалітамі Кіева і ўсяе Русі”. Гэты поспех быў дасягнуты пры падтрымцы Канстанцінопаля, якому лягчэй было кіраваць адным мітрапаліцкім цэнтрам, чым некалькімі. У захаванні адной царкоўнай правінцыі на рускіх землях былі зацікаўлены царградскія патрыярхі, але гэта супярэчыла інтарэсам польскай і літоўскай дзяржаў. Знаходжанне кіеўскіх мітрапалітаў ва Уладзіміры-Суздальскім ці Маскве ўскладняла ім нагляд за царкоўнымі справамі на рускіх землях, якія ўвайшлі ў склад Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы. Царкоўныя адносіны на тэрыторыі распушчанай Галіцкай мітраполіі апынуліся ў стане аслаблення. Па прычыне нястачы епіскапаў і святароў нельга было забяспечыць поўную душпастырскую апеку. У такой сітуацыі натуральным трэба прызнаць памкненне ўстанавіць новыя, незалежныя ад кіеўскіх мітрапалітаў, царкоўныя правінцыі. Такую палітыку вялі Гедымінавічы, якія ў 1354 г. дамагліся паўторнага аднаўлення Літоўскай мітраполіі. Яе ўзнаўленне — вынік намаганняў літоўскага князя Альгерда пры панаванні імператара Іаана VI Кантакузена, таго ж самага, які прывёў да роспуску Галіцкай мітраполіі. Не ведаем бліжэй што паўплывала на змену пазіцыі імператара, ні стаўлення патрыярха Філафея (1354-1355). Абодва, імператар і патрыярх, пасля аднаўлення Літоўскай мітраполіі сышлі са сваіх пасад. На змену іх стаўлення паўплывала смерць мітрапаліта Феагноста ў 1353 г., абаронцы адзінства Кіеўскай мітраполіі. Першым літоўскім мітрапалітам быў уладыка Феадарыт.

Кіеўскі мітрапаліт Феадарыт быў рукапаложаны яшчэ ў 1352 г. балгарскім (тырнаўскім) патрыярхам Феадосіем II. Патрыярх Феадосій II быў аднаўляльнікам рэлігійнага жыцця і балгарскай літаратуры. Высвятленне Феадарыта ў сталіцы балгарскіх цароў у Тырнаве, а не ў Царградзе, не было раней прымяняемай практыкай. Упершыню балгарскія патрыярхі ўмешываліся ў справы, якія былі ў кампетэнцыі канстанцінопальскіх патрыярхаў. Гэты факт выклікаў абурэнне Канстанцінопальскага партыярхату, асабліва таму, што кандыдатура Феадарыта ў кіеўскія мітрапаліты была над Басфорам адкінута. У 1352 г. жыў яшчэ мітрапаліт Феагност. У выніку старанняў яго і маскоўскага князя Сямёна на канстанцінопальскім сінодзе ў чэрвені 1354 г. кіеўскім архіепіскапам быў устаноўлены уладзімірскі ўладыка Аляксей. Патрыярх Філафей, каб захаваць кіраўніцтва над Кіеўскай мітраполіяй, зацвердзіў русіна Аляксея на згаданае архіепіскапства. Больш таго, патрыярх быў фармальна вымушаны пагадзіцца на перанясенне сталіцы Кіеўскай мітраполіі з Кіева ва Уладзімір-на-Клязьме. З 1354 г. Уладзімірская епархія стала другой кафедрай кіеўскіх мітрапалітаў. Уладзімірскія епіска-

пы заставаліся кіеўскімі мітрапалітамі. І хаця змена сядзібы кіеўскага мітрапаліта абгрунтоўвалася пытаньнямі бяспекі, то сапраўдным матывам пераносу быў рост прэстыжнасці Маскоўскага княства. Другой прычынай такога рашэння была прысутнасць у Кіеве рукапаложанага балгарскім патрыярхам мітрапаліта Феадарыта²⁵. Рашэнне патрыяршага сінода штучна падтрымлівала адзінства колішняй Кіеўскай мітраполіі. На практыцы лакалізацыя патрыяршага прастола ўсёй Русі ў Кіеве з пастаяннай рэзідэнцыяй ва Уладзіміры-на-Клязьме была накіравана супраць Літвы, а ў далейшай перспектыве — супраць Польшчы. Рашэнне пацвярджала, што патрыярх не ўяўляў сабе на рускіх землях іншага праваслаўя, чым маскоўскае. На сінодзе дамінавала дактрына, што Праваслаўную царкву можа курыраваць толькі артадаксальны манарх.

У 1355 г. канстанцінопальскі патрыярх Каліст I (1350-1354; 1355-1363) асудзіў тырнаўскага патрыярха за ўстанаўленне Феадарыта кіеўскім мітрапалітам. Вядома толькі, што сваё прызначэнне атрымаў ён дзякуючы захадам літоўскіх князёў, зацікаўленых выбарам лаяльнага да Вільні кіеўскага мітрапаліта. Мітрапаліт Феадарыт прабываў у Кіеве, які знаходзіўся па-за межамі літоўскай дзяржавы. У 1354 г., калі царградскі патрыярх Філафей Кокін (1353-1354; 1355-1363; 1364-1373) рукапалажыў у кіеўскага і ўладзімірскага мітрапаліта Аляксея (1354-1378) і асудзіў Феадарыта, у Канстанцінопаль прыбыла літоўская дэлегацыя ў справе аднаўлення Літоўскай мітраполіі.

Гады аднаўлення літоўскай мітраполіі — гэта перыяд бурных здарэнняў над Басфорам. Паводле жыцця св. Аляксея, у Канстанцінопалі для рускіх зямель быў хіратанісаваны другі мітрапаліт па імені Раман²⁶. Змена на літоўскім прастоле адбылася пасля ўступлення Феадарыта (1354-1355) на пасаду кіеўскага мітрапаліта. Раман быў шваграм князя Альгерда, братам яго другой жонкі Юльяны, цвярскай князёўны. Раман мог быць таксама братам віцебскай князёўны Анны Марыі, першай дачкі князя, якая памерла ў 1349 г. Аляксея і Раман былі рукапаложаны ў 1354 г.: Аляксея у кіеўска-ўладзімірскага мітрапаліта, а Раман — у літоўскага мітрапаліта. Рускі летапісец напісаў: „У гэты ж 1354 г. узнікла сумятна на мітраполіі, якой раней на Русі не было:

²⁵ J. Fijałek, *Biskupstwa greckie...*, s. 3-7.

²⁶ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. IV, с. 42-44; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996; T. Śliwa, *Kościół prawosławny w państwie litewskim w XIII-XIV w.*, [w:] *Chrzest Litwy*, pod red. M. T. Zahajkiewicza, Lublin 1990, s. 23-25; T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni w monarchii Jagielly*, „Nasza Przyszłość”, vol. LXVI, 1986, s. 113-114; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 20; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Księga pamiątkowa z okazji 65. rocznicy urodzin profesora Stanisława Alexandrowicza*, pod red. Z. Karpusa, T. Kempy i D. Michaluk, Toruń 1996, s. 212.

патрыярх у Царградзе пасвяціў двух мітрапалітаў на ўсю рускую зямлю — Аляксея і Рамана. І была між імі вялікая варажнеча”²⁷. Сучасны яму візантыйскі гісторык Нікіфар Грыгора напісаў, што патрыярх Філафей рукапалажыў мітрапаліта Рамана за грошы²⁸. Не здаецца, каб гэтае меркаванне было верагодным, паколькі сам Філафей у лісце мітрапаліту Аляксею з чэрвеня 1370 г. паведамляў, што прадстаяцель Кіеўскага архіепіскапства не дбаў пра царкоўныя справы на тэрыторыі Малой Русі. Нават аднаўленне Галіцкай мітраполіі царградскі патрыярх прыпісаў у віну кіеўска-ўладзімірскому мітрапаліту²⁹. Другой прычынай аднаўлення літоўскай мітраполіі Філафеем было імкненне пашырыць уплывы Візантыйскай царквы на землі Вялікага Княства Літоўскага.

Справай устанаўлення мяжы паміж Кіеўскай і Літоўскай мітраполіямі паўторна заняўся патрыяршы сінод у 1361 г. Пасля выслухання надзвычайных камісараў, якія пабывалі на Русі ў ліпені 1361 г., імператар Іаан VII Палеолаг і канстанцінопальскі патрыярх Каліст I пацвердзілі прыналежнасць да літоўскай царкоўнай правінцыі раней далучаных Тураўскай і Полацкай епархій. Пры ўстанаўленні абшару Літоўскай мітраполіі быў узяты пад увагу гранічны падзел паміж Літвой і Польскай Каронай.

У апошнія гады свайго панавання Казімір Вялікі вымушаны быў наваарганізаваць царкоўную структуру і зрабіць яе незалежнай ад замежных цэнтраў, асабліва на Літве. Манарх, выкарыстоўваючы канфлікт паміж Літвой і Царградам за прызначэнне на Літоўскую мітраполію, звярнуўся да канстанцінопальскага патрыярха з прапановай аднавіць Галіцкую мітраполію. У 1370 г. кароль нават прымяніў шантаж у дачыненні да Канстанцінопальскага патрыярхату. У лісце да патрыярха Філафея прыгразіў ён, што калі не атрымае згоды на паўторнае ўстанаўленне Галіцкай мітраполіі, загадае ахрысціць падначаленых яму русінаў паводле рымскага абраду. Адначасна Казімір Вялікі запэўніваў патрыярха, што будзе дбаць, „каб абрад на Русі не загінуў, ані не падвяргаўся скажэнню”³⁰. Ліст прывёз патрыярху прызначаны каралём на пасаду мітрапаліта епіскап Антон. За такую мітраполію хадайнічаў перад Канстанцінопальскім патрыярхатам літоўскі князь Альгерд.

Старанні польскага караля падтрымалі рускія князі і баяры. Патры-

²⁷ ПСРЛ, т. X, с. 227.

²⁸ J. Fijałek, *Biskupstwa greckie...*, s. 11-12.

²⁹ Там жа, с. 14; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 129-130.

³⁰ A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae*, vol. II, Romae 1860, s. 626, 627; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie...*, s. 27; W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I, Lwów 1904, s. 232-233; H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, s. 226, przyp. 3; s. 248.

ярхат разгледзеў прапанову памерлага ўжо апошняга Пяста 9 мая 1371 г. і прызначыў Антона мітрапалітам. Патрыярх стаяў на пазіцыі, што ў першую чаргу неабходна забяспечыць рэлігійныя патрэбы рускага народа ў межах Польшчы. Адноўленая ў 1371 г. Галіцкая мітраполія мела ў сваім складзе наступныя епархіі: Уладзіміра-Валынскую, Галіцкую, Тураўскую, Холмскую і Пярэмышльскую³¹. Такім чынам на абшары, далучаным да Польшчы, Праваслаўная царква была сарганізавана ў адзіную мітраполію ўзначаленую галіцкім мітрапалітам Антонам (1371-1391).

Узніклая ў царкоўнай структуры ў XIV ст. арганізацыйная бязглуздзіца была вынікам некалькіх чыннікаў: плаўнасці дзяржаўных граніц (Польшчы, Літвы і Маскоўскай Русі), адсутнасці паслядоўнай палітыкі Канстанцінопальскага патрыярхату да рускай царкоўнай правінцыі і асабістых памкненняў паасобных мітрапалітаў (галіцкіх, кіеўска-маскоўскіх і літоўскіх) да падпарадкавання сабе рускай царкоўнай правінцыі. Калі да гэтага дадаць палітычныя інтарэсы валадароў Польшчы, Літвы і Масквы — можна зразумець прычыны ўзніклай арганізацыйнай неразбярхі ў Праваслаўнай царкве на рускіх землях.

*

На тэрыторыі рускіх зямель, далучаных да польскай дзяржавы, Праваслаўная царква з 1371 г. была сарганізавана ў структуры Галіцкай мітраполіі. Падзел паміж Галіцкай і Літоўскай мітраполіямі быў праведзены па актуальных дзяржаўных межах Польскай Кароны і Вялікага Княства Літоўскага.

Падобна як Казімір Вялікі, таксама і літоўскі князь Альгерд імкнуўся стварыць незалежную ад Масквы царкоўную структуру, якая, па-за тэрыторыяй Вялікага Княства Літоўскага, уключала б Кіеў, Смаленск, Ніжні Ноўгарад і Цвер³². Вынікам гэтай палітыкі было паўторнае аднаўленне Літоўскай мітраполіі ў межах Вялікага Княства, якое адбылося пры панаванні Альгерда ў 1375 г. Альгерд, пагражаючы ліквідаваць Праваслаўную царкву, выступіў у 1375 г. з рашучым патрабаваннем выдаліць з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага прамаскоўскага мітрапаліта Аляксея³³. Гэты ўльтыматум патрыярхатам быў прыняты ў асаблівы спосаб. Патрыярх прызначыў і рукапалажыў у мітрапа-

³¹ Т. М. Trajdos, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i pierwszej ćwierci XV w.*, [w:] *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, t. II, Poznań 1985, s. 213-214; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie...*, s. 27-34; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 137-138.

³² H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, s. 250-251; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 142-145.

³³ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. IV, с. 46; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I, с. 211.

літа манаха Кіпрыяна, балгарына, выхаванца тырноўскай школы царкоўнай пісьменнасці³⁴. Літоўскі мітрапаліт Кіпрыян неўзабаве стаў прадстаяцелем Кіеўскай і Галіцкай мітраполій. Прызначаючы Кіпрыяна літоўскім мітрапалітам, патрыярх даручыў яму нагляд за епархіямі Галіцкай мітраполіі. Філафей прыняў такое рашэнне пасля атрымання інфармацыі аб смерці Казіміра Вялікага і перахопе ўлады на Галіцкай Русі венгерскімі намеснікамі³⁵.

Пасля смерці мітрапаліта Аляксея ў лютым 1379 г. патрыяршы сінод афіцыйна прызнаў Кіпрыяна галіцкім мітрапалітам. Літоўскі мітрапаліт Кіпрыян атрымаў званне літоўскага і галіцкага мітрапаліта ў 1380 г. ад канстанцінопальскага патрыярха Ніла. Фармальна Галіцкая мітраполія не была ліквідавана. Мітрапаліт Кіпрыян фармальна аб'ядноўваў дзве царкоўныя правінцыі. Гэтае рашэнне ўзмацніла Праваслаўную царкву на Галіцкай Русі ва ўмовах варожых дзеянняў з боку Каталіцкага касцёла. Фармальна межы Галіцкай мітраполіі былі пасля польска-літоўскай уніі пашыраны на ўсю Чырвоную Русь. Рашэнне патрыярха захоўвала падзел рускіх мітраполій на Літоўскую і Галіцкую ды Кіеўска-Маскоўскую.

Літоўскі мітрапаліт Кіпрыян фактычна выконваў уладу над літоўскімі епархіямі, а пасля 1389 г. узяў уладу над усёй Кіеўскай мітраполіяй. У 1390 г. Кіпрыян быў маскоўскім князем прызнаны адзіным прадстаяцелем рускай царкоўнай правінцыі, а патрыярх Антон IV (1389-1390) паўторна падпарадкаваў яму Галіцкую мітраполію. З 1405 г. мітрапаліт Кіпрыян афіцыйна пачаў карыстацца тытулам мітрапаліта кіеўскага, галіцкага і ўсяе Русі. Такім чынам мітрапаліт Кіпрыян аж да смерці ў 1406 г. утрымліваў адзінства рускай царкоўнай правінцыі і трымаў уладу над епархіямі, якія ўваходзілі ў састаў Кіеўска-Маскоўскай, Галіцкай і Літоўскай мітраполій. Мітрапаліт Кіпрыян паклаў пачатак сонму мітрапалітаў кіеўска-галіцкіх і ўсяе Русі з сядзібай у Кіеве і Вільні. Тытулярная Галіцкая мітраполія ўвайшла ў састаў Кіеўскай мітраполіі ўжо ў якасці епархіі і да 1539 г. была кіраваная намеснікамі кіеўскага мітрапаліта.

Пасля смерці Кіпрыяна кіеўскім мітрапалітам, пры падтрымцы князя Васіля I, быў выбраны ў Маскве грэк Фоцій (1408-1431). Ужо ў 1414 г. Вітаўт прагнаў з Літвы прыбыўшага з візітацый Фоція³⁶ і адначасна ад імені князёў і баяраў Вялікага Княства Літоўскага запатрабаваў ад пат-

³⁴ J. Fijałek, *Biskupstwa greckie...*, s. 36; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Warszawa 1970, s. 121.

³⁵ J. Fijałek, *Biskupstwa greckie...*, s. 37.

³⁶ *Новгородские летописи*, [у:] *ПСРЛ*, т. III, Санкт-Петербург 1841, с. 105; Т. М. Трајдос, *Metropolici kijowscy...*, s. 225; А. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 167-169.

рыярха назначэння новага мітрапаліта³⁷. Літоўскі князь прапанаваў патрыярху сваю кандыдатуру Рыгора Цамблака, брата памерлага мітрапаліта Кіпрыяна, выдатнага царкоўнага катэхета, ігумена сербскага манастыра ў Касмеце, які прабываў на Літве з 1406 г.³⁸ Патрыярх адмовіў патрабаванням князя Вітаўта.

Сінод, які адбаўся восенню 1414 г. з удзелам уладыкаў, архімандрытаў, ігуменаў, князёў і баяраў, фармальна выбраў Цамблака мітрапалітам³⁹. За зацвярджэнне выбару беспаспяхова хадайнічала перад патрыярхатам чарговае пасольства ўзначаленае Цамблакам вясной 1415 г. Пасля яго вяртання чарговы сінод у Наваградку, якому старшынстваваў князь Вітаўт, 15 лістапада 1415 г. здзейсніў выбар і пасвячэнне Рыгора Цамблака прысутнымі епіскапамі ў літоўскага і кіеўскага мітрапаліта⁴⁰.

Рускія епіскапы ў абгрунтаванні свайго рашэння пакарысталіся кананічнай аргументацыяй. У адпаведнасці з царкоўнымі канонамі выбар мітрапаліта належыў сіноду ўладыкаў, а патрыярх толькі яго зацвярджаў. Іншую палітыку вёў канстанцінопальскі патрыярх, які з XI ст. пасылаў сваіх назначэнцаў, без папярэдняй кансультацыі з рускімі ўладкамі⁴¹. Епіскапы, якія ўдзельнічалі ў наваградскім сінодзе, спасылаліся на апостальскую традыцыю, паводле якой кампетэнтным для выбару мітрапаліта быў выключна сінод, а патрыярх мог толькі паблагаславіць яму. Сінод спасылаўся на практыку аўтакефальных патрыярхатаў Сербіі і Балгарыі, якіх арганізацыя была добра вядомай на Русі, дзякуючы мітрапалітам Кіпрыяну і Рыгору Цамблакам.

Наваградскі сінод 1415 г. давёў да змены ладу літоўскай Царквы. Такім чынам была створана аўтакефальная літоўска-руская мітраполія. Упершыню дайшло да выразнага падзелу адзінай Кіеўскай мітраполіі на дзве: Кіеўскую і Маскоўскую — размежаваную дзяржаўнымі граніцамі. У такі спосаб створаны былі арганізацыйныя асновы для незалежнай арганізацыйнай структуры ўсходняй Царквы ў польска-літоўскай дзяржаве. Адначасна епіскапы, якія прымалі ўдзел у сінодзе, абавязаліся аказваць пашану ўсім праваслаўным патрыярхам. Пачынаю-

³⁷ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. II, с. 369-370; К. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 36.

³⁸ К. Мецев, *Григорий Цамблак*, София 1969, с. 15-18.

³⁹ А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблак. Очерк его административной и книжной деятельности*, Санкт-Петербург 1904, с. 177-178.

⁴⁰ Там жа, с. 180; *Акты, относящиеся к истории Западной России*, т. I, Санкт-Петербург 1846, №№: 24 и 25, с. 33; I. Daniłowicz, *Skarbiec dyplomów papieskich*, т. II, Wilno 1862, nr 1178, s. 44-45; К. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 38-40; Т. М. Трајдос, *Metropolici kijowscy...*, s. 224.

⁴¹ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. IV, с. 217; L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, т. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 789-790.

чы з наваградскага сінода назначэнні на мітрапаліцкую кафедру адбываліся на саборах епіскапаў. Сінод фактычна прызнаў каталіцкаму валадару Літвы паўнату кцітарскіх правоў і права рэкамендаваць духоўных асоб на царкоўныя пасады⁴².

У Маскве ў саракавых гадах XV ст., пасля ўцёкаў прыхільніка царкоўнай уніі Ісідара, узмацніліся непрыхільныя Канстанцінопальскаму патрыярхату настроі. Патрыярх і імператар успрымаліся як адступнікі ад праваслаўнай веры і прыхільнікі уніі. Штотраз часцей агучваліся патрабаванні вывесці Кіеўскую мітраполію з-пад юрысдыкцыі Царградскага патрыярхату. Першапачаткова, нягледзячы на крытычнае стаўленне да ўніяцкай палітыкі патрыярха, Васіль II (1425-1462) звярнуўся ў 1444 г. у Канстанцінопаль па згоду на скліканне сабора рускіх епіскапаў, на якім меў адбыцца выбар кандыдата ў мітрапаліты. Просьба маскоўскага князя была адхілена, а ўнутраныя змаганні ў Маскве сталі прычынай таго, што выбар мітрапаліта стаў магчымым толькі ў 1448 г. Вялікарускія епіскапы па загадзе маскоўскага князя Васіля II у 1448 г. мітрапалітам кіеўскім і ўсяе Русі выбралі разанскага епіскапа Іону (1448-1461). Выбар мітрапаліта быў здзейснены без санкцыі патрыярха. Гэты факт абазначаў парванне лучнасці з патрыярхатам у Канстанцінопалі і ўваход Маскоўскай Русі на шлях царкоўнай самастойнасці. На практыцы такі выбар мітрапаліта Іоны абазначаў устанаўленне аўтакефаліі Маскоўскай мітраполіі. Вялікарускія епіскапы такі спосаб выбару абгрунтавалі тым, што тадышні царградскі патрыярх Рыгор Мамма быў прыхільнікам уніі з Рымам і не дбаў пра інтарэсы рускай царкоўнай правінцыі. Толькі ў 1452 г. Васіль II звярнуўся да патрыярха з просьбай адобрыць выбар мітрапаліта, але падзенне Канстанцінопаля ў наступным годзе не дазволіла прадстаяцелю Візантыйскай царквы сфармуляваць сваё стаўленне. Канчаткова мітрапаліт Іона быў выбраны рускімі епіскапамі без санкцыі патрыярха⁴³. Гэты факт паўплываў таксама на становішча Праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім.

З 1451 г. мітрапаліт Іона стаў таксама першаіерархам Праваслаўнай царквы на літоўскай і кароннай Русі. Аб гэтым факце ўжо ў канцы 1448 г. мітрапаліт пайнфармаваў літоўскіх епіскапаў, князёў і баяраў⁴⁴.

⁴² W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do Unii Lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. IX, nr 2, 1930, s. 134; гэты ж, *Участие светского элемента в церковном управлении*, Варшава 1930, с. 105-107; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 40-41; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 171.

⁴³ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 53, 54; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s.179-181.

⁴⁴ *Русская Историческая Библиотека*, т. VI, с. 539-542; K. Chodynicki, *Kościół pra-*

Ужо здаўна кіеўскія мітрапаліты, а фактычна маскоўскія, імкнуліся захаваць сваю ўладу над усімі праваслаўнымі епархіямі. У святле пазнейшых здарэнняў мітрапаліт Іона меў афіцыйную ўладу над епархіямі ў Вялікім Княстве Літоўскім аж да 1458 г. Фактычна мітрапаліт Іона не кіраваў усімі епархіямі, якія знаходзіліся на тэрыторыі дзяржавы Казіміра Ягелончыка. Епархіі колішняй Галіцкай мітраполіі ў далейшым прызнавалі ўладу Ісідара. Аднак улада Іоны не трывала доўга, бо канстанцінопальскі патрыярх Рыгор Мамма, які быў выгнаны з Канстанцінопаля за прыняццё ўніі і пасяліўся ў Рыме, назначыў у 1457 г. балгарына Рыгора кіеўскім мітрапалітам. Прабываючы ў Рыме Ісідар у 1458 г. адмовіўся ад абавязкаў кіеўскага мітрапаліта, каб даць магчымасць выбару на кіеўскага мітрапаліта прыхільніку царкоўнай уніі Рыгору, вучню Ісідара. У 1458 г. вялікарускія епіскапы аб'явілі, што адзінымі сапраўднымі мітрапалітамі кіеўскімі і ўсяе Русі з'яўляюцца толькі тыя іерархі, якія будуць зацверджаны вялікім князем маскоўскім. Гэты факт абазначаў канчатковы разрыў маскоўскага праваслаўя з Візантыяй, якую лічылі заняпалай пасля заключэння Фларэнтыйскай уніі.

Дэкларацыя маскоўскіх епіскапаў мела яшчэ адно важнае значэнне, паколькі канчаткова даводзіла яна да падзелу рускай царкоўнай правінцыі паміж Маскоўскаю і Кіеўскаю мітраполіі. Кіеўскаю мітраполію складалі дзевяць епархій, а Маскоўскаю (нейкі час тутулярна называнай кіеўскай) — дзевяць. Наследнікі Іоны пасля 1458 г. адракліся ад тытулу кіеўскіх мітрапалітаў і тытулаваліся мітрапалітамі маскоўскімі і ўсяе Русі. Фармальным пацвярджэннем аўтакефаліі вялікарускай Царквы будзе ўзвядзенне маскоўскага мітрапаліта ў сан патрыярха ў 1589 г. Мяжа паміж абодвума мітраполіямі была ўстаноўлена уздоўж дзяржаўных граніц.

З 1458 г. да Брэсцкай уніі (1596 г.) на рускіх землях польска-літоўскай дзяржавы Праваслаўная царква мела сваю асобную арганізацыю ў выглядзе Кіеўска-Галіцкай мітраполіі іерархічна падпарадкаванай канстанцінопальскаму патрыярху. Кіеўская мітраполія налічвала дзесяць епархій, з ліку якіх сем знаходзіліся ў межах Вялікага Княства Літоўскага (Кіеўска-Літоўская, Полацка-Віцебская, Смаленска-Северская, Чарнігаўска-Бранская, Турава-Пінская, Луцка-Астрожская і Уладзіміра-Брэсцкая), а тры — у складзе рускіх зямель Кароны (Холмска-Белзская, Пярэмышльска-Самбарская і Галіцка-Львоўская). Да канца XVI ст. Праваслаўная царква на тэрыторыі Рэчы Паспалітай не была аўтакефальнай царквой, толькі заставалася ў кананічнай залежнасці ад Царградскага патрыярхату і складала адну з мітраполій гэтага патрыярхату. Залежнасць Кіеўскай мітраполіі ад Канстанцінопальскага патрыярхату мела намінальны характар. Патрыярх не меў уплыву на стварэнне

новых епархій і падбор кадраў для іх. Кіеўскія мітрапаліты кіравалі мітраполіяй самастойна і не падвяргаліся ніякім кантролям з боку патрыярха. На такое аслабленне кантактаў паміж Праваслаўнай царквой у Рэчы Паспалітай і Канстанцінопальскім патрыярхатам мелі ўплыў прынцыпы начальства Царграда над падлеглымі яму царкоўнымі правінцыямі ў іншых краінах абмежаванья да кананічных спраў, падзенне аўтарытэту патрыярхаў пасля заваявання Канстанцінопаля туркамі і адлегласць паміж абодвума рэлігійнымі цэнтрамі. Кантакты паміж Кіеўскай мітраполіяй і патрыярхатам абмяжоўваліся да благаслаўлення новаабраным мітрапалітам. Згодна з практыкай Праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай мітрапаліт перад фактычным уступленнем на прастол павінен атрымаць благаслаўлення патрыярха. Мітрапаліт, аж да зацвярджэння яго патрыярхам, называўся „нареченым” і толькі пасля атрымання патрыяршага благаслаўлення лічыўся сапраўдным⁴⁵. Практыка, якой строга прытрымліваліся да канца XV ст., пазней стала парушацца. На практыцы ў сітуацыі вакансіі на мітрапаліцкім прастоле манарх, пасля кансультацый з праваслаўным духавенствам і свецкімі, сам выбіраў адпаведнага кандыдата і затым рэкамендаваў яго патрыярху для здзяйснення чыну хіратоніі і благаслаўлення. Манарх не чакаў патрыяршага зацвярджэння і надаваў мітрапаліту маёмасць, якая была матэрыяльным забеспячэннем мітраполіі. На практыцы ўжо ў XVI ст. аб выбары кандыдата ў мітрапаліты вырашала выключна каралеўская воля, якая ў першую чаргу кіравалася палітычнымі матывамі.

Канстанцінопальскі патрыярхат — у адрозненне ад Рыма — не імкнуўся падпарадкаваць сваёй уладзе правінцыйныя Цэрквы і не ўмешваўся ў іх унутраныя справы. Крыніцы фіксуюць толькі спарадычныя кантакты прадстаяцеля Візантыйскай царквы з праваслаўнымі цэнтрамі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Патрыярх Іакім даслаў благаслаўлення Супрасьляскаму манастыру ў 1505 г. і антымінс Віленскаму брацтву ў 1509 г., але былі гэта спарадчыныя здарэнні⁴⁶. Большае зацікаўленне патрыярхату пытаннямі Праваслаўнай царквы на польскіх землях наступіла толькі ў васьмідзесятых гадах XVI ст.

Зацікаўленне ўсходніх патрыярхаў справамі Праваслаўнай царквы на тэрыторыі Рэчы Паспалітай знаходзіць пацвярджэнне ў візіце антыёхскага патрыярха Іакіма ў 1586 г. і канстанцінопальскага патрыярха Іераміі II у 1589 г. Патрыярх Іерамія II, пасля вяртання з Масквы, зняў

wosławny..., s. 56; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, Warszawa 1998, s. 334.

⁴⁵ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, s. 4-6; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 123-124; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 33-34.

⁴⁶ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. IX, с. 155-156, 179; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 124.

з пасады мітрапаліта Анісіфара Дзевачку, затым склікаў правінцыйны сінод у Брэсце. Патрыярх зняў абвінавачанні з луцкага епіскапа Кірылы Гарлецкага і прысвоіў яму званне экзарха. Устанаўленне пасады экзарха паслабляла пазіцыю кіеўскага мітрапаліта. Патрыярх Іерамія II надаў Віленскаму і Львоўскаму брацтвам статус стаўрапігіі, выводзячы іх тым самым з-пад юрысдыкцыі мясцовых епіскапаў і захоўваючы іх у сваім непасрэдным падпарадкаванні. Брацтвы наглядалі за духоўным жыццём ды паведамлялі патрыярху аб пазіцыі епіскапату і духавенства.

Прынятыя патрыярхам меры не былі вынікам імкнення да пашырэння сваёй улады над Кіеўскай мітраполіяй, але надыходзячых да Канстанцінопаля вестак аб аслабленні духу сярод духавенства і размовах наконт уніі. Насуперак намерам патрыярха прысваенне брацтвам статусу стаўрапігіі і ўстанаўленне экзарха не прынесла Кіеўскай мітраполіі спакою, толькі давала да яшчэ большага кампетэнцыйнага закату і схіліла частку рускага епіскапату да размоў наконт уніі. Паводле шматлікіх гісторыкаў, дзеянні патрыярхаў паскорылі рашэнне некаторых праваслаўных епіскапаў аб прызнанні папскай улады. Пасля выезду патрыярха хаос у Праваслаўнай царкве на тэрыторыі Рэчы Паспалітай узмацніўся. Большую актыўнасць у кантактах з праваслаўнымі цэнтрамі ў Рэчы Паспалітай Царградскі патрыярхат праявіў у час падрыхтоўкі і пасяджэння Брэсцкага сабора (1596 г.). Патрыярхат выказаўся тады супраць праектаванай царкоўнай уніі і выступіў у абарону сваёй вярхоўнай улады над усходняй Царквой.

Праваслаўная царква ў Рэчы Паспалітай у юрысдыкцыйным плане была залежная ад канстанцінопальскага патрыярха. Рускую царкву з візантыйскай спалучала кананічнае адзінства. Прыбыўшы на Брэсцкі сабор, Нікіфар меў усе кампетэнцыі, каб начальстваваць Праваслаўнай царкве ў Рэчы Паспалітай. Такія паўнамоцтвы атрымаў ён у 1592 г. ад патрыярха Іераміі II, калі ўступаў на пасаду пратасінгела патрыяршага прастола, г.зн. намесніка патрыярха. У сілу сінадальнага томаса, Нікіфар меў права старшынстваваць лакальным сінодам Праваслаўнай царквы ў Польшчы нават тады, калі прысутнічаў на іх кіеўскі мітрапаліт. Званнем патрыяршага экзарха і падобнымі кампетэнцыямі надзелены быў Кірыла Лукарыс, пазнейшы александрыйскі патрыярх. Епіскапы, якія самавольна пакінулі Праваслаўную царкву і парвалі кантакт з патрыярхатам, падвяргліся кананічнаму выключэнню. У такім становішчы, са згоды сабора, 17 кастрычніка 1596 г. патрыяршы пратасінгел Нікіфар прыняў рашэнне аб вызваленні ад абавязкаў і духоўных пасадаў епіскапаў, якія перайшлі ў папскую юрысдыкцыю. Аб адхіленні ад епіскапскіх пасадаў уніяцкі сінод атрымаў пісьмовае паведамленне. Патрыяршы пратасінгел абгрунтаваў сваё рашэнне тым, што мітрапа-

літ і епіскапы здраділі клятве, дадзенай на вернасць патрыярху, выступілі супраць пастаноў усяленскіх сабораў, якія забаранялі епіскапам пераходзіць з-пад юрысдыкцыі аднаго патрыярха да другога, а таксама тым, што без дазволу патрыярха ўладыкі прынялі рашэнне аб аб'яднанні Цэркваў, хаця такое рашэнне мог бы прыняць толькі ўсяленскі сабор. Рашэнні праваслаўнага сабора былі пацверджаны Канстанцінопальскім патрыярхатам. На месца рускіх епіскапаў, якія прынялі ўнію, для кіравання Праваслаўнай царквой у Рэчы Паспалітай была створана часовая калегія⁴⁷.

Вялікія заслугі ў аднаўленні царкоўнай іерархіі ўнеслі царградскія патрыярхі ў 1618-1620 гг. Па іх благаслаўненні, вяртаючыся праз украінскія землі з Масквы, пасля пасвячэння там патрыярха Філарэта, патрыярх іерусалімскі Феафан пасвяціў у кастрычніку 1620 г. у кіеўскага мірапаліта Іова Барэцкага — ігумена манастыра св. Міхала і былога рэктара брацкай школы ў Львове. Апрача таго патрыярх рукапалажыў таксама іншых епіскапаў на пустуючыя кафедры⁴⁸.

Аднаўленне праваслаўнай іерархіі было ўспрынята як акт нелаяльнасці ў адносінах да дзяржавы, супярэчлівы „праву патранату”. Палітычная сітуацыя ў краіне, прэсінг уніятаў і папскага нунцыя Касмы дэ Тарэса спрычыніліся да таго, што кароль Жыгімонт III адмовіўся прызначыць адноўленую іерархію, але не распачаў супраць яе рашучых дзеянняў. Канчаткова іерархія, хаця не прызнаваная дзяржаўнымі ўладамі, выконвала сваю місію сярод вернікаў. Рускія епіскапы не трымалі блізкіх кантактаў з Царградскім патрыярхатам, але часцей кантактаваліся з Маскоўскім патрыярхатам. Змена пазіцыі рускіх епіскапаў наступіла пасля афіцыйнага аднаўлення праваслаўнай іерархіі ў Польшчы ў 1633 г. Мітрапаліт Пётр Магіла (1633-1647) наладзіў кантакты з Канстанцінопалем і над Басфорам атрымаў пацвярджэнне свайго выбару. Падобна зрабілі ягоныя наследнікі на Кіеўскай мітраполіі: Сілвестр Косаў (1647-1657), Дыянісій Балабан (1658-1663) ды Іосіф Тукальскі (1663-1675)⁴⁹. Кіраўнікі Канстанцінопальскай царквы абмяжоўваліся да пацвярджэння аб-

⁴⁷ Пра адносіны духавенства і свецкіх да сабора 1596 г., на якім была абвешчана царкоўная унія, гл.: М. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 108-118; А. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 55-79.

⁴⁸ Макарий (М.П. Булгаков), *История Русской Церкви*, т. XI, с. 333; В. Карташев, *Очерки истории Русской Церкви*, т. II, Париж 1959, с. 274-275; А. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 35.

⁴⁹ Гл.: А. Mironowicz: *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, wyd. II, Białystok 1997; *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997; *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998; *Sylwester Kosow, władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999; *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 97-233.

ранага мітрапаліта. Рашучы ўплыў на назначэнне на мітрапаліцкі прастол заставаўся ў руках караля і праваслаўнай эліты. Патрыярхі толькі ў нешматлікіх выпадках умешваліся ў выбар новага кіеўскага мітрапаліта. Такая сітуацыя здарылася падчас дваінога выбару на кіеўскі мітрапаліцкі прастол Іосіфа Нелобовіч-Тукальскага і Антона Вінніцкага. Такая сітуацыя давяла да ўнутранага расколу ў Праваслаўнай царкве і да спробы атрымаць пацвярджэнне свайго назначэння ад усходніх патрыярхаў. Вінніцкі нават атрымаў пацвярджэнне свайго выбару ў прабываючага ў Малдавіі іерусалімскага патрыярха Нектарыя. Аднак гэтае пацвярджэнне не мела большага значэння, паколькі адзіным кампетэнтным для выдачы такога рашэння быў царградскі патрыярх⁵⁰. Перад канстанцінопальскім патрыярхам за дапамогай хадайнічаў мітрапаліт Тукальскі. Старанні ў справе патрыяршага дэкрэта ў Канстанцінопалі закончыліся поспехам. Патрыярх Мяфодзій III 6 сакавіка 1668 г. накіраваў свой дэкрэт да епіскапаў, праваслаўнага духавенства, гетмана Пятра Дарашэнкі і Запарожскага войска, а таксама да вернікаў. Мяфодзій III дзякаваў у ім за вернасць патрыяршаму прастолю. Царградскі патрыярх загадаў аказаць паслушэнства мітрапаліту Тукальскаму, які пасля смерці Дыянісія Балабана быў выбраны на гэтую пасаду шляхам абрання ў адпаведнасці з кананічным правам. Мяфодзій III прысвоіў Тукальскаму тытул „мітрапаліта кіеўскага, галіцкага і ўсяе Русі, экзарха канстанцінопальскага прастола, епіскапа беларускага і архімандрыта лясчынскага”. Дэкрэт аб прысваенні Тукальскаму звання экзарха, апрача патрыярха, падпісалі 18 епіскапаў.

Рашэнне мітрапаліта Іосіфа Нелобовіч-Тукальскага аб адхіленні з пасады епіскапа львоўскага Антона Вінніцкага 8 кастрычніка 1669 г. зацвердзіў прабываючы ў Магілёве александрыйскі патрыярх Паісій. Патрыярх Паісій асудзіў Вінніцкага за неабгрунтаванае прысваенне тытулу кіеўскага мітрапаліта. Александрыйскі патрыярх пацвердзіў таксама правільнасць выбару Тукальскага на кіеўскі мітрапаліцкі прастол і выкарыстоўвання ім тытулу экзарха Канстанцінопальскага патрыярхату⁵¹. Прызначэнне новага мітрапаліта польскімі каралямі, насуперак кананічнаму праву, пакідаючы ў праве папярэдніх уладыкаў (Вінніцка-

⁵⁰ I. Szaraniewicz, *Patryjarchat wschodni wobec Kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. X, Kraków 1879, s. 28; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 195-196.

⁵¹ М. Андрусак, *Львівське, Галицьке і Кам'янець-Подільське православне (в 1539-1700 рр.) і уніатське (в 1700-1808 рр.) єпископство у Львові*, „Логос”, Йорктон 1959, т. X, с. 45-49; гэты ж, *Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667-1708). Zarys biograficzny*, Lwów 1934, s. 20-30; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 204-205; tenże, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, s. 97-98.

га і Тукальскага), умацняла ўнутраны раскол у Праваслаўнай царкве. У сітуацыі фактычнага падзелу Кіеўскай мітраполіі каралеўскія прызначэнні ўводзілі арганізацыйны хаос. Каб выправіць гэтае становішча, на каранацыйны сейм 1676 г. прыбыла шматлікая дэлегацыя Праваслаўнай царквы з мітрапалітам Антонам Вінніцкім на чале. Замест урэгулявання арганізацыйнай структуры сейм 5 лютага прыняў канстытуцыю, якая забараняла праваслаўным кантактавацца з Царградкім патрыярхатам і падпарадкоўвала царкоўныя брацтвы юрысдыкцыі мясцовых епіскапаў⁵². Канстытуцыя ад 1676 г. ставіла за мэту поўную ізаляцыю праваслаўнага насельніцтва ад іншых праваслаўных цэнтраў па за межамі Рэчы Паспалітай.

Ва ўнутранай палітыцы Рэчы Паспалітай наступіў адыход ад талерантнасці ў адносінах да іншаверцаў. У дачыненні да праваслаўных паўторна былі ўведзены юрыдычныя абмежаванні. З другога боку за Кіеўскую мітраполію шторыз часцей рабіў захады Маскоўскі патрыярхат, а сталіца мітраполіі Кіеў упершыню апынулася ў межах дзяржавы цароў. Абарона тоеснасці мітраполіі і яе юрысдыкцыйнай прыналежнасці да Канстанцінопальскага патрыярхату даводзіла да канфліктаў з праваслаўным маскоўскім царом. Дзякуючы пазіцыі мітрапаліта Тукальскага, афіцыйнае далучэнне Кіеўскай мітраполіі да Маскоўскага патрыярхату адбылося толькі ў 1686 г. Польскія каралі замест падтрымаць старанні кіеўскіх мітрапалітаў па ўтрыманні сваёй незалежнасці, успрымалі іх як чыннік унутранай дэстабілізацыі краіны. Рашэнні манархаў умацнялі ўнутраныя падзелы ў Царкве, а падтрымка ўні даводзіла да росту антыпольскіх настрояў сярод рускай супольнасці. Перад кіеўскімі мітрапалітамі і рускім епіскапатам паўстала праблема ляльнасці як перад кананічнымі духоўнымі, так і перад дзяржаўнымі ўладамі. Мітрапаліты ўвесь час захоўвалі вернасць Канстанцінопальскаму патрыярхату і абаранялі статус Кіеўскай мітраполіі.

Весткі аб прыхільнасці львоўскага і пярэмышльскага епіскапаў да ўніі выкарыстала Масква. Расійскі ўрад пачаў афіцыйныя старанні падпарадкаваць Кіеўскую мітраполію маскоўскаму патрыярху. Патрыярх Іакім звярнуўся з заклікам да Канстанцінопаля і цара неадкладна выбраць кіеўскага мітрапаліта⁵³. Пад уздзеяннем гэтых заклікаў гетман Запарожскага войска Іван Самайловіч склікаў 29 чэрвеня 1684 г. у Кіеве сабор, на якім мітрапалітам выбралі Гедэона Чацвярцінскага. Кіеўскае духавенства з архімандрытам Варлаамам Ясінскім у сваю чаргу,

⁵² *Volumina Legum*, t. V, Petersburg 1859, s. 180; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 212.

⁵³ M. Bendza, *Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674-1686*, Warszawa 1987, s. 190; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 227.

без удзелу гетмана, склікалі другі сабор, на якім выказалі пратэст супраць планаванага высвячэння ў Маскве кіеўскага мітрапаліта. Паводле духоўных, гетман не меў права перадаць Кіеўскую мітраполію Маскоўскаму патрыярхату без папярэдняй згоды канстанцінопальскага патрыярха. Кіеўскія духоўныя звярталі ўвагу на факт, што змена патрыяршай прыналежнасці пазбавіць Кіеўскую мітраполію ранейшых прывілеяў і зраўняе яе ў правах з іншымі рускім мітраполіямі.

У такой сітуацыі гетман і епіскап Чацвярцінскі папрасілі маскоўскага цара юрыдычна ўрэгуляваць статус Кіеўскай мітраполіі. Патрабавалі яны, каб кіеўскі мітрапаліт у структуры Маскоўскага патрыярхату затрымаў тытул „экзарха канстанцінопальскага патрыярха”. Пастулат быў прад’яўлены беручы пад увагу інтарэсы праваслаўнага насельніцтва ў Рэчы Паспалітай. Гетман Самайловіч і ўладыка Гедэон не ўяўлялі сабе, што кароль Ян III Сабескі таксама выказаўся за адмену залежнасці Кіеўскай мітраполіі ад царградскіх патрыярхаў. Захадцы польскага боку былі выкліканы іншымі прычынамі і мелі на мэце парваць усялякія сувязі праваслаўных епіскапаў з замежнымі цэнтрамі⁵⁴. Пасвячэнне Гедэона Чацвярцінскага стала здзейсненым фактам. Новы мітрапаліт усведамляў сабе, што дадзеная маскоўскаму патрыярху прысяга на вернасць магла пацягнуць за сабой кананічныя паслядоўнасці. Атрымліваючы ў Маскве хіратонію парушыў ён прысягу вернасці Царграду, дадзеную падчас уступлення на прастол лужскага епіскапа. Мітрапаліт баяўся таксама адмоўных паслядоўнасцей гэтага акта на становішчы праваслаўных у Рэчы Паспалітай. Па гэтай прычыне Чацвярцінскі моцна прасіў маскоўскага патрыярха неадкладна высласць пасольства ў Канстанцінопаль.

Маскоўскае пасольства з просьбай выказаць згоду на пераход Кіеўскай мітраполіі пад юрысдыкцыю Маскоўскага патрыярхату і санкцыянаваць акт хіратоніі епіскапа Гедэона Чацвярцінскага прыбыло ў Турцыю вясною 1686 г. Турцыя, якая змагалася са Святой Лігай, каб захаваць нейтралітэт Расіі, прымусіла іерусалімскага патрыярха Дасіфея II адобрыць просьбы маскоўскіх паслоў. Таксама новы канстанцінопальскі патрыярх Дыянісій IV, пад прэсінгам везіраў, у красавіку 1686 г. выказаў згоду на пераход Кіеўскай мітраполіі пад юрысдыкцыю патрыярха Іакіма⁵⁵. Рашэнне патрыярха Дыянісія IV адобрыў сабор епіскапаў грэчаскай Царквы ў чэрвені 1686 г. Такім чынам было сарванае кананічнае падпарадкаванне Кіеўскай мітраполіі канстанцінопальскім патрыярхам, якое існавала з моманту хрышчэння Кіеўскай Русі ў 988 г.

⁵⁴ Ф. И. Титов, *Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. I, ч. 1, Киев 1905, с. 92-102; Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Львів 1991, с. 105; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 852-856.

⁵⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 228-229.

Streszczenie

Cerkiew na Rusi początkowo była jedną z prowincjonalnych struktur Patriarchatu Konstantynopolińskiego. Pierwsi biskupi byli Grekami, nieznającymi języka słowiańskiego. Ich rola ograniczała się do regulowania spraw kanonicznych. Dopiero w drugiej połowie XI wieku wraz z awansem duchownych ruskich do godności biskupich rozpoczęła się masowa chrystianizacja Rusi Kijowskiej. Cerkiew, podobnie jak w Bizancjum, była mocno powiązana z władzą państwową. Wraz ze wzrostem znaczenia Księstwa Halicko-Wołyńskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego zaczęły następować głębokie zmiany w organizacji Cerkwi na Rusi. Oprócz metropolii kijowskiej powstały jeszcze litewska i halicka. Włączenie Rusi Halickiej do Królestwa Polskiego spowodowało konieczność powołania metropolii w państwie łacińskim. Wszelkie zmiany personalne i organizacyjne dokonywały się za zgodą patriarchów konstantynopolińskich, którzy szanowali autonomię organizacyjną cerkwi prowincjonalnych. Wraz z zaostreniem rywalizacji między Księstwem Moskiewskim i Wielkim Księstwem Litewskim rezydujący w Moskwie metropolici kijowscy zaczęli używać tytułu metropolitów moskiewskich i całej Rusi. Metropolici kijowscy pozostali zwierzchnikami prawosławia w Rzeczypospolitej, lawirując między Moskwą, Konstantynopolem i coraz bardziej wrogą władzą państwową, która w 1596 r. zdelegalizowała Cerkiew.

Валянцін Голубеў
(Мінск)

Сельская грамада ў польскай гістарыяграфіі

Праблема арганізацыі і дзейнасці сельскай абшчыны ў часы феадалізму канчаткова не вырашана не толькі ў беларускай, але і ў польскай гістарыяграфіі. Адсутнічаюць працы, прысвечаныя комплекснаму вывучэнню дзейнасці сялянскай абшчыны, унутранаму ўладкаванню вёскі ў часы феадалізму на ўсёй тэрыторыі краіны і ва ўсіх відах землеўладання. Больш за тое, на думку расійскай даследчыцы Любоў Разумоўскай, выказанай яшчэ ў канцы 1960-х гадоў, сярод польскіх гісторыкаў не склалася адзінага пераканання па пытанню аб тым ці існавала абшчына ў Польшчы ў часы развітога феадалізму. На гэта яна звярнула ўвагу ў сваёй працы, прысвечанай гісторыі польскага сялянства ў XV-XVI стст., адзначаючы, што Францішак Буяк выступаў у абарону абшчыны, Адам Вольф яе прызнаваў, а Освальд Бальцар і Юзаф Відавіч адмаўлялі яе існаванне¹.

На нашу думку, гэта вельмі спрошчаны падыход, як і вельмі павярхоўны агляд гістарыяграфіі праблемы ў цэлым. Але, сапраўды, сярод польскіх гісторыкаў у тых часы не было адзінства ў ацэнцы, якім чынам функцыяніравала сельская абшчына ў польскай вёсцы. На нявысветленасць у польскай гістарыяграфіі таго, што сабой уяўляла абшчына: структуру поўнаццо падпарадкаваную феадальнай адміністрацыі ці орган сялянскага самакіравання (*samorząd*), звяртаў увагу і Збігнеў Цьвек². На наш погляд, радыкальных змен у польскай гістарыяграфіі не адбылося і пазней, хаця з'явілася некалькі цікавых прац па гісторыі грамады. Таму, на наш погляд, ёсць некалькі прычын, сярод якіх дзве вылучаюцца як найбольш важкія.

У якасці першай прычыны можна ўказаць на тое, што доўгі час польскія гісторыкі, займаючыся ў асноўным пытаннямі ўнутры- і знешнепалітычнага развіцця і падзелаў Рэчы Паспалітай, не вылучалі ў якасці аднаго з асноўных аб'ектаў гістарычнага даследавання вёску, а сялянства (такім чынам, і сельская грамада) не вывучалася ў якасці важнага суб'екта гістарычнага працэсу. Другая прычына заключаецца ў тым, што ўзровень развіцця грамады ў розных рэгіёнах Польшчы быў неаднолькавы, таму ў выніку гэта адбілася і на ўзроўні даследавання дадзенага інстытута сялянскай самаарганізацыі і на змесце вывадаў,

¹ Л. В. Разумовская, *Очерки по истории польских крестьян в XV-XVI вв.*, Москва 1968, с. 292.

² Z. Ćwiek, *Z dziejów wsi koronnej XVII wieku*, Warszawa 1966, s. 83.

якія зрабілі розныя даследчыкі.

На наш погляд, дзейнасць польскай гістарыяграфіі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай умоўна можна падзяліць на чатыры гістарычныя перыяды, якія адрозніваліся ў тым ліку і адносінамі да гісторыі сялянства і сельскай абшчыны: 1) ад страты незалежнасці да першай сусветнай вайны (канец XVIII — пачатак XX стст.); 2) польская гістарыяграфія часоў Другой Рэчы Паспалітай (пачатак XX ст. — другая сусветная вайна); 3) гістарыяграфія часоў Польскай Народнай Рэспублікі (1946-1988 гг.); 4) гістарыяграфія часоў Трэцяй Рэчы Паспалітай (1989-2008 гг.).

Так, калі гаварыць пра першы вызначаны намі перыяд, польскія гісторыкі XVIII-XIX стст., як прадстаўнікі традыцыйнай „кракаўскай школы”, так і ліберальнай „варшаўскай”, якая ўзнікла пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, займаліся ў асноўным даследаваннем унутранай і знешняй палітыкі краіны. Польская гістарыяграфія XX ст. адзначала ў якасці аднаго з галоўных мінусаў „кракаўскай школы” якраз „недахоп аналізу становішча сялян у Польшчы”³. Прадстаўнікі ж варшаўскай школы даказвалі, што Рэч Паспалітая ў сярэдзіне — другой палове XVIII ст. была краінай з даволі высокім узроўнем гаспадарчага развіцця, якая імкнулася да правядзення эканамічных, палітычных і вайсковых рэформаў. Толькі замежнае ўмяшальніцтва, на іх думку, спыніла гэты паступальны працэс. У спрэчках з прадстаўнікамі кракаўскай школы найбольш вылучаўся Тадэвуш Корзан, які нават назвай сваёй фундаментальнай шасцітомнай працы „Унутраная гісторыя Польшчы за часы Станіслава Аўгуста (1764-1794)”, падкрэсліваў важнасць таго, што адбывалася тады менавіта ўнутры краіны⁴. Але, абаяраючыся на ідэі Асветніцтва, станючы ацэньваючы гаспадарчыя і палітычныя дасягненні польскіх рэфарматараў другой паловы XVIII ст., варшаўскія гісторыкі таксама вывучалі ў асноўным дзейнасць правячых колаў краіны, зусім мала ўвагі пакідаючы сялянству — асноўнай вытворчай сіле феадальнага грамадства.

Пачатак XX ст. у польскай гістарыяграфіі, як і ў гістарыяграфіях многіх іншых еўрапейскіх краін, быў адзначаны пашырэннем даследавання праблем сацыяльна-эканамічнага развіцця. Разам з разглядам пытанняў эвалюцыі феадальнага землеўладання, фальварка, рамяства і гандлю, значная ўвага пачала ўдзяляцца вывучэнню аграрнай гісторыі і становішчу сялянства Рэчы Паспалітай. Важна, што тагачасныя польскія даследчыкі звычайна не абмяжоўвалі свае працы толькі тэры-

³ С. Bobińska, *Historiografia (1764-1795)*, [w:] *Historia Polski*, pod red. S. Kieniewiczа і W. Kuli, t. II: *1764-1864*, cz. I: *1764-1795*, Warszawa 1958, s. 16.

⁴ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t. I-VI, Kraków — Warszawa 1897-1898.

торыяй Кароны, а вывучалі гісторыю і ВКЛ, у тым ліку і Беларусі.

Даследчыкі польскай гістарыяграфіі адзначаюць, што ў польскай гістарычнай навуцы ў першай палове XX ст. таксама існавалі дзве даследчыцкія школы: львоўская і познаньская⁵. Прадстаўнікі львоўскай школы займаліся даследаваннем розных аспектаў сацыяльна-эканамічнага жыцця Рэчы Паспалітай. Менавіта тут з'явіліся бадай што першыя даследаванні па гісторыі сялянскага самакіравання ў розных рэгіёнах Польшчы. Гэта ў першую чаргу працы Казімежа Дабравольскага⁶ і Стэфана Саханевіча⁷, прысвечаныя вывучэнню працэсу пераўтварэння даўніх сялянскіх солтыстваў і войтаўстваў у інстытуты, залежныя ад землеўласнікаў.

Але сапраўдную аснову для вывучэння ўнутранага ўладкавання польскай вёскі, дзейнасці сялянскай абшчыны заляжылі працы Баляслава Уляноўскага⁸ і Юзэфа Рафача⁹. Б. Уляноўскі, як сведчыць сама назва яго працы „Польская вёска з прававога пункту гледжання ў XVI-XVIII стст.”, разглядаў рэаліі жыцця польскай вёскі XVI-XVIII стст. зыходзячы ў асноўным з юрыдычна-прававых пазіцый: паказваючы не толькі і не столькі, як рэальна было, але і як магло быць у адпаведнасці з тагачаснымі нормаў права. Ю. Рафач у сваёй грунтоўнай манаграфіі „Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku” („Уладкаванне вёсак з самакіраваннем у Малапольскай ў XVIII ст.”) паспрабаваў даследаваць унутранае жыццё малапольскай вёскі з усіх бакоў, робячы асноўны акцэнт на агульнасць, якую складалі жыхары адной вёскі ці гаспадарчага ключа. Нягледзячы на тое, што аўтар шмат увагі ўдзяліў уладзе, якую меў землеўласнік у вёсцы, аналізу прававога і фактычнага становішча сялянства, раздзел „Грамада”, на нашу думку, з'яўляецца цэнтральным ва ўказанай працы. Аўтар прапанаваў сваю трактоўку грамады, якую ён разумеў „як усіх падданных, што пражывалі ў вёсцы”¹⁰, разгледзеў амаль усе бакі жыцця грамады — ад спосабаў яе склікання і арганізацыі ўнутранага жыцця вёскі да выбараў кіруючых асоб грамады і ажыццяўлення ёю судовых функцый. Ю. Рафач некалькі разам трымаў жыццё польскай вёскі з самакіраваннем, асабліва гэта заўваж-

⁵ *Historia Polski*, pod red. S. Kieniewicza i W. Kuli, t. II: 1764-1864, cz. I: 1764-1795, Warszawa 1958, s. 25.

⁶ K. Dobrowolski, *W sprawie skupu sołectw w dawniej Polsce w XV i XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1924, t. XXXVIII, s. 1-28.

⁷ S. Sochaniewicz, *Wójtostwa i soltystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej*, Lwów — Kraków 1921.

⁸ B. Ulanowski, *Wieś polska pod względem prawnym od wieku XVI do XVIII*, „Rocznik Akademii Umiejętności”, 1893-1894, Kraków 1894, s. 120-178.

⁹ J. Rafacz, *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku*, Lublin 1922.

¹⁰ Там жа, с. 189.

на ў яго імкненні паказаць узгодненасць адносін паміж панам і падданымі, калі ён сцвярджаў, што пан быў вымушаны лічыцца з сялянскімі „пажаданнямі, перакладзенымі ў форму просьбаў”¹¹. З. Цьвек называў гэта салідарыстычнымі тэндэнцыямі польскай „аптымістычнай” гістарыяграфіі, да якой адносіў і Яна Руткоўскага, у першую чаргу за выказаныя ў яго „*Studiach nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku*” („Нарысы аб становішчы сялянства ў Польшчы ў XVIII ст.”)¹² меркаванні аб узнікненні ў Польшчы пад уплывам публіцыстыкі XVIII і XIX стст. так званай новай сельскай аўтаноміі і наяўнасці пэўнай супольнасці інтарэсаў сялянства і панскага двара.

Увогуле, як паказвае аналіз гістарыяграфіі, сітуацыя з вывучэннем гісторыі польскага сялянства радыкальна змянілася ў перыяд пасля другой сусветнай вайны, калі даследаванне сацыяльна-эканамічнага развіцця вытворчых класаў стала прыярытэтным у гістарыяграфіі краін так званага „сацыялістычнага лагера”. Праблемы дзейнасці сялянскай грамады, адносін паміж панскім дваром і сялянамі аналізаваліся ў асноўным у працах, прысвечаных пытанням класовай барацьбы сялянства, сацыяльна-эканамічнага становішча сельскага насельніцтва. Так, ужо ў 1948 г. у Варшаве выйшла манаграфія Станіслава Сьрэнёўскага, прысвечаная праблеме ўцёкаў сялян з маёнткаў сваіх феадалаў¹³. Аўтар, акрамя высвятлення прычын бегстваў сялян з феадальных маёнткаў (хто, куды і чаму ўцякаў), накірункаў уцёкаў, судовых спраў аб уцёкачах (збегач) і інш., паспрабаваў разгледзець таксама адносіны саміх сялян да ўцёкаў і ўцекачоў. І хаця даследчык не паказваў ролі грамады ў адносінах да гэтай сацыяльнай з’явы, яго разважанні аб сялянскай салідарнасці, у тым ліку і ў выпадках сялянскіх уцёкаў, даюць падказку ў накірунку далейшай працы. Да таго ж, беларускаму даследчыку важна, што ў гэтай рабоце, пабудаванай у асноўным на апублікаваных крыніцах, прыводзяцца факты не толькі адносна тэрыторый Кароны, але і земляў Вялікага Княства Літоўскага, робяцца цікавыя супастаўленні і параўнанні.

Па праблеме сялянскіх уцёкаў праз зусім невялікі час пасля выдання вышэйзгаданай работы С. Сьрэнёўскага выйшлі працы другога даследчыка гісторыі польскага сялянства — Станіслава Шчоткі, які высока ацаніў працу папярэдніка, але адзначыў, што ў ёй маюцца недахопы. У свой артыкул „*Uwagi o zbiegostwie włościan w dawnej Polsce*” („Заў-

¹¹ Tamże.

¹² J. Rutkowski, *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku*, [w:] J. Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, Warszawa 1956, s. 145-240.

¹³ S. Śreniowski, *Zbiegostwo chłopów w dawniej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Warszawa 1948.

вагі аб сялянскіх уцёках у старажытнай Польшчы”)¹⁴, у адрозненне ад С. Сърэнёўскага, С. Шчотка уключыў спецыяльны раздзел „Stanowisko gromady wobec zbiegostwa” („Адносіны грамады да бегстваў”), які пакінуў і ў наступнай сваёй рабоце „Z dziejów chłopów polskich” („З гісторыі польскага сялянства”)¹⁵. Так, С. Шчотка паказаў, што землеўласнікі рабілі ўсё для таго, каб сяляне не спрыялі і не дапамагалі адзін аднаму ва ўцёках. Згодна са спецыяльна выдадзенымі ўставамі сельскім жыхарам не дазвалялася прымаць на начлег невядомых людзей без паведамлення панскім ураднікам, забаранялася аказваць якую б то ні было дапамогу збеглым. Суседзі павінны былі сачыць за суседзямі і дакладваць аб парушэннях дзесяцкім, а тыя — дваровай адміністрацыі. Самым вялікім цяжарам на грамаду клаўся абавязак апрацоўваць пусткі, якія з’яўляліся ў вёсках з прычыны сялянскіх уцёкаў.

У 1950-я гады ў Польшчы выйшла з друку яшчэ некалькі прац па гісторыі польскага сялянства, сярод якіх неабходна адзначыць даследаванні Я. Руткоўскага, дзе разглядаліся і пытанні функцыяніравання сельскай абшчыны¹⁶.

Над праблемамі сялянскай грамады ў часы феадалізму працавалі не толькі польскія гісторыкі, але і юрысты. Сярод прац такога роду вылучаюцца артыкулы Людвіка Лысяка „U podstaw formowania się polskiego stanu sołtyskiego” („У асноваў афармлення саслоўя польскіх солтысаў”) і „Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI wieku” („Каралеўскае судаводства па сялянскіх справах да сярэдзіны XVI века”)¹⁷. Аўтар змог не толькі паказаць асаблівасці прымянення „нямецкага права” на польскіх тэрыторыях, але даказаў, што гэтае права лягло на падрыхтаваную глебу. Так, солтысы на польскіх землях мелі сваіх папярэднікаў у асобе вясковых стараст, вядомых яшчэ з XIII ст.¹⁸ Аўтар раскрыў значэнне пасады солтыса ў жыцці польскай феадальнай вёскі, паказаў прычыны змагання за гэтую пасаду. Цікавасць уяўляе той факт, што значная колькасць сялянскіх спраў, якія дайшлі да разгляду на каралеўскі суд, зыходзілі ад групы сельскіх жыхароў,

¹⁴ S. Szczotka, *Uwagi o zbiegostwie włościan w dawnej Polsce*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1949, t. XI, Poznań 1949, s. 119-176.

¹⁵ S. Szczotka, *Z dziejów chłopów polskich*, Warszawa 1951, ss. 310.

¹⁶ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*, Warszawa 1953, ss. 568.; tenże, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, Warszawa 1956, ss. 366; tenże, *Skup sołectw w Polsce w XVI wieku*, [w:] tegoż, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, s. 145-240.

¹⁷ L. Łysiak, *U podstaw formowania się polskiego stanu sołtyskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XVI, z. 1, Warszawa 1964, s. 231-251; tenże, *Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XVII, z. 2, Warszawa 1965, s. 11-69.

¹⁸ L. Łysiak, *U podstaw formowania się polskiego stanu sołtyskiego*, s. 231.

звычайна ад сялян нейкай канкрэтнай вёскі, напэўна, ад грамады гэтай вёскі.

Артыкул Станіслава Плазы „Funkcjonowanie chłopskich sądów wójtowskich w Sądeczyźnie XVI-XVIII w.” („Функцыяніраванне сялянскіх войтаўскіх судоў на Сандэччызне ў XVI-XVIII стст.”), як адзначана ва ўступе да яго, прысвечаны адной з найменш вывучаных галін гісторыі права — вясковаму судаводству¹⁹. Аўтар разглядаў дзейнасць сялянскіх судоў з фармальна-юрыдычнага, працэсуальнага пункту гледжання (прыводзячы рэальныя гістарычныя прыклады) — ад права склікання войтаўскага суда, тэрмінаў, у якія ён павінен быў адбыцца, ходу судовага працэсу, да вынясення прысудаў і іх выканання.

Як ужо адзначалася, у пасляваеннай Польшчы выйшаў шэраг публікацый розных аўтараў, мэтай якіх было вывучэнне сацыяльна-эканамічнага становішча сялянства і развіцця панскай гаспадаркі ў розных рэгіёнах краіны ў феадальную эпоху. Разглядаючы згаданыя пытанні, гісторыкі па магчымасці не абміналі і праблем сельскай грамады і сялянскага самакіравання. Так, Багдан Бараноўскі ў працы, прысвечанай становішчу сялянскай і фальваркавай гаспадаркі ва ўсходняй Вялікапольшчы ў XVIII ст., зрабіў вывад аб слабым развіцці ў гэтым рэгіёне сялянскага самакіравання, якое мела большую вагу ў каралеўшчынах, магнацкіх і духоўных уладаннях, а ў малых шляхецкіх маёнтках яго ўвогуле не было альбо яно поўнасьцю залежала ад волі пана²⁰.

Антоні Мончак у манаграфіі „Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku” („Сялянская гаспадарка на Мальборскіх Жулавах у пачатку XVII ст.”) у асобнай главе пад назвай „Organizacja chłopstwa i walka klasowa” („Сялянская арганізацыя і класавая барацьба”) паспрабаваў разгледзець дзейнасць інстытута сялянскага самакіравання на Жулавах²¹. Арганізацыя сялянскага самакіравання тут мела шматступенную структуру, на ніжэйшым узроўні якой знаходзіўся „ўрад солтыскі” (солтыс, якога выбіралі сельскія радныя), а на вышэйшым — „сялянскае самакіраванне вышэйшага ўзроўню”, якое нават мела паўнамоцтвы куплі і продажу маёмасці (кузні, крамы, карчмы). Аўтар адзначаў, што сельскае самакіраванне вышэйшага ўзроўню мела на Жулавах даўнюю традыцыю і шмат падабенства з уладкаваннем на іншых тэрыторыях узбярэжжа Балтыйскага і Паўночнага мораў²².

¹⁹ S. Płaza, *Funkcjonowanie chłopskich sądów wójtowskich w Sądeczyźnie XVI-XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XVIII, z. 1, Warszawa 1966, s. 119-180.

²⁰ B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we Wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958, s. 63.

²¹ A. Mączak, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 138-146.

²² Там жа, с. 142.

Аліна Ваўжыньчык, разглядаючы праблему развіцця буйной зямельнай уласнасці ў XV-XVI стст. на пагранічным з Берасцейшчынай Падляшшы²³, а часткова і на тэрыторыі Берасцейскага павета, не займаючыся спецыяльна разглядам форм грамадскага і гаспадарчага жыцця сялянства, прывяла даныя за 1521 г. па воласці з назвай Аполе (Opole). Яшчэ Казімеж Тымянецкі ў рэцэнзіі на вышэйзгаданую працу адзначыў, што гэтыя звесткі не вельмі адрозніваюцца ад „аполя”, вядомага на поўдні Вялікапольшчы яшчэ ў XV ст.²⁴ Цяжка гаварыць, наколькі можна праводзіць прамую аналогію з Вялікапольшчай, паколькі назва Аполе сустракаецца і на самым усходзе Беларусі, але прыведзеныя матэрыялы, хутчэй за ўсё, сведчаць аб існаванні тут абшчыны.

Другая праца А. Ваўжыньчык была прысвечана сялянскай гаспадарцы ў каралеўскіх уладаннях на Мазоўшы ў XVI — пачатку XVII стст.²⁵ Хаця аўтар манаграфіі і не зрабіла вываду аб існаванні ў гэтым рэгіёне Польшчы сялянскай абшчыны, прыведзеныя ёю звесткі (напрыклад, па карыстанні сялянамі лугамі, пашамі і лясамі) сведчаць аб тым, што ў большасці выпадкаў згаданыя ўгоддзі належалі ўсяму сялу і сяляне карысталіся імі сумесна. Пазней і А. Ваўжыньчык спецыяльна занялася вывучэннем сельскага самакіравання на Мазоўшы ў XVI ст. — амаль праз дваццаць гадоў пасля выхаду рэцэнзуемай манаграфіі з-пад пяра даследчыцы выйшаў артыкул пад назвай „Urząd wiejski na Mazowszu w XVI w. (Ze studiów nad ustrojem społecznym wsi mazowieckiej XVI w.)” („Сялянская адміністрацыя на Мазоўшы ў XVI ст. [З даследавання сацыяльнага ўладкавання мазавецкай вёскі XVI ст.]”²⁶ А. Ваўжыньчык даволі падрабязна і доказна, на значнай крыніцазнаўчай базе раскрыла механізм дзейнасці сельскага самакіравання, якое на Мазоўшы было арганізавана на падставе так званага нямецкага права. Інстытуты сельскага самакіравання, па назіраннях А. Ваўжыньчык, былі распаўсюджаны ў XVI ст. на Мазоўшы ў большасці вёсак усіх катэгорый феадальнай уласнасці. Кіруючымі структурамі сельскага самакіравання тут былі солтыс альбо войт, прызначаны панам, і сямёра выбраных сялянамі лаўнікаў, ці прысяжных, якія праводзілі вясковыя суды.

²³ A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.

²⁴ К. Тымieniecki, *Рэц. на кн.: А. Wawrzyńczyk, Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku, Wrocław 1951*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, R. 1957, t. XIX, Poznań 1958, s. 301.

²⁵ A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962.

²⁶ A. Wawrzyńczyk, *Urząd wiejski na Mazowszu w XVI w. (Ze studiów nad ustrojem społecznym wsi mazowieckiej XVI w.)*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. II, pod. red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1979, s. 23-68.

Акрамя вышэйзгаданых даследаванняў, у сярэдзіне ХХ стагоддзя значныя навуковыя работы пра ролю абшчыны ў малапольскай вёсцы былі напісаны Цэлінай Бобінскай²⁷ і Эмануэлем Раствароўскім²⁸. Так, Ц. Бобінска прывяла шмат цікавых прыкладаў удзелу грамады ў выкарыстанні зямлі сялянамі, у прыватнасці, звесткі аб змаганні сялянства за грамадскія землі, у першую чаргу за лугі і лясы, якія, па іх разуменню, былі натуральнай прыналежнасцю кожнай вёскі²⁹.

Э. Раствароўскі разгледзеў пытанне ролі сельскага грамадскага ўраду ў класавай барацьбе сялянства Малапольшчы ў сярэдзіне — другой палове ХVIII ст. Аўтар прызнаваў, што сельская адміністрацыя „ў пэўнай ступені рэпрэзентавала антыдваровыя інтарэсы грамады”, але, будучы даўнім элементам унутранай арганізацыі вёскі, „аказалася ў фальварачна-паншчынную эпоху ў прынцыпе падпарадкаванай дваровай адміністрацыі і ўключанай у апарат феадальнага ўціску”³⁰. Даследчык адзначаў, што ў залежнасці ад канкрэтнай лакальнай сітуацыі і ад інтэнсіўнасці класавай барацьбы сельская адміністрацыя магла нават стаць на чале антыфеадальнага руху, арганізуючы салідарныя выступленні грамад. Па яго сцвярджэнні, улада ў грамадзе ў многіх выпадках аказвалася ў руках найбольш багатых сялян, якім не заўсёды было выгадна змаганне ці спрэчка з панам і якія ў выніку сваімі дзеяннямі разбівалі ўнутраную салідарнасць вёскі. Э. Раствароўскі быў паслядоўным крытыкам вывадаў прадстаўнікоў так званай „аптымістычнай” гістарыяграфіі і знаходзіў рэальныя падставы для гэтага, хаця зразумела, што пісаць пра „класавую барацьбу сялянства” і пагаджацца з тэзісам пра магчымасць праз дзеянні грамады або дамову з панам змяншаць феадальны ўціск, не выпадала.

У ацэнцы папярэдняй гістарыяграфіі з думкамі Э. Раствароўскага шмат у чым супадалі вывады З. Цьвека, зробленыя ім у грунтоўнай манаграфіі, прысвечанай гісторыі дзяржаўнай вёскі ў Польшчы ў ХVII ст.³¹ Паміж іншым, аўтар спецыяльна даследаваў дзейнасць сельскага самакіравання і ўладкавання дзяржаўнай вёскі ў ХVII ст., прааналізаваў яе сацыяльную структуру і формы антыфеадальнай барацьбы ся-

²⁷ C. Bobińska, *Wstęp; Pewne kwestie chłopskiego użytkowania gruntu i walka o ziemię*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa 1957, s. 7-38, 261-362.

²⁸ E. Rostworowski, *Rola urzędu wiejskiego w walce klasowej wsi małopolskiej*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, s. 363-400.

²⁹ C. Bobińska, *Pewne kwestie chłopskiego użytkowania gruntu i walka o ziemię*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, s. 266-267, 353-358.

³⁰ E. Rostworowski, *Rola urzędu wiejskiego w walce klasowej wsi małopolskiej*, s. 367, 369.

³¹ Z. Ćwiek, *Z dziejów wsi koronnej XVII wieku*, Warszawa 1966.

лянства. Работа заснавана на багатай гістарыяграфічнай ды крыніцазнаўчай базе і змяшчае шэраг цікавых аўтарскіх заключэнняў і абагульненняў. Напрыклад, важным з’яўляецца яго назіранне аб тым, што ў кароннай вёсцы XVII ст. назвы „войт” і „солтыс” выступаюць як сінонімы, а ў Каралеўскіх Прусах, на Памор’і ў гэты ж час „войтаўства” і „солтыства” ўяўлялі два зусім розныя інстытуты³². Важным з’яўляецца і сцвярджэнне аўтара наконт таго, што становішча грамады было больш моцным у дзяржаўных і капітульных уладаннях у параўнанні з прыватнымі маёнткамі. 3. Цьвек адзначыў, што ў некалькіх дзесятках даследаваных інвентароў прыватных маёнткаў у Кракаўскім ваяводстве за XVII ст. ён знайшоў толькі тры ўпамінанні пра солтысаў³³. Сітуацыя вельмі нагадвае становішча абшчыны на беларускіх землях — яна існавала ў першую чаргу ў буйных дзяржаўных, капітульных і магнацкіх уладаннях, хаця практычна ніколі не мела такі правоў, як у польскай вёсцы.

Напрыканцы мінулага стагоддзя з улікам вопыту папярэднікаў былі напісаны дастаткова арыгінальныя работы Аліцыі Фальнёўскай-Градоўскай³⁴, Барбары Кубяк³⁵, Ежы Выразумскага³⁶. Дарэчы, гэтыя публікацыі выйшлі ў выданнях, з саміх назваў якіх вынікала, што яны прысвечаны даследаванню польскага феадальнага грамадства: „Społeczeństwo Polski średniowiecznej” („Грамадства сярэдневяковай Польшчы”), „Społeczeństwo staropolskie” („Старапольскае грамадства”), „Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie różnofeudalnej” („Даследаванні гаспадаркі, грамадства і сям’і ў познефеадальнай Еўропе”). Гэта быў адзін з першых выпадкаў, калі, вывучаючы феадальнае грамадства, даследчыкі разглядалі сялян і вясковыя інстытуты, створаныя імі, у якасці раўнапраўных суб’ектаў грамадства, разам са шляхтай, мяшчанамі і інш. На тое, што зборнікі, дзе былі надрукаваны ў тым ліку і згаданыя артыкулы пра грамаду, былі прысвечаны пытанням польскага сярэдневяковага грамадства (праўда, без упамінання пра люблінскае выданне, прысвечанае познефеадальнай Еўропе), звярнуў увагу Марэк

³² Там жа, с. 87-88.

³³ Там жа, с. 96.

³⁴ A. Falniowska-Gradowska, *Dwór a gromada wiejska w województwie krakowskim w XVIII wieku*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, pod red. J. Topolskiego przy współudziale C. Kuklo, Lublin 1987, s. 269-282.

³⁵ B. Kubiak, *Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. III, pod. red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1983, s. 139-159.

³⁶ J. Wyrozumski, *Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. III, pod. red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1985, s. 219-251.

Дэрвіх, які зрабіў навуковы аналіз публікацый у серыі „Społeczeństwo Polski średniowiecznej”³⁷, якім даў высокую ацэнку (тут быў надрукаваны і вышэйзгаданы артыкул А. Ваўжыньчык³⁸ пра сельскую адміністрацыю на Мазоўшы ў XVI ст.). Разам з тым, згаданы артыкул М. Дэрвіха носіць не толькі рэцэнзійны, але і метадалагічны характар. Так, ён адзначыў наватарскае для польскага сярэднявечча даследаванне Е. Выразумскага „Грамада ў самаўрадавым жыцці сярэднявечнай польскай вёскі”. Сапраўды, дадзена праца Е. Выразумскага аб гісторыі грамады ў польскай вёсцы пабудавана, у адрозненне ад работ папярэднікаў, на матэрыялах не XVII-XVIII стст., а на больш ранніх дакументах — аўтар шырока выкарыстоўваў матэрыялы XV і XVI стст. і змог даказаць, што грамада ў польскай вёсцы існавала і ў даследаваны ім час. Дарэчы, у гэтым назіраецца пэўнае падабенства артыкула Е. Выразумскага з артыкулам А. Ваўжыньчык, якая пабудавала сваё даследаванне на матэрыялах XVI ст., і артыкулам Б. Кубяк, якая вывучала грамаду ў Малапольшчы ў XVI і XVII стст. Вельмі цікавыя разважанні Е. Выразумскага аб вызначэнні таго, што такое грамада, які сэнс можа быць укладзены ў гэты тэрмін. Так, аўтар сцвярджае: „Грамаду трэба разумець дваяка: 1. у шырокім значэнні як аб’яднанне ўсіх жыхароў вёскі, незалежна ад полу і ўзросту; 2. як сход, што прадстаўляе думку альбо волю гэтага аб’яднання, удзел у якім бяруць дарослыя яго члены і то не ўсе, а толькі тыя, хто з’яўляліся галоўнымі сем’яў у самастойных гаспадарках”³⁹. Гэта вельмі ёмкае, але, на наш погляд, не вычарпальнае вызначэнне таго, што такое ўяўляе сабой сельская грамада.

Б. Кубяк у артыкуле „Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku” („Сельская грамада і яе функцыяніраванне ў Малапольшчы ў XVI і XVII стст.”) дала сваю фармулёўку сельскай абшчыны, адзначыўшы, што пад грамадой яна разумее „грамадскую адміністрацыю (urząd gromadzki) і сход членаў грамады, альбо органы грамады”⁴⁰. На наш погляд, гэта даволі звужанае абзначэнне грамады. Натуральна, грамадская адміністрацыя прадстаўляла грамаду, але без самой грамады яна існаваць не магла, не існавала і таму магла разумецца толькі як прадстаўнічы (ці кіраўнічы) орган грамады. Напэўна, грамада найперш з’яўляецца інстытутам самаарганізацыі сялянства, а ўрад і нават сход грамады з’яўляюцца толькі атрыбутамі (хоць і вель-

³⁷ M. Derwich, *Рэц. на кн.: Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów, t. III, pod. red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1985, „Kwartalnik Historyczny”, R. XCV, t. 2, 1988, s. 203-212.*

³⁸ A. Wawrzyńczyk, *Urząd wiejski na Mazowszu w XVI w.*, s. 23-68.

³⁹ J. Wyrozumski, *Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej*, s. 226.

⁴⁰ B. Kubiak, *Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku*, s. 142.

мі важнымі) дзейнасці гэтага інстытута. Увогуле вышэй згаданы артыкул Б. Кубяк стварае вельмі добрае ўражанне, з'яўляючыся, з аднаго боку, працягам зробленага Ю. Рафачам (падабенства нават у пабудове працы), а з другога — будучы даследаваннем больш ранняга перыяду гісторыі, чым манаграфія Ю. Рафача, напісаным на шырокай крыніцазнаўчай аснове.

Заўважым, што на наяўнасць грамады і яе функцыі звярталі ўвагу і іншыя польскія гісторыкі, і не толькі тыя, хто вывучаў гісторыю сялянства Польскай Кароны, але і даследчыкі гісторыі ВКЛ і Беларусі. Сярод такіх аўтараў у першую чаргу можна назваць Ежы Ахманьскага⁴¹, Мар'ю Барбару Тапольскую⁴², Вігальда Камянецкага⁴³ і некаторых іншых гісторыкаў.

Шэраг цікавых назіранняў адносна дзейнасці грамады ў польскай вёсцы ўтрымліваецца ў калектыўных публікацыях па гісторыі асобных рэгіёнаў Польшчы, а таксама па гісторыі польскага сялянства. Сярод прац такога роду хацелася б адзначыць тэксты пра сельскае самакіраванне і грамаду, напісаныя Р. Хэкам і Э. Трызнай у „Гісторыі польскага сялянства”⁴⁴. Названыя аўтары, па сутнасці, падагулілі напісанае іх папярэднікамі ў справе дзейнасці сельскай грамады ў польскай вёсцы. Так, Р. Хэк адзначыў, што ў XIII-XV стст. у польскай вёсцы развівалася сельскае самакіраванне (жыццё самаўрадавае). „Датычыла яно ў першую чаргу пытанняў штодзённых, галоўным чынам узаемаадносін паміж сялянамі”⁴⁵. Даследчык, спасылаючыся на К. Тымянецкага, пісаў таксама, што землеўласнік занадта не ўмешваўся ў справы вёскі і не абмяжоўваў селяніна ў яго штодзённым жыцці, давяраў сельскаму ўраду, які фарміраваўся з яго згоды і быў ад яго залежны, феадал толькі ажыццяўляў агульны нагляд над вёскай і карыстаўся павіннасцямі, якія адбывалі сяляне на яго карысць.

Па меркаванню Э. Трызны, „у пераважнай большасці польскіх вёсак існавала і развівалася надалей у эпоху позняга феадалізму (XVI-XVIII

⁴¹ J. Ochmański, *Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XIX, Poznań 1958, s. 45-91; tenże, *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387-1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu*, Poznań 1963, ss. 224, 6 map.

⁴² M. B. Topolska, *Dobra szklowskie na Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1969.

⁴³ W. Kamieniecki, *Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem (Studia historyczno-gospodarcze)*, Kraków 1914.

⁴⁴ *Historia chłopów polskich*, t. I, pod redakcją Stefana Inglota, Warszawa 1970.

⁴⁵ Там жа, с. 207.

стст.) грамадская арганізацыя”⁴⁶. Абшчыннае самакіраванне мела свае асаблівыя рысы ў вёсках, заснаваных на польскім, рускім і валашскім праве, прычым паміж правам польскім і рускім не было ў гэтым выпадку асаблівых адрозненняў. Грамадскае ўладкаванне паходзіла з раннесярэднявечнага польскага аполя і са старарускай абшчыны, якая пераважала таксама сярод паселішчаў на валашскім праве. Аўтар адзначаў асаблівасці самакіравання ў вёсках, заснаваных на нямецкім праве, якія найбольш праяўляліся ў існаванні так званага солтыскага ці войтаўскага суда.

Коротка, але выразна і зразумела вызначаны функцыі сельскай грамады ў „Гісторыі дзяржавы і права польскага”, аўтарамі якой з’яўляюцца Юліюш Бардах, Багуслаў Лесянадорскі і Міхал Петшак⁴⁷.

Пасля 1989 г. у польскай гістарыяграфіі пытаннем сацыяльна-эканамічнага развіцця і гісторыі сялянства ў эпоху феадалізму, на наш погляд, стала надавацца значна менш увагі. Гэта натуральная тэндэнцыя не толькі для польскай гістарыяграфіі, але і для гісторыкаў іншых краін былога „сацыялістычнага лагера”, якія ў канцы XX ст. адрадзілі або набылі незалежнасць. Зусім натуральным з’яўляецца тое, што на сучасным этапе значна больш увагі атрымлівае вывучэнне пытанняў знешняй і ўнутранай палітыкі, міжнародных зносін, вайсковай гісторыі і інш. Мяркуем, аднак, што даследаванне праблемы фарміравання і існавання грамады як зародка грамадзянскай супольнасці ў Рэчы Паспалітай будзе мець свой працяг.

Неабходна адзначыць асаблівасці, якія вызначалі і вызначаюць падыходы да вывучэння абшчыны ў Польшчы і Беларусі. У Беларусі ў XVI-XVIII стст. узровень развіцця сялянскай абшчыны, ступень яе ўдзелу ў жыцці як вёскі, так і феадальнага маёнтка, залежалі ў першую чаргу ад таго, каму належала сама вёска ці воласць, на тэрыторыі якой абшчына функцыяніравала, да якога віду феадальнага землеўладання (дзяржаўнага, прыватнаўласніцкага ці царкоўнага) яна належала. Абшчына ў Беларусі прасочваецца ў асноўным у дзяржаўных уладаннях, буйных магнатскіх і царкоўных латыфундыях у сярэдзіне — другой палове XVI ст. Але і тут пра яе існаванне найчасцей можна даведацца галоўным чынам па ўскосных сведчаннях. Больш за тое, беларуская гістарыяграфія практычна не прыводзіць ніводнага факта пра існаванне ў XVII-XVIII стст. абшчыны ва ўладаннях сярэдняй і дробнай шляхты.

У польскай гістарыяграфіі, наадварот, большасць прац прысвечана даследаванню развіцця сельскай абшчыны ў XVII-XVIII стст. У работах падкрэсліваецца якраз не столькі прыналежнасць вёскі да таго ці

⁴⁶ Там жа, с. 327.

⁴⁷ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976, ss. 654.

іншага віду феадальнага землеўладання, а да пэўнага рэгіёна. Гэта выклікана не асабістымі жаданнямі польскіх даследчыкаў. Такого падыходу патрабуюць самі гістарычныя крыніцы, таму што сацыяльна-эканамічныя і юрыдычныя ўмовы развіцця сялянства Польшчы ў розных рэгіёнах, у першую чаргу ў Вялікапольшчы, Малапольшчы, Мазоўшы, Памор'і і Сілезіі, Падляшшы і інш., на працягу XIII-XVIII стст. вельмі адрозніваліся, што значна ўплывала на ўзровень і спецыфіку сялянскай самаарганізацыі і сялянскага самакіравання і гэта, на наш погляд, з'яўляецца другой важнай прычынай таго, што ў польскай гістарыяграфіі да сённяшняга дня няма абагульняючага даследавання па гісторыі грамады на ўсёй тэрыторыі Польшчы.

Напрыклад, як сведчаць даследаванні польскіх гісторыкаў, на польскія землі, заселеныя напачатку славянамі і дзе жыццё было заснавана на „польскім праве”, адразу пасля прыняцця хрысціянства пачалася нямецкая каланізацыя і ўсталяванне так званага нямецкага права. Нямецкае асадніцтва адбывалася звычайна праз дамову асадніка з мясцовым феадалам-уласнікам. У вёсках, заснаваных нямецкімі асаднікамі, апошнія становіліся солтысамі, адбываўся пераход на іх судовую сістэму. Як сведчанне згаданых працэсаў, у якасці гістарычных крыніц захаваліся кнігі сельскіх судаў ці, як іх яшчэ называюць, судаў грамады. Гэтыя кнігі з'яўляюцца каштоўнай крыніцай па вывучэнню сялянскага самакіравання, сацыяльна-эканамічнага і прававога становішча сялянства на тэрыторыях, дзе дзейнічала „нямецкае права”. „Сельскія кнігі вядомы з пачатку XV ст., наогул іх захавалася нязначная колькасць, галоўным чынам з Малапольшчы; перад вайной сельскіх кніг у Сілезіі налічвалася каля 4000, зараз іх захавалася невялікая колькасць”⁴⁸. Аднак паступова інстытут солтыства страчваў сваё першапачатковае значэнне, адбываўся працэс выкупу солтыстваў феадаламі⁴⁹. Станіслаў Арнольд і Анджэй Вычаньскі выказваліся нават больш катэгарычна, сцвярджаючы, што „выкуп солтыстваў прывёў да далейшага абмежавання сельскага самакіравання. Сапраўды, у вёсках, якія раней былі асаджаны на нямецкім праве, захоўваліся лаўніцкія суды, але солтыс ператвараўся ў панскага ўрадніка, а сама сельская лава становілася на самой справе інструментам у руках пана, з дапамогай якога ён трымаў грамаду ў паслушэнстве”⁵⁰. У XVI-XVIII стст. у Сілезіі сялянства вяло лад

⁴⁸ *Historia Polski*, pod red. H. Łowmiańskiego, t. I: *Do roku 1764*, cz. II: *Od połowy XV w.*, Warszawa 1965, s. 15.

⁴⁹ *Historia Śląska*, pod red. K. Maleczyńskiego, t. I: *Do roku 1763*, część III: *Od końca XVI w. do r. 1763*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1963, s. 106-108.

⁵⁰ S. Arnold, *Rozwój gospodarczo-społeczny wsi (od połowy XV do trzeciej ćwierci XVI w.)*, [w:] *Historia Polski*, pod redakcją H. Łowmiańskiego, t. I: *Do roku 1764*, cz. II: *Od połowy XV w.*, s. 98.

жыцця, падобны да жыцця сялян большасці тэрыторыі Польшчы: паравая сістэма апрацоўкі зямлі, індывідуальнае карыстанне сялянскіх сем'яў ворнымі землямі і калектыўнае карыстанне лясамі, пашамі, сенажацямі⁵¹. У большасці вёсак тут працягваў існаваць урад грамады (*urząd gromadzki*), які звычайна называюць сельскім самакіраваннем (*samorządem wiejskim*). Найбольш яркія факты пра яго вядомы ўжо з першай чвэрці XV ст. Сельская адміністрацыя звычайна складалася з войта, падвойта і пяці прысяжных. Войт абіраўся з прысяжных, прысяжныя абіраліся грамадой. Узровень іх кампетэнцыі ахопліваў амаль усе бакі сельскага жыцця: ад збірання падаткаў дзяржаве і грошай на грамадскія патрэбы да нагляду за выкананнем паншчынных павіннасцей і нават ажыццяўлення ўласнага судаводства, аб чым сведчаць судовыя грамадскія кнігі, якія захаваліся ў многіх вёсках. Але на Памор'і побач з вёскамі, якія прынялі нямецкае права, заставалася многа вёсак „на праве славянскім”⁵². А ў цэнтральных і ўсходніх раёнах Польшчы ўплыў „нямецкага права” быў яшчэ меншы. Цікаваць уяўляе тое, што навуковая спрэчка паміж прыхільнікамі пазіцыі аб тым, што вышэйзгаданая судовая сістэма з'яўлялася галоўнай прыкметай сялянскага самакіравання, і іх апанентамі, якія свяджаюць, што яна была поўнасьцю падпарадкавана волі феодала, у польскай гістарыяграфіі да сённяшняга дня не завершана.

Такім чынам, даследаванне інстытута абшчыны ў эпоху феадалізму ў польскай і беларускай гістарыяграфіі стаіць на розных узроўнях. Для польскай гістарыяграфіі ўжо няма патрэбы высвятляць ці існавала грамада ў тым ці іншым рэгіёне краіны, — неабходна даследаваць, як яна дзейнічала на розных тэрыторыях, надышоў, на наш погляд, час паспрабаваць абагуліць ужо зробленае ў рамках аднаго даследавання. Больш за тое, у працах польскіх гісторыкаў па праблемах сельскай грамады ставіцца пытанне аб неабходнасці вывучэння юрыдычных і эканамічных падстаў і парадку функцыяніравання вясковага самакіравання ў розных рэгіёнах Польшчы, дзейнасці і паўнамоцтвах суда грамады і нават аб судовых спрэчках паміж сельскай грамадой і феодалам. У беларускай гістарыяграфіі пытанне аб тым ці была грамада ўвогуле, а калі была, то як яна функцыяніравала, толькі ставіцца на парадак дня.

⁵¹ *Historia Śląska*, pod red. K. Maleczyńskiego, t. I: *Do roku 1763, część III: Od końca XVI w. do r. 1763*, s. 88.

⁵² *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. I: *Do roku 1466, cz. II*, Poznań 1969, s. 185-187.

Streszczenie

Problem wspólnot wiejskich przyciągał uwagę wielu polskich badaczy zajmujących się historią chłopów. Najwięcej analiz pojawiło się w opracowaniach zespołowych, gdzie wspólnoty były pokazywane przez pryzmat poszczególnych miejscowości. Większość prezentowanych prac poświęcona była badaniom dotyczącym wspólnot wiejskich w XVII-XVIII w. w różnych regionach Rzeczypospolitej. Uwarunkowania socjalno-ekonomiczne i prawne rozwoju wspólnot wiejskich były bardzo zróżnicowane. Na terenie Wielkopolski, Małopolski, Mazowsza, Pomorza i Śląska, Podlasia od XIII do XVIII w. następowały daleko idące różnice w rozwoju, które wpływały na poziom organizacji wspólnot. Moim zdaniem, ze względu na tak daleko idące zróżnicowanie między poszczególnymi dzielnicami, nie ma w polskiej historiografii jednolitej, uogólniającej analizy wspólnot wiejskich

Adam Perłakowski
(Kraków)

Dole i niedole budowniczych pałacu Sanguszków w Grodnie w latach 1724-1726

Pałac w Grodnie był inwestycją magnacką, jakich wiele możemy spotkać na ziemiach Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. Paweł Karol Sanguszko, marszałek nadworny litewski, dbający o ugruntowanie pozycji swojego rodu, zdecydował się na wzniesienie pałacu w mieście, niezwykle istotnym z punktu widzenia roli reprezentacyjnej. Od kilkudziesięciu lat (od 1673 r.) Grodno było miastem, w którym obradował sejm walny, co wymuszało na magnaterii koronnej i litewskiej zapewnienie sobie odpowiedniego lokum oraz niezależnienie się od kwater mieszczańskich, często niewygodnych, a także niezbyt odpowiadających swoim poziomem i wygodami magnackim oczekiwaniom. Nie tylko Sanguszkowie wychodzili z takiego założenia. Jak słusznie zauważyła Teresa Zielińska, Grodno stało się wkrótce miastem iście szlacheckim, w którym przy rynku w 1750 r. znajdowały się tylko dwa domy mieszczańskie, a pałac Sanguszków sąsiedował z kompleksem mieszkalnym Aleksandrowiczów¹.

Rezydencja marszałka nie doczekała się do dnia dzisiejszego monografii. Przed dziewięcioma laty Andrzej Betlej poruszył w swoim artykule problemy związane z przebiegiem prac budowlanych, wykorzystując przede wszystkim zbiór korespondencji oficjalistów księcia, przechowywanej w Archiwum Państwowym w Krakowie w zbiorze „Archiwum Sanguszków ze Sławuty”. Ustalenia te jednak wymagają w pewnych miejscach uściślenia, a niekiedy nawet poważnego sprostowania². Problem w tym, że A. Betlej powoływał się czasami na sygnatury, pod którymi kryją się zupełnie inne materiały, niż opisywane w tekście³. Artykuł niniejszy ma więc za zadanie wy-

¹ T. Zielińska, *Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach w XVIII w.*, Warszawa — Łódź 1987, s. 97.

² A. Betlej, *Nowe wiadomości na temat pałacu Sanguszków w Grodnie*, „Przegląd Wschodni”, t. VI, z. 1 (21), 1999, s. 169-176.

³ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: APKr.), Archiwum Sanguszków ze Sławuty (dalej: AS), teka 183, plik 9, s. 1-2 — znajduje się tam zeznanie Franciszka Gautiera, kasjera generalnego komisji do upadłych sześciu banków z 24 VIII 1799 r. w sprawie wypłaty z kasy bankowej Schultza sum: 1245 czerwonych zł oraz 11 291 zł i 28,5 gr; tamże, teka 259, plik 7 — zawiera listy różnych osób. m.in. miecznika chełmskiego Tomasza Mogilnickiego [Jarosław 15 II 1738, s. 23-25], Michała Kazimierza Radziwiłła [z Beresteczka 8 IV 1740, s. 33], Ignacego Ratajewicza [z Lublina 30 XII 1748, s. 37-38], gen. P. Wrangla [ze Szczecina 23 XII 1748, s. 61-62], Heinricha von Brühlhla [ze Wschowy 2 VI 1746, s. 73-74] do Pawła Karola Sanguszki, jak również listy księcia do swych urzędników z lat 30. XVIII stulecia. Tamże, teka 297,

jaśnienie niektórych okoliczności realizacji tej inwestycji. Oprócz wspomnianego artykułu A. Betleja, żaden z historyków, ani z historyków sztuki nie poświęcił zbyt dużo miejsca wspomnianej budowli. Okazjonalnie wspominali o niej m.in. Stanisław Szymański⁴, Joanna Winiewicz⁵, Jerzy Lileyko⁶ oraz Jerzy Kowalczyk⁷. Fontanom, osiemnastowiecznej rodzinie architektów, pracę swoją poświęciła Aldona Bartczakowa⁸. Na fakt istnienia pokazanych zbiorów rękopiśmiennych w archiwum krakowskim, ilustrujących stan grodzieńskich posiadłości Sanguszków, zwracał też uwagę Jerzy Gordziejew⁹. Z kolei Roman Marcinek, autor biogramu Pawła Karola Sanguszki w „Polskim Słowniku Biograficznym”, wspominał jednym tylko zdaniem, że marszałek był przed 1730 r. właścicielem pałacu w Grodnie¹⁰. Danuta Miszczak, potem zaś J. Winiewicz stwierdziły ponad wszelką wątpliwość, iż architektem pałacu grodzieńskiego Sanguszków i autorem przebudowy istniejących budynków był Dominik Fontana¹¹. Przedsięwzięcie to wymagało zgromadzenia odpowiedniej ilości budulca, prawie 200 tys. cegieł.

Paweł Karol Sanguszko nabył w Grodnie (najprawdopodobniej w 1704 r.) plac przy ul. Rzeźnickiej. Przygotowania do realizacji inwestycji rozpoczęły się na pewno już w 1724 r. Z istniejącego „Wypisu z summariusza dokumentów do pałacu i dworków w Grodnie należących” dowiadujemy się, że 30 czerwca 1725 r. mieszczanie grodzieńscy Jakub Bohozicki oraz Benedykt i Jan Malinowiccy pokwitowali Sanguszcze odbiór 2800 zł „z odebranych sum za place w mieście Grodnie w samym rynku z jurysdykcją nad

plik 4 — składa się również z korespondencji wysłanej w 1738 r. do Sanguszki przez jego podwładnych, m.in. Ratajewicza, Wiesiołowskiego.

⁴ S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki”, t. IX: 1968-1969, s. 237-263.

⁵ J. Winiewicz, *Paweł Fontana i inni architekci Fontanowie w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. LIV: 1992, nr 2, s. 49-60.

⁶ J. Lileyko, *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717-1718 roku*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, s. 263-275.

⁷ J. Kowalczyk, *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście sejmowym Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000.

⁸ A. Bartczakowa, *Jakub Fontana. Architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970.

⁹ Jerzy Gordziejew, *Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne — stan badań*, Białystok 2003, s. 25-38.

¹⁰ R. Marcinek, *Sanguszko Paweł Karol, książę (1680-1750)*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. XXXIV, Wrocław — Warszawa — Kraków 1992-1993, s. 499.

¹¹ D. Miszczak, *Kalendarium prac Pawła Antoniego Fontany we Włodawie*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t. XVIII: 1970, z. 5, „Historia Sztuki”, s. 63. D. Miszczak podała treść listu znajdującego się w zbiorze korespondencji Sanguszków w AP Kraków. J. Winiewicz, dz. cyt., s. 52; A. Betlej, dz. cyt., s. 170.

rzeczką Horodnią¹². Dotychczas w literaturze przedmiotu podkreślano, że pierwsze dane źródłowe o przebudowie pałacu pochodzą z kwietnia 1725 r.¹³. Jednak już w styczniu 1725 r. Stanisław Ginter, jeden z nadzorców w służbie Sanguszki, prosił o przysłanie pieniędzy, dodając przy okazji, że zgromadzona została odpowiednia ilość ludzi do prac, ale „tylko muszę tak darmo czas tracić, gdyż wybornie mogliby teraz drzewo oprawować, tak do oficyn, jako też kuchni, ponieważ nie są jeszcze założone, ale z bożą pomocą, jak prędko WKM Dobrodziej przyśle pieniądze, tak prędko będą założone podług planty przysłanej od WKM Dobrodzieja przez pocztę, a stolików jeszcze nie ma¹⁴. Widać więc, że przebudowa pałacu sanguszkowskiego rozpoczęła się od problemów z gotówką, niezbędną do zakupu materiałów budowlanych. W swoim artykule A. Betlej zawarł informację o wysłaniu w kwietniu 1725 r. architekta królewskiego Joachima Daniela Jaucha do Grodna w celu wymierzenia gruntu i sporządzenia planu budynków, niezbędnych przy przebudowie dotychczas istniejących nieruchomości¹⁵. W rzeczywistości list ten nosi datę 20 czerwca i pokazuje, że budowniczowie byli całkowicie niezorganizowani. Zebranie ludzi w sytuacji braku planów budowy i poszczególnych etapów realizacji inwestycji nie wróżyło dobrze dalszym postępowaniu w pracach i, co gorsza, obciążało budżet księcia. Ta lekkość nie raz jeszcze będzie dawać się we znaki zatrudnionym przy budowie. Minęło dopiero kilka miesięcy, zanim Ginter zameldował marszałkowi, że drewno dotarło do Grodna. Powodem „poślizgu czasowego” były nie tylko problemy z pieniędzmi, ale i wypadki losowe. Ginterowi zmarł ojciec. Fakt ten nie pozwolił mu przez pewien czas na czynne zaangażowanie się w pracę przy wznoszeniu pałacu¹⁶. Sprowadzone przez Gintera drewno (12 kop) miało zostać spożytkowane na przebudowę pomieszczeń rezydencji, choć nie była to ilość wystarczająca. Uważał on bowiem, że wstępne prace architektoniczne wymagać będą znacznie większej ilości budulca, ok. 20 kop, „okrom zaś na opał, co mam asygnacją na 10 kop drzewa od JMP starosty żmudzkiego¹⁷. Przy oprawianiu dostarczonego drzewa zatrudniono dodatkowych robotników, którym płacono po 25 gr dziennie, zaś tym, którzy je przynosili w odpowiednie miejsce — po 1 zł. Pojawił się równocześnie ważny problem składowania drewna. Potrzebny był odpowiedni plac, o który „jest przytrudno¹⁸. Najlepszym rozwiązaniem, zdaniem Gintera, był-

¹² APKr., AS, teka 152, plik 2, s. 2.

¹³ A. Betlej, dz. cyt., s. 171.

¹⁴ APKr., AS, teka 10, plik 15, Ginter do Sanguszki z Grodna 23 I 1725, s. 43-44.

¹⁵ J. Skrabski, *Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów 2007, s. 235, 339.

¹⁶ APKr., AS, teka, 258, plik 1, Ginter do Sanguszki z Grodna 23 V 1725, s. 37-38.

¹⁷ Tamże, s. 39-40.

¹⁸ Tamże, s. 40.

by zakup wolnego placu w mieście, jednak takiej decyzji nie mogli podjąć mieszczenie bez wcześniejszego uzyskania konsensu królewskiego. W razie otrzymania pozwolenia od Augusta II cena gruntu miała wynieść 1200 zł. Rozważano także złożenie drewna na małym placu zamkowym lub na terenie należącym do zgromadzenia siostr brygidek¹⁹. Te jednak początkowo sprzeciwiały się takiemu rozwiązaniu, potem jednak zasugerowały dzierżawę w wysokości 100 zł rocznie. Ginter prosił Sanguszkę, aby ten interweniował u proboszcza grodzieńskiego księdza Suchodolskiego, który miał przekonać brygidki do ustępstw²⁰. Gdyby jednak mediacja duchownego zawodła, pozostało w ostateczności zawarcie kontraktu ze starostą kozienickim Michałem Kazimierzem Pacem, który, mając odpowiedniej wielkości plac, zastawiony u dominikanów grodzieńskich, być może zgodziłby się na dzierżawę. Wedle słów Gintera, na gruncie tym stało niewiele budynków, a mieszkający w jednym z nich Żyd płacił rocznie 200 tynfów. Sam zaś plac można było kupić za sumę 6000 zł²¹.

Problemy z miejscem, gdzie miałyby być składowane zakupione drewno, dominowały w tym okresie w korespondencji wysyłanej do księcia. W rozmowy z brygidkami zaangażował się ksiądz Karp. Okazało się jednak, że do posiadanego przez nich placu „JP Butler pro haereditate uzurpuje sobie i już miał uczynić donację JP wojewodzie lubelskiemu” [Janowi Tarle — A. P.]²². Jeśli zaś chodzi o wspomniany wcześniej teren należący do dominikanów, to duchowny ustalił, iż otrzymali go oni od kasztelana połockiego Michała Kazimierza Paca jako donację i biorąc pod uwagę jego korzystne położenie, przylegające do dóbr klasztornych, ani myśleli się go pozbywać. Pozostało więc w dalszym ciągu szukanie odpowiedniego i, co najważniejsze, taniego gruntu²³.

W pierwszej połowie 1725 r. przebudowa pałacu postępowala powoli. Sanguszko wysyłał do Grodna ludzi, którzy mieli go na bieżąco informować o postępach w inwestycji. Jeden z nich, Jerzy Bobolewski, oficjalista i plenipotent dworu marszałka, pojawił się w mieście w początkach czerwca. W Grodnie spodziewano się też nadejścia kolejnego transportu drewna — 12 kop, o które 3 miesiące wcześniej prosił Ginter, w tym czasie nieobecny w mieście. Wyznaczył on jedynie człowieka, który miał go zastępować. Robotnicy zatrudnieni przy oprawianiu drzewa nie zakończyli jeszcze swojej roboty, a co gorsza, nadal nie wiadomo było gdzie budulec będzie przechowywany. Bobolewski wyznaczył stróża, który miał czuwać, aby nie rozkradziono drewna. Przystąpiono również do produkcji gontów. Swój ra-

¹⁹ Tamże, s. 41-42.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, s. 43.

²² Tamże, Karp do Sanguszki z Wilna 3 VI 1725, s. 211-212.

²³ Tamże, s. 212.

port Bobolewski zakończył optymistycznym stwierdzeniem, że „gospodarstwo z łaski Najwyższego Pana należytem idzie porządkiem”²⁴. Okazało się jednak, że wizja ta jest daleka od rzeczywistości. Oczekiwanie na drewno przeciągnęło się do końca czerwca 1725 r. Dopiero wówczas Ginter poinformował, że postara się szybko ściągnąć do Grodna budulec. Nadal jednak kwestia przechowywania materiałów nie była rozwiązana, a budowniczowie i sam Sanguszko byli zdeterminowani, aby jak najszybciej nabyć jakąkolwiek parcelę. Zamierzano przy tym skorzystać z doświadczeń Jakuba Henryka Flemminga, który świeżo zakupił w Grodnie plac, gdzie miał budować pałac²⁵. Tymczasem ceny ziemi w Grodnie były dość wysokie. Karmelici grodzieńscy, posiadający teren naprzeciwko bernardynów, zgadzali się wydzierżawić grunt, ale sprytnie przy tym zaznaczyli: „pod tą kondycją, że po długim życiu obojga WKM i księcia Janusza, to żeby im dostał się ten pałac tylko na trzy osoby pozwalają. I nie potrzebują teraz bez ten czas za życia żadnej intraty rocznej”²⁶. Stanisław Ginter ubolewał też, że grunty są „przydrogie, od 4 tys. zł, od trzech i półtrzecia tysiąca tynfów”²⁷. Zasugerował jednak księciu, aby zastanowił się nad kupnem lub wydzierżawieniem jakiejś nieruchomości od wojskiego pińskiego Orzeszki. Jego majątności leżały niedaleko od Grodna, przy czym jedna z nich mogła „dodać tak do kuchni wołów karmnych, kapłonów, kur, gęsi, ile co potrzeba będzie. Do stajni też obroków, siewki i siana z tejże majątności”²⁸. Orzeszko miał też przysłać do Gintera swego sługę z informacją jak wysoka byłaby cena arendy, przy czym właściciel majątku zarzekał się, iż „uchowaj Boże, żeby miał nad słusność co pretendować od Księcia Jmci Dobrodzieja, ale tak powiadam, że po czemu będzie na targu, to przez połowę zbęde”²⁹. Z czerwca 1725 r. pochodzą też informacje od wspomnianego już wcześniej Joachima D. Jaucha, który wysłał oficera do Grodna, „żeby grunt do WKM należąca cum omnibus attinentiis tam wymierzywszy, tu mnie abrys przysłał, żeby tym lepiej mógł plac i myśli WKM penetrare i jegoż rozkazowi umiejętnością moją adimplere”³⁰. Jauch proponował Sanguszcze zwiezenie 60 kop drzewa, która to ilość powinna wystarczyć do przebudowy pałacu. W liście architekta królewskiego znajdujemy bardzo ciekawą wzmiankę o wyznaczeniu kwoty 20 tys. talarów na „reparację przeszłego pałacu WKM, teraz w posesyji JKM zostającego”³¹. Stan ten potwierdzić miał August II

²⁴ Tamże, Bobolewski do Sanguszki z Hrynek 8 VI 1725, s. 69-70.

²⁵ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 20 VI 1725, s. 49-50, list ten zachował się niestety w niewielkim fragmencie.

²⁶ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 27 VI 1725, s. 45.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże, s. 46.

²⁹ Tamże, s. 46-47.

³⁰ Tamże, Jauch do Sanguszki z Warszawy 20 VI 1725, s. 97.

³¹ Tamże, s. 98.

tuż po swoim przyjeździe do Warszawy 5 lub 6 lipca 1725 r. W zamierzeniu architekta pałacowi i jego otoczeniu miano nadać nowy wygląd. „Wnętrze tak na dole, jako też i na dole [sic!] małe i wielkie pokoje w dobrym i proporcjonalnym stanie i porządku wystawić. Dach albo altan ma być z angielskim dachem podbity. Item po przyszej zimie sad z małych drzewek francuskich i z wielkich krajów zapisanych dla łakomych ludzi założony, na których się już kilka tysięcy owoców znajduje”³².

To, iż tak poważne prace budowlane związane były z dużymi wydatkami, nie podlega dyskusji. O koszcie części materiałów budowlanych i warunkach ich dostarczenia informuje kontrakt zawarty 5 lipca 1725 r. między Stanisławem Ginterem a mieszczaninem grodzieńskim Beniaminem Abramowiczem. Zobowiązał się on do dostarczenia na potrzeby budowy cegły, wapna i solanki. Kontrakt opiewał na sumę 24 zł za 1 tys. cegieł. Abramowicz pobrał u Gintera zaliczkę w wysokości 578 zł. Obaj ustalili też cenę wapna i solanki na 1 tynf (nie podano za jaką ilość). Kontrakt ten miał zostać wpisany do akt grodzkich, a nierzetelnemu dostawcy groziło „mnie samego lub dzieci, żonę moją brać, łąpać, aresztować, więzić lub towary moje, gdzie się tylko znajdują, choćby za granicą, bez żadnego prawa i sądu, urzędu, dekretu aresztować”. Abramowicz zobowiązał się też, iż nikogo nie będzie prosić o protekcję³³.

Analizując dotychczasową działalność architektów, budowniczych, oficjalistów czy wreszcie robotników najemnych widzimy, że przez kilka miesięcy, od stycznia do końca lipca 1725 r., nie rozpoczęto właściwych prac przy przebudowie pałacu. Ruszyły one, choć i tak nie bez poważnych problemów, z których najistotniejszym był brak gotówki, dopiero na przełomie sierpnia i września. Oprócz Gintera prace nadzorował inny urzędnik księcia — Jan Wdowiński³⁴. Zastępował on przez pewien czas Gintera, który 10 września 1725 r. wyjechał na pogrzeb ojca. Sytuacja była jednak trudna. Wdowiński narzekał, że kupcy nie chcieli wymieniać czerwonego złotego po kursie 17 zł „currentis monetae” (oficjalny kurs wynosił 18 zł). Ginterowi przed odjazdem udało się zawrzeć kontrakt z murarzem „za złotych 1000 i zadał mu [Ginter — A. P.] zł 100 i już zaczął robić”³⁵. Poza tym w mieście panowała drożyzna, co spowodowane było obradami komisji skarbowej litewskiej, w której udział brali m.in. biskup wileński Karol Piotr Panczerzyński, hetman wielki litewski Ludwik Pociąg, wojewoda trocki Kazimierz Ogiński i kasztelan nowogródzki Antoni Nowosielski. Obecność tak wielu waż-

³² Tamże.

³³ Tamże, teka 395, plik 12, „Kopia kontraktu od Żyda Beniamina na cegłę i wapno”, Grodno 5 VII 1725, s. 19; A. Betlej używa nazwiska Abrahamowicz, zob. A. Betlej, dz. cyt., s. 171.

³⁴ A. Betlej konsekwentnie podaje nazwisko Wdowiszewski, zob.: A. Betlej, dz. cyt., s. 171 i n.

nych osób zawsze powodowała wyżkę cen żywności, potrzebnej do utrzymania magnackich orszaków i domów, gdzie zatrzymywali się ze swoimi dworami. W ten sposób zapobiegliwi mieszczenie starali się zwiększyć swoje dochody. Obrazuje to świetnie stwierdzenie Wdowińskiego, który dziennie nie mógł się „wystrawować złotymi trzema”³⁶. Jeszcze przed wyjazdem Ginter przekazał Wdowińskiemu informację o sprawach, które należało pilnie załatwić. Przede wszystkim trzeba było wystarać się o odpowiednią ilość gontów i krokwi, zaprawy murarskiej, cegieł i drewna. Dość charakterystyczna jest też uwaga, którą zawarł jako ostatnią, wskazującą na poważny problem: „być zawsze pilnym robotników i trzeźwym”³⁷. Wdowiński otrzymał od Gintera sumę 30 czerwonych zł, choć 10 czerwonych zł trafiło, nie wiadomo dlaczego, do niejakiego Danki, służącego, zatrudnionego na zamku królewskim w Grodnie³⁸.

Sprawa drożyzny w mieście wielokrotnie pojawiała się jeszcze w korespondencji ludzi z otoczenia Sanguszki. Słowa Wdowińskiego potwierdził Jakub Chlebi, majster ciesielski, który pracował już wcześniej przy budowie pałacu w Lublinie. Wraz ze swoimi robotnikami pojawił się w Grodnie we wrześniu 1725 r. Kwota 15 czerwonych zł, którą przekazał mu marszałek nadworny litewski jako pierwszą ratę, była w rzeczywistości niewielka, gdyż po niskim kursie chcieli ją wymieniać mieszczenie grodzieńscy. Chlebi nie otrzymał też od Sanguszki sukna, „deklarowanego przy kontrakcie”³⁹. Dostawcy drewna również nie wywiązali się ze swoich powinności: „Deklarowane było drzewo na tę fabrykę, jakoby miało być w kostkę rżnięte lub też w pół rżnięte, a ja i jednego nie zastałem oprawnego, tylko drzewo całe, nic a nic nie oprawne, w czym mam wielką ciężkość i krzywdę”⁴⁰. Chlebi prosił Sanguszkę o pomoc, gdyż miał do zapłacenia zaległe sumy u superintendentów skarbowych. Jakby mało było złych wiadomości, Wdowiński oznajmił mu, iż „pieniędzy nie ma dla mnie”⁴¹, nie mówiąc już o braku środków na dokończenie prac w stajni i oficynach. Architekt, którego wcześniej zamówiono, obawiając się kłopotów z wypłacalnością zlecających pracę, wstrzymywał swój przyjazd do Grodna. Wdowiński zasugerował, że można poczynić pewne oszczędności przy instalacji pieców w pałacu, korzystając z usług jednego jezuita, „który bardzo śliczną robotę ma w ręku, umie i w mniejszą formę kafle robić i w większą”⁴². Pałac ozdobić miała figura

³⁵ APKr., AS, teka korespondencji 10, plik 15, Wdowiński do Sanguszki z Grodna 12 IX 1725, s. 17.

³⁶ Tamże, s. 18.

³⁷ Tamże, [b. m. i d.], s. 33.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, Chlebi do Sanguszki z Grodna 19 IX 1725, s. 63-64.

⁴⁰ Tamże, s. 65.

⁴¹ Tamże, Wdowiński do Sanguszki z Grodna 12 IX 1725, s. 17.

⁴² Tamże, Wdowiński do Sanguszki z Grodna 19 IX 1725, s. 13.

św. Floriana, gdyż „to jest patron od ognia, to zaś z drzewa struktura”⁴³. Wykonanie rzeźby zlecono artystom w Baranowie. Również w Baranowie lub w Kolbuszowej zamówiono wykonanie ram okiennych i drzwi z drewna dębowego. Dostarczenie żelaznych zamków polecono z kolei ślusarzom grodzieńskim. Jak wykazuje analiza źródeł, drewno (belki, krokwie) i jego pochodne (tarcice) były towarem deficytowym i drogim, którego ciągle brakowało na placu budowy w Grodnie. Wdowiński prosił też o przysłanie czterech pomocników. Zmuszony był także zastosować kary cielesne (obicie kijami) w stosunku do Chlebiego, „co nie miał kompletu ludzi według kontraktu i jak chce robi i odchodzi pić do robotników”⁴⁴.

Brak postępów w budowie pałacu został przez Wdowińskiego szybko wyjaśniony. Oprócz zarzutu pijaństwa i braku dbałości o swoją czeladź, zarzucił Chlebiemu, że „nie płaci, kiedy się upominają każdy swego, to i o północy ze spichlerza WKM z gruntu Pańskiego cum praeiudicio fundi każe brać, do kilku kordegardów wsadzać, potem ich wsadziwszy wykupować, z czego visus adversariis”⁴⁵. Chlebi został oskarżony o to, że część jego ludzi, będących na kontrakcie u Sanguszki, pracuje na drugiej budowie u karmelitów bosych. Fakt ten oraz chroniczny brak pieniędzy powodował, że na początku października 1725 r. brak było nadal stajni i oficyn. Wdowiński pożyczył 15 czerwonych zł u Danka. Kwota ta, niewystarczająca zresztą, miała zostać spożytkowana na zakup drewna, cembrowiny, 4 kop tarcic i 100 kop gontów. Na szczęście pod dostatkiem było wapna i cegły. Brakowało za to ludzi do pilnowania zwiezionych materiałów. Jeden zatrudniony stróż nie gwarantował ochrony przed kradzieżą⁴⁶.

Wspomniana wcześniej sprawa zaniedbywania obowiązków przez Chlebiego nie znalazła oczywiście potwierdzenia u samego zainteresowanego. Chlebi w liście do Sanguszki zdecydowanie odrzucił wszystkie oskarżenia, twierdząc, iż cały czas ma przy sobie „piętnastu i więcej ludzi”⁴⁷, zaś wszystkie prace postępują zgodnie z przyjętym wcześniej harmonogramem, on zaś otrzymał tylko jedną ratę przewidywanego kontraktu. Z zapłaceniem drugiej (20 czerwonych złotych) i trzeciej zalegał Wdowiński. Chlebi nie mógł zakończyć więc pracy i „do Lublina, do swego domostwa i dziątek powrócić”⁴⁸. Prosił też Sanguszkę o przysłanie kogoś, kto mógłby stwierdzić, że swoją pracę wykonuje sumiennie i rzetelnie. W podobnym tonie utrzymana była suplika trzech majstrów murarskich Antoniego Dargiewiczza, Jakuba Chlebiego i Wojciecha Czerwińskiego, datowana na 24 października 1725 r.

⁴³ Tamże, s. 14.

⁴⁴ Tamże, s. 16.

⁴⁵ Tamże, Wdowiński do Sanguszki z Warszawy 3 X 1725, s. 2.

⁴⁶ Tamże, s. 3.

⁴⁷ Tamże, Chlebi do Sanguszki z Grodna 23 X 1725, s. 67.

⁴⁸ Tamże, s. 67-68.

Zarzucili oni Ginterowi brak zainteresowania budową, o czym miała świadczyć jego przedłużająca się nieobecność (6 tygodni), zaś Wdowińskiemu — ociąganie się z wypłatą należnych pieniędzy: „musimy się sami wiktować, bo człek żyjący potrzebny posiłku”⁴⁹. Z powyższego listu znamy najlepiej sytuację Dargiewicza, który za wykonanie połowy przewidzianej dla niego pracy wziął tylko 100 zł, zaś ze swoich pieniędzy musiał utrzymać siebie i swoją czeladź, co go kosztowało 150 zł⁵⁰.

Jesień 1725 r. upłynęła pod znakiem oczekiwania na gotówkę, którą miał przysłać książę. Wydatki były wielkie, co dokładnie wyliczył Wdowiński w jednym z listów do swojego pryncypała. Za 1000 cegieł musiał zapłacić 3 bite talary, za solankę wapna 1 tynf, za podwody konne również 1 tynf. Koszty pracy taczkarzy wynosiły 18 gr za dzień, zaś Krzysztofa, majstra ciesielskiego z Grodna opłacano sumą 12 zł tygodniowo, oprócz tego należało zapłacić jego pomocnikom 6 zł i 15 gr za tydzień. Murarz sprowadzony z Wilna tylko za podmurowanie fundamentów pałacu i dwóch piwnic zainkasował 1000 zł, choć nie spieszył się zbytnio z robotą. Odrzucił jednocześnie możliwość „doliczenia” do tej kwoty wymurowania pieców, twierdząc, że „ja na to nie kontraktowałem”⁵¹ i sugerując, iż sami zamawiający winni się zatroszczyć o wykonanie części zadań, np. wykopanie dołów pod piwnice. Rytm prac zakłócały też, zdaniem Wdowińskiego, ostre przymrozki, jakie nastąpiły pod koniec miesiąca, w wyniku czego „mularze już dawno nie robią (...) i pora murowania ustaje”⁵². Poza tym znaczna część wynajętych robotników zaprzestała prac w związku z zaleganiem z wypłatą. Wdowiński zmuszony był zaciągnąć pożyczkę u starosty diamentskiego Jerzego Tyzenhauza, którego wcześniej prosił o to Ginter. Nie przekazał mu jednak gotówki (220 florenów i 20 gr), a jedynie oblig za zapłatę potwierdzony u Danka. Dzięki tej pożyczce można było zakupić kopę drzewa, 5 sążni cembrowiny, 100 kop gontów i 4 kopy tarcic. Wdowiński prosił jednak Sanguszkę o zgodę na dwutygodniowy urlop, który uzasadniał chorobą żony, i o przyspieszenie powrotu Gintera do Grodna. Zgodę na wyjazd Wdowiński otrzymał dość szybko, bo już 29 października 1725 r. był w Warszawie, skąd żalił się Barbarze Sanguszkowej na swój los (choroba żony, brak pieniędzy na strawne i głód)⁵³. Narzekał też na wyczerpujący tryb życia, spowodowany koniecznością ciągłego pilnowania i doglądania placu robót: „przy takiej fabryce trzeba być assiduus w dzień, a w nocy kilka razy wstać i obejść pałac i obaczyć. Stróża in quali dispositione jest, czyli pijany, czy

⁴⁹ Tamże, Dargiewicz, Chlebi i Czerwiński do Sanguszki z Grodna 24 X 1725, s. 29.

⁵⁰ Tamże, s. 31.

⁵¹ Tamże, Wdowiński do Sanguszki z Grodna 24 X 1725, s. 21-22.

⁵² Tamże, s. 22.

⁵³ Tamże, Wdowiński do Sanguszkowej z Warszawy 29 X 1725, s. 5.

nie, bo by wielka w materii w wapnie, cegle i drzewie była szkoda”⁵⁴. Swoj szybko powrót do Grodna uzależniał od otrzymania pieniędzy na drogę i na wypłatę 12 czerwonych zł dla robotników. Sugerował też księciu, aby nie zgadzał się na odjazd cieśli lubelskich na święta w rodzinne strony, gdyż „więcej nie powrócą i majster nie bez ludzi i tak do ostatku osiąknie nasza fabryka”⁵⁵. Wspominał też, że Ginter namawiał go do porzucenia spisywania diariusza budowy, złośliwie sugerując: „to fraszki czynisz, lepiej przesłać”⁵⁶. Wdowiński był rzeczywiście negatywnie nastawiony do powrotu do Grodna, gdyż poddał Sanguszce pod rozwagę wybudowanie pałacu w Warszawie na Nowym Świecie, na jurydyce Sokołków, którą można było nabyć za 6000 zł i urządzić ogród włoski, sadzawkę i dwie karczmy⁵⁷.

Tymczasem Ginter powrócił do Grodna 27 lub 28 października 1725 r. Natychmiast też wysłał do księcia list, w którym prosił o szybkie przysłanie funduszy, potrzebnych na zakup ołowiu, szkła, żelaza, zamków oraz zawiasów do drzwi i okiennic. Mieli to wykonać fachowcy w Hrynkach (powiat wołkowyski, województwo nowogródzkie), gdyż w Grodnie brak było odpowiednich rzemieślników. Jednocześnie z korespondencji Gintera dowiadujemy się o cenach na materiały potrzebne do budowy i wyposażenia pałacu. Kamień ołowiu kosztował 11 tynfów, skrzynia szkła lipskiego — 48 tynfów, a sztaba żelaza — 10 tynfów⁵⁸. Szybko jednak okazało się, że w Hrynkach nie można było zaopatrzyć się we wszystkie potrzebne produkty. Drewno dębowe i lipowe musiano sprowadzać z puszczy nad Narwią, ponadto okazało się, że gonty mogą wykonać bez problemu grodzieńscy rzemieślnicy⁵⁹. Gotówka, jaką dysponowano, ledwie wystarczała na zakup budulca, zaś robotnicy musieli tygodniami czekać na wynagrodzenie. Upominających się ludzi Ginter zbywał niewybrednymi stwierdzeniami typu „i szeląga nie dam, idźcie do diabła”, a gdy Chlebi próbował energiczniej dopominać się o swoją krzywdę, to „otrzymał” 100 kijów od nadzorcy⁶⁰. Chlebi nie zamierzał pozostać bezczynnie wobec tak wielkiej krzywdy. W liście do Sanguszki z 3 grudnia 1725 r. dał wyraz swoim żalom i rozczarowaniu. Zarzucił nadzorcom, że nie dopilnowali, aby na początku robót gotowe było drzewo do budowy pałacu. Okazało się też, że fundamenty będą w innym miejscu, niż dotychczas planowano. Przygotowanie nowego miejsca trwało prawie 3 tygodnie i wymagało zaangażowania 12 ludzi. Najpoważniejszym

⁵⁴ Tamże, Wdowiński do Sanguszki z Warszawy 29 X 1725, s. 26.

⁵⁵ Tamże, s. 27.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, s. 28.

⁵⁸ Tamże, teka 256, plik 16, Ginter do Sanguszki z Grodna 28 X 1725, s. 91.

⁵⁹ Tamże, teka korespondencji 2, Jerzy Bobolewski do Sanguszki z Hrynek 29 X 1725, s. 749-750.

⁶⁰ Tamże, teka 10, plik 15, Wdowiński do Sanguszki z Grodna 31 X 1725, s. 10-11.

zarzutem wobec Gintera była próba oszustwa przy wypłacaniu rat kontraktowych. Nie dość, że rozliczano się nieregularnie, to jeszcze Chlebi otrzymywał czerwone złote, których realną wartość trudno było oszacować⁶¹. Zgoła inaczej widział te sprawy Ginter, który uważał, że jest niewinny, a podczas swojej nieobecności Wdowiński stracił sporo książęcych pieniędzy, gdyż kupował materiał bez targowania się o cenę, a można było ją zbić nawet o kilkanaście złotych. Radził przy tym skorzystać z podwód miecznikowej litewskiej Barbary Franciszki z Zawiszów Kieżgajłło Radziwiłłowej przy sprowadzaniu tarcicy z terenów województwa nowogródzkiego⁶².

Na przełomie października i listopada 1725 r. prace, zdaniem Gintera, mogły nabrać tempa, choć warunkiem niezbędnym było znaczne zaangażowanie finansowe księcia. Murarze wykonali tylko połowę swoich zadań, choć zgodzili się, w ramach kontraktu, na wymurowanie pieców i kominów. Piwnice pod pałacem przeznaczone być miały do przechowywania wina i piwa. Pod koniec drugiej dekady listopada zamierzano zakończyć prace przy stajniach, wozowniach i, przy sprzyjającej pogodzie, przy kuchniach oraz oficynach⁶³. Tak optymistyczna wizja uległa zmianie pod koniec listopada, a brak funduszy spowodował, że Ginter nie miał za co zapłacić ludziom kopiącym ziemię w piwnicach. Murarze odmówili dalszej pracy, a kolejna pożyczka, tym razem 70 czerwonych zł nie rozwiązywała problemu⁶⁴. Stan robót na początku grudnia nie przedstawiał się imponująco. Według relacji Gintera, „jedna połowa pałacu już z łaski bożej belkami osadzona i krokwie gotują, do drugiej dopiero belki zawlekają. Na razie mało co robią, kiedy mrozy być poczynają, którzy tylko cały pałac podmurowali. Na jednej stronie pałacu fundamenta na piece wymurowali. Na schody kręcone także fundament podmurowali. W masztarni pół komina w górę wyprowadzili. Fundament na sam piec i kominiek szafiasty, więcej nic”⁶⁵. Cieśle wraz z pomocnikami też powrócili do pracy, ale kazali sobie płacić za każdy dzień z osobna. Na miejscu wytwarzano gonty potrzebne do krycia dachów i wiemy, że w połowie grudnia 1725 r. było gotowych ponad 1300 gontów. Szykowano się też do kładzenia krokwi w drugiej części pałacu. Odłożono wykończenie „stajni i masztarni (...) gdyż czas zimny, a do tego i krótki i mało co zrobi, a zapłatę weźmie”⁶⁶. Dla ochrony pozostawionych materiałów miano też otoczyć parkanem cały plac budowy. Ginter zasugerował Sanguszce wysłanie niejakiego Bułharewicza do sporządzenia inwentarza i lustracji gruntu grodzieńskiego, co dałoby księciu odpowiedź na pytanie o najpot-

⁶¹ Tamże, Chlebi do Sanguszki z Grodna 3 XII 1725, s. 71.

⁶² Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 31 X 1725, s. 47-48.

⁶³ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 7 XI 1725, s. 35-37.

⁶⁴ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 24 XI 1725, s. 39-40.

⁶⁵ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 1 XII 1725, s. 52-53.

⁶⁶ Tamże, teka korespondencji 4, Ginter do Sanguszki z Grodna 12 XII 1725, s. 144.

rzebniejsze rzeczy do budowy i wykończenia rezydencji. Sanguszko jednak wysłał do Grodna swojego zaufanego Benedykta Malinowskiego, który 14 grudnia 1725 r. przybył do miasta. Zachowała się jego relacja o stanie zaawansowania prac. Przekazał też Ginterowi 4000 zł na bieżące wydatki i około 100 zł na owies dla koni wykorzystywanych przy transporcie materiałów. Z opisu Malinowskiego wynika, że pałac nie posiadał jeszcze założonych krokwi, a jedynie belki. Podobnie było w wozowni. Nie wykopano jeszcze studni, za co trzeba było zapłacić robotnikom dodatkowe 100 zł. Na potrzeby ludzi i zwierząt pociagowych można było wykorzystać niedaleki folwark, własność chorążego grodzieńskiego, w którym istniała możliwość zaopatrzenia się w siano, żyto i jarzyny. Należało jednak dokonać dość szybko zakupów, gdyż na te produkty było wielu chętnych z całej okolicy. Malinowski poinformował też, że między kuchnią a wozownią miał stanąć spichlerz tej samej wysokości. List ten odebrał książę i, według dopisanej na samym końcu uwagi, włożył „do szuflady: pałace i dworki”⁶⁷. Kolejnym celem podróży Malinowskiego miały być Hrynki, w których koncentrowała się produkcja wszystkich elementów wykończeniowych pałacu. Został tam gotowe do wysłania 200 kop gontów, 20 wozów drewna dębowego oraz 15 kłód drewna do utwardzania drogi. Rozkazał też zwieźć do Grodna kilka wozów siana.

Koniec roku 1725 nie przyniósł zmiany złej sytuacji na placu budowy. Sumę 4000 zł, którą Ginter odebrał od Malinowskiego, natychmiast rozdysponował na zapłacenie rzemieślnikom i uregulowanie długów. Dlatego też upraszał „WKM Dobrodzieja o przysłanie pieniędzy jak najprędzej”⁶⁸. Starano się zabezpieczyć fundamenty rezydencji przed mrozem i śniegiem. Ustały prace przy wykończeniu kuchni, stajni i oficyn, a jeden z majstrów grodzieńskich zażądał zwiększenia tygodniowej stawki do 12 florenów. Ginter sugerował więc Sanguszce, aby przysłał jakiegoś fachowca z własnych dóbr. Murarze wileńscy też wrócili do domu, nie chcąc dalej pracować i zadowolając się sumą 320 florenów. Zdążyli podmurować cały pałac, fundamenty na piece i na schody do jednej z sal oraz postawili część parkanu, otaczającego rezydencję. Ginterowi udało się zakontraktować na kwotę 800 florenów jakiegoś majstra grodzieńskiego wraz z ludźmi do kopania studni⁶⁹. Brak było jednak zgody w działaniu pomiędzy Ginterem a Wdowińskim, gdyż powodem konfliktu były pieniądze. Wdowiński nie rozliczył się bowiem z sum, które otrzymał wcześniej od Gintera, zaś ten nie zapłacił Wdowińskiemu należnego wynagrodzenia⁷⁰. Faktem jest jednak bezspornym, że

⁶⁷ Tamże, teka 211, plik 4, Malinowski do Sanguszki z Grodna 19 XII 1725, s. 5-8.

⁶⁸ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 29 XII 1725, s. 1.

⁶⁹ Tamże, s. 4.

⁷⁰ Tamże, s. 3.

na przełomie 1725/1726 r. cały ciężar nadzorowania prac spadł na barki Gintera, który musiał zaopatrywać robotników w szkło, tarcicę, gonty i gwoździe, co wymagało częstych wyjazdów do województw sąsiednich, np. nowogródzkiego. Często zmuszony był prosić Sanguszkę o pośrednictwo w załatwianiu różnych spraw, np. zwiezienia drewna z powiatu oszmiańskiego, co wymagało zgody tamtejszego cześnika i jego asygnacji, czy też pomocy (podwód) miecznikowej litewskiej w sprowadzeniu tarcicy Niemnem do Grodna. Prowizorycznie nakryto pałac tarcicami, oczekując na obiecane gonty z Hrynek i szkło z Nalibok (powiat oszmiański, województwo wileńskie) z tamtejszej huty księżnej Anny Radziwiłłowej. Prawie gotowe były tarcice do wnętrza pałacu i krokwie⁷¹. Jednak kłopotów ciągle przysparzali niesumienni wykonawcy. O ile cieśle zgodzili się w styczniu 1726 r. wykończyć kuchnię, stajnię i oficyny, to wcześniej zakontraktowany majster grodzieński odmówił kopania studni⁷². Ponadto kasztelan nowogródzki pozwał Gintera na roki sądowe, zarzucając mu bezprawne zabranie dużej ilości cegieł, które zamówił wcześniej u jednego Żyda i za które zapłacił zaliczkę⁷³. Do sprawy tej powrócił Ginter dwa miesiące później, kiedy to tłumaczył Sanguszcze okoliczności całego zamieszania. Winny był, jego zdaniem, oczywiście kasztelan nowogródzki, który, nie mając żadnego kontraktu z Żydem, posłał swojego administratora, niejakiego Łososieńskiego, aby odebrał cegły. Powoływał się przy tym na jakiś dawny dług, który ów Żyd nie spłacił, a cegły miały stanowić ekwiwalent sumy wraz z odsetkami. Ginter jednak nie zamierzał ustępować. Ludzi kasztelana rozpędził i zabrał im konie. Zwrócił uwagę Sanguszcze, aby na przyszłość lepiej się zabezpieczyć przed nieuczciwością zleceniobiorców, „bo tu każdy z Ichmościów poblizszych, pośledniejsze mając kontrakty, to warty stawiają, póki aż za dość kontraktowi nie stanie”⁷⁴.

Ewidentne zaniedbania „około grodzieńskiej fabryki” widoczne były gołym okiem. Malinowski donosił Sanguszcze pod koniec stycznia 1726 r., że „gospodarstwo takim trybem idzie, jak nie należy (...). JM Pan Ginter cale nie ma i jak najprędzej spodziewają się od WKM i Dobrodzieja”⁷⁵. Przez cały czas pobytu w Hrynkach Malinowski zamówił i wyekspediował do Grodna 10 kop gontów. Wysłał też 10 podwód (8 z nich wiozło żyto przeznaczone na sprzedaż⁷⁶) do Królewca celem zakupu „zamków, szkła, żelaza do pieców, zawieszek do okien i ćwieków gontowych, które w Słucku cale są kručze i krótkie”⁷⁷. Ołów zamierzano sprowadzić z województwa kra-

⁷¹ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 16 I 1726, s. 17-18.

⁷² Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 9 I 1726, s. 9-11.

⁷³ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 16 I 1726, s. 17-20.

⁷⁴ Tamże, teka 256, plik 1, Ginter do Sanguszki z Grodna 27 III 1726, s. 380-381.

⁷⁵ Tamże, teka 211, plik 4, Malinowski do Sanguszki z Hrynek 20 I 1726, s. 62.

⁷⁶ Tamże, teka korespondencji 2, Bobolewski do Sanguszki z Hrynek 22 I 1726, s. 763.

⁷⁷ Tamże, teka 211, plik 4, Malinowski do Sanguszki z Hrynek 20 I 1726, s. 59.

kowskiego. Planowano też wysłanie dużej ilości siana i owsa⁷⁸. Do Hrynek przybyli wkrótce stolarze, aby na miejscu wykonać zamówienia z drewna, przywiezionego z puszczy białowieskiej⁷⁹. Zdaniem nadzorującego prace Gintera, okres zimy należało wykorzystać do zwiezienia wszystkich potrzebnych do budowy materiałów, „gdyż dopiero najlepiej i taniej przychodzi w zimie drzewo zwozić na plac, aniżeli w lecie”⁸⁰. Pojawiła się też realna groźba, że na czas obrad sejmu zwyczajnego, który, zgodnie z zasadą alternaty, miał odbyć się w Grodnie, nie zostanie ukończony pałac i Sanguszko po prostu nie będzie miał gdzie mieszkać.

W początkach marca 1726 r. do Grodna dotarła wreszcie większa suma pieniędzy, ponad 6000 zł, choć Ginter narzekał, że jest to suma dalece niewystarczająca⁸¹. Wysłane miesiąc wcześniej podwoły do Królewca powróciły z zakupionymi według rejestru towarami, wśród których brakowało zamków. Zdecydowano się na ich produkcję w Hrynkach. Zatrudniono w tym celu rzemieślnika, który na czas pracy zgodził się na przeniesienie się z Grodna do Hrynek. Gotowych było też 250 kop gontów. Cieśle i stolarze szykowali „stoły, stołki i tapczany”⁸². Podmurówka w piwnicy była już prawie gotowa, podobnie jak drewno na krokwie. Po raz pierwszy nie narzekano na małą ilość rąk do pracy i sabotowanie obowiązków przez robotników⁸³. Optymistyczne rachuby przewidywały, że przed świętami wielkanocnymi 1726 r. murarze zaczną zakładać oficyny, a wszystkie ściany w piwnicach zostaną otynkowane i pomalowane. Znamy też z tego okresu nazwiska ludzi zatrudnionych przy tych pracach. Byli to majstrzy grodzieńscy Stefański i Grudziński⁸⁴. 10 kwietnia 1726 r. gotowe były krokwie na całym pałacu, część z nich pokryta już była gontami. Grudziński rozpoczął też stawianie stajni i wozowni książęcej, piwnice były całkowicie ukończone. Kilka dni później Malinowski zamówił w Nalibokach „szkła, którego cenę i wiele sztuk idzie w kopę osobliwy registryk posyłam WKM Dobrodziejowi”⁸⁵. Nie brakowało materiałów, za to pojawiły się nowe problemy. Pierwszym z nich była konieczność zatrudnienia malarzy⁸⁶. Potrzebowano ich co najmniej sześciu. Wymagań nie stawiano zbyt wielkich, „żeby były pewne, nie jakie hul-taje, aby z roboty nie uciekali. A tutejsi nie tak prędko robią, jak dobrze

⁷⁸ Tamże, s. 60.

⁷⁹ Tamże, teka korespondencji 2, Bobolewski do Sanguszki z Hrynek 22 I 1726, s. 761.

⁸⁰ Tamże, teka 10, plik 15, Ginter do Sanguszki z Grodna 30 I 1726, s. 56.

⁸¹ Tamże, teka 283, plik 8, Ginter do Sanguszki z Hrynek 10 III 1726, s. 277-278.

⁸² Tamże, Malinowski do Sanguszki z Hrynek 10 III 1726, s. 273.

⁸³ Tamże, teka 256, plik 1, Ginter do Sanguszki z Grodna 27 III 1726, s. 385.

⁸⁴ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 2 IV 1726, s. 163-164.

⁸⁵ Tamże, teka korespondencji 6, Malinowski do Sanguszki z Grodna 16 IV 1726, s. 701.

⁸⁶ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 10 IV 1726, s. 183-184.

piją⁸⁷. Fakt pijaństwa potwierdził też Malinowski⁸⁸. Malarze, poleceni przez kamedułów, mieli jednak ogromne oczekiwania finansowe. Żądali wygodnej stacji i 1000 bitych talarów. Zamierzano w tym celu wynająć dworek niejakiego Tymińskiego pod Grodnem za 500 bitych talarów, choć i tak cena była bardzo wysoka⁸⁹. Drugim problemem był wypadek, jakiemu uległ Ginter. Według Malinowskiego, „przy założeniu oficyn będąc, na rusztowaniu przy wozowni spadłszy, we dwóch miejscach nogę zgruchotał, który przez nieszczęśliwy casus w słabym zostaje zdrowiu”⁹⁰. Starano się rozwiązać problem pobytu Sanguszki w czasie sejmu w Grodnie. Książę wraz z rodziną i służbą miał zająć odległy o 2 mile od miasta folwark Dubnice, oddany mu na ten czas w arendę, a będący własnością sędziego trockiego Turłaja. Znajdował się tam staw pełen karpi, młyn, ogród włoski i pełne wyposażenie izb mieszkalnych oraz kuchni wraz ze spiżarnią. Dla koni książęcych gotowa była stajnia oraz 500 (sic!) wozów siana. Folwark liczył 50 chłopów, którzy w razie potrzeby służyli jako pomoc i siła robocza⁹¹.

Późną wiosną 1726 r. prace przy wznoszeniu rezydencji były już poważnie zaawansowane. Sprowadzeni z Kolbuszowej stolarze zakończyli swoje zadania. Po raz pierwszy nie narzekano na brak pieniędzy, ani nie przynaglano księcia do ich przysłania. Kilka tygodni zajęły jednak pertraktacje na temat arendowania wspomnianego wcześniej folwarku Dubnice. W rozmowy włączył się nawet hetman wielki litewski Ludwik Konstanty Pocięj⁹².

Dla Sanguszki poważnym rozczarowaniem musiał być jednak list Dominika Fontany z 21 maja 1726 r., przysłanego do Grodna w celu kontroli zaawansowania budowy. Jak wiemy, Fontana służył radą Jauchowi podczas projektowania pałacu⁹³. Jego wrażenia z tego, co zastał, były zdecydowanie negatywne: „obrys bardzo niedobry, stołowa izba i pokojów bez żadnej wygody i apparycji aż wielkim kosztem bo gdyby na dobrą dyspozycję obrysu za tym samym kosztem mogłoby być większy pałac”⁹⁴. Nie podzielał optymizmu dotychczasowych nadzorców, twierdząc, że do zakończenia robót potrzeba jeszcze co najmniej 200 tys. cegieł. Okna, co prawda, były zbyt szerokie, ale szklarze mogli przystąpić już do pracy. Zasugerował też wybudowanie cegielni, co znacznie obniżyłoby koszty zakupu budulca, gdyż

⁸⁷ Tamże, s. 185.

⁸⁸ Tamże, teka korespondencji 6, Malinowski do Sanguszki z Grodna 16 IV 1726, s. 703.

⁸⁹ Tamże, teka 256, plik 1, Ginter do Sanguszki z Grodna 10 IV 1726, s. 185-186.

⁹⁰ Tamże, teka korespondencji 6, Malinowski do Sanguszki z Grodna 16 IV 1726, s. 702.

⁹¹ Tamże, s. 704.

⁹² Tamże, Malinowski do Sanguszki z Grodna 8 V 1726, s. 705-706.

⁹³ J. Skrabski, dz. cyt., s. 338.

⁹⁴ APKr., AS, teka korespondencji 3, Fontana do Sanguszki z Grodna 21 V 1726, s. 1219.

„teraz od tysiąca cegieł trzeba dać talarów bitych 5 i to nie dostanie”⁹⁵. Ponad wszelką wątpliwość wiadomo, że w wyniku interwencji Fontany zdecydowano się później na zmianę wielkości i kształtu schodów, prowadzących na pierwsze piętro pałacu⁹⁶. Z kolei z relacji Malinowskiego wynika niezbicie, że pod koniec maja 1726 r. gotowa była stajnia na 12 koni, a robotnicy byli w stanie szybko wznieść tymczasowy budynek mieszkalny dla księcia, na wypadek fiaska rozmów o arendę Dubnic, choć twierdził jednocześnie, że „sam pałac wkrótce będzie skończony” i nie przeszkadzała temu przedłużająca się niedyspozycja Gintera, który zresztą również potwierdził, że rezydencja będzie gotowa przed planowanym na koniec września sejmem. Prosił jednak o przysłanie pieniędzy, gdyż poprzednia suma 3000 zł, dostarczona przez księżęcego sługę Wilamowskiego, została szybko wykorzystana na zakup cegieł⁹⁷. Niepokojące stały się też doniesienia o próbach kradzieży materiałów i konieczności wystawiania wart przy składach⁹⁸. Z końcem miesiąca do Grodna dotarła kolejna suma pieniędzy, ale „tych i szeląga nie stało, ponieważ na różne materiały i długi zaraz wyszły”⁹⁹. O zaległe sumy (13 czerwonych złotych) upominał się również Wdowiński¹⁰⁰. Jerzy Bobolewski zdołał sprzedać w Hrynkach woły z majątków Sanguszki „za talarów 39”¹⁰¹, lecz zysk był niewspółmierny do potrzeb. W połowie lipca 1726 r. dług, jaki zaciągnęli nadzorcy budowy, wyniósł już ponad 4000 zł, a końca prac nie było widać¹⁰². Malinowski stwierdził nawet, że „fabryka tutejsza wielka jest niepodobieństwem do zawodu WKM Dobrodziejowi”¹⁰³. Kwestiami pilnymi do rozstrzygnięcia przez Sanguszkę była też liczba pieców w pokojach mieszkalnych, ich umiejscowienie i formy wykończenia (zdobienie). Wskutek opóźnienia w dostawie szkła z Nalibok, Ginter sugerował zamówienie potrzebnych wyrobów u starosty przemyskiego Michała Kazimierza Radziwiłła. Okazało się jednak, że w nalibockiej hucie szkła wykonano tafle szklane na stół, jak również szkło do okien. Co ciekawe, prace te wykonali szklarze grodzieńscy. Nieuzgodniona została tylko forma, kształt i barwa reprezentacyjnej szklanej zastawy stołowej rodu Sanguszków¹⁰⁴. Na początku czerwca gotowe już były okiennice i drzwi do pa-

⁹⁵ Tamże, s. 1221.

⁹⁶ Tamże, teka korespondencji 6, Malinowski do Sanguszki z Grodna 30 V 1726, s. 709.

⁹⁷ Tamże, teka 258, plik 2, Malinowski do Sanguszki z Grodna 22 V 1726, s. 40-42; tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 22 V 1726, s. 24-25.

⁹⁸ Tamże, teka korespondencji 4, Ginter do Sanguszki z Grodna 26 V 1726, s. 152.

⁹⁹ Tamże, Ginter do Sanguszki z Grodna 29 V 1726, s. 139.

¹⁰⁰ Tamże, teka 258, plik 2, Wdowiński do Sanguszki z Warszawy 30 V 1726, s. 68.

¹⁰¹ Tamże, teka korespondencji 2, Bobolewski do Sanguszki z Hrynek 6 VI 1726, s. 757.

¹⁰² Tamże, teka korespondencji 4, Ginter do Sanguszki z Grodna 17 VII 1726, s. 135.

¹⁰³ Tamże, teka korespondencji 6, Malinowski do Sanguszki z Grodna 17 VII 1726, s. 714.

¹⁰⁴ Tamże, Malinowski do Sanguszki z Grodna 30 V 1726, s. 710-711.

łacu¹⁰⁵, ale brakowało odpowiednich do nich zawiasów i zamków. Zamierzano zamówić je w Królewcu i szybko przetransportować do Grodna¹⁰⁶.

Wbrew opinii A. Betleja, listy Gintera i Bobolewskiego z 26 czerwca 1726 r. nie są ostatnimi zachowanymi dokumentami, odnoszącymi się do „grodzieńskiej fabryki”¹⁰⁷. Najprawdopodobniej jesienią 1726 r. budowla była gotowa, a z 12 listopada pochodzi inwentarz pałacu, sporządzony dla Sanguszki przez Józefa Sudana/Sodana, radcę grodzieńskiego. Dwa dni później został on wyznaczony przez księcia jako tymczasowy gospodarz z pensją roczną w wysokości 250 zł. Jego obowiązkiem było pilnowanie wszystkiego, co należało do pałacu, a „co by się per incuriam jego zepsować miało, to swoim expensem reparować ma”¹⁰⁸. W wigilię świąt Bożego Narodzenia 1726 r. Stanisław Ginter w imieniu Pawła Karola Sanguszki przekazał pałac w rocznąarendę Mendlowi Izraelowiczowi, „obywatelowi kahału grodzieńskiego”. Za ten okres Izraelowicz miał wpłacić do skarbu książęcego 200 zł w dwóch ratach. Pierwsza przypadła na dzień 24 czerwca, druga zaś w ostatnim dniu trwania arendy. Kontrakt przewidywał, że Izraelowicz mógł „w tym dworku ze wszystkimi przynależnościami mieszkać, handle swe wszelkie mieć, pożytków sobie, jakich chcąc wynajdować, aż do wyjścia terminu rocznego podług kontraktu bez żadnej nie od kogo przeszkody”, zaś „po wyjściu terminu ten dworek ze wszystkimi przynależnościami, tak, jako dopiero podług inwentarzów Mendel Izraelowicz obejmując, do dyspozycji mojej oddać w całości powinien będzie”¹⁰⁹.

Budowa rezydencji książęcej w Grodnie trwała ponad rok. Pałac przechodził potem kilkakrotnie przebudowę. W latach 1725-1726 inwestycja pochłonęła bardzo dużo pieniędzy, znacznie więcej niż pierwotnie zakładano. Powtarzające się regularnie prośby o nadsyłanie gotówki były reakcją na wzrost cen materiałów budowlanych, czego nie omieszkali wykorzystać ich producenci, którzy szybko zwietrzyli doskonały interes, kosztów transportu i podbijania cen usług przez fachowców. Czasami więc bardziej opłacało się wykonać potrzebne rzeczy w warsztatach rzemieślniczych w dobrach księcia, niż zlecać tę pracę fachowcom grodzieńskim lub też po prostu kupić je, np. w Królewcu czy w Warszawie. Zwyczaj kosztów z pewnością powodowali również wykonawcy swoją niesumienną i niskiej jakości pracą. Należy wreszcie pamiętać, że sami nadzorcy — Ginter i Wdowiński — musieli czerpać profity inne, niż te, wyszczególnione w kontrakcie. Książę nie wizytował regularnie placu budowy. Nie ma nawet wzmianki o tym, że

¹⁰⁵ Tamże, Bobolewski do Sanguszki z Hrynek 6 VI 1726, s. 757.

¹⁰⁶ Tamże, teka 258, plik 1, Ginter do Sanguszki z Grodna 26 VI 1726, s. 194.

¹⁰⁷ A. Betlej, dz. cyt., s. 175.

¹⁰⁸ APKr., AS, teka 152, plik w: *Wypis z summariuszu dokumentów do pałacu i dworców Grodnie należących*, s. 2

¹⁰⁹ Tamże, teka 211, plik 4, kontrakt arednarski, Grodno 24 XII 1726, s. 23.

pojawił się tam choć raz w okresie od wiosny 1725 r. do jesieni 1726 roku. Mógł tylko ufać swym ludziom, którzy starali się wprawdzie, aby pałac wyglądał jak najlepiej, ale i sami nie chcieli być przy tym stratni. Takie działanie wówczas było powszechną praktyką i z tym musieli liczyć się możni i bogaci zleceniodawcy.

Змест

У артыкуле прадстаўлены ход будаўніцтва палаца Сангушкаў у Гродне ў 1725-1726 гг. з перспектывы княжацкіх чыноўнікаў, якія назіралі за чарговымі этапамі будавання рэзідэнцыі. Выкананне інвестыцыі цягнулася больш года і паглынула значную колькасць грошай. Можна меркаваць, што больш, чым перашапачаткова планавалася. Прычынай гэтаму былі клопаты з купляй матэрыялу, яго дарагавізна, высокая вартасць працоўнай сілы і несумленнасць выканаўцаў. Аналіз рукапісных крыніц (карэспандэнцыя наглядчыкаў Сангушкі) у поўнай красе паказаў найважнейшыя клопаты, з якімі змагаліся як рабочыя, так і іх кіраўнікі: дрэнныя ўмовы працы, п'янства, насілле ў дачыненні да рабочых, несумленая аплата працы, вялікая флюктуацыя спецыялістычных кадраў, неабходнасць прыцягнення новых фондаў, напрыклад, шляхам крэдытавання, ці пошукі месца, у якім мог бы спыніцца Сангушка на час пасяджэння Сейма ў Гродне ў 1726 г. Несумненна, будаўніцтва палаца паглынула вялікія сумы грошай не толькі па прычыне высокіх коштаў будматэрыялаў і вартасці працы, але таксама з-за імкнення ўсіх занятых па будаўнічай пляцоўцы атрымаць як найбольшы прыбытак, для якіх раскраданне часткі грошай было адзіным надзейным спосабам прадухіліць затрымку выплаты.

Janusz Czechowski
(Słupsk)

Stosunek mniejszości narodowych Wileńszczyzny do państwa polskiego w okresie Litwy Środkowej oraz wyborów do Sejmu RP w 1922 r.

9 października 1920 r. gen. Lucjan Żeligowski na czele 1. Dywizji Litewsko-Białoruskiej wkroczył do Wilna. Wersja oficjalna głosiła, że wobec rządu w Warszawie „był to akt nieposłuszeństwa, akt buntu”¹. W rzeczywistości, zgodnie z zamysłem Józefa Piłsudskiego, Wileńszczyzna wracała, na razie jeszcze w sposób pośredni, w polityczno-administracyjny związek z Polską². Tuż po zajęciu Wilna, 12 października, władze wojskowe opublikowały kilka dekretów. Na ich mocy z zajętego obszaru utworzona została Litwa Środkowa. Zwierzchnią władzę miał sprawować gen. Żeligowski. Powołana została również, w charakterze organu wykonawczego, Tymczasowa Komisja Rządząca (TKR). Jej pierwszym prezesem został Witold Abramowicz³.

Terytorium Litwy Środkowej wynosiło ok. 10 tys. km². Liczyło 530 tys. mieszkańców⁴. Skład narodowościowy wyglądał następująco: Polacy — 70,6%, Litwini — 12,84%, Białorusini — 6,02%, Żydzi — 4,04%, inne narodowości — 6,5%. Natomiast w odniesieniu do Wilna sytuacja wyglądała nieco inaczej: Polacy — 56,16%, Żydzi — 36,11%, Tatarzy — 3,17%, Litwini — 2,25%, Białorusini — 1,33%, inni — 0,98%.

Cechą charakterystyczną społeczeństwa Litwy Środkowej był jego stosunek do nowej państwowości. Nie istniały tu praktycznie tzw. tendencje państwowotwórcze. Polacy generalnie oczekiwali łączności z Rzeczpospolitą, wśród ludności niepolskiej zdania były podzielone. Większość Litwi-

¹ J. Pajewski, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1926*, Poznań 2007, s. 108.

² P. Łossowski zanotował: „około połowy września 1920 r. marszałek Piłsudski przychylił się do myśli o wywołaniu Wilna poprzez wywołanie tam powstania, któremu niezwłocznie miały przyjść z pomocą „formacje nieregularne” wywodzące się z Ziemi Wileńskiej”. Patrz: P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918-1920*, Warszawa 1996, s. 163.

³ Tamże, s. 187.

⁴ Przedstawione dane statystyczne oparte są na ustaleniach Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (ZCZW), które miały miejsce jeszcze przed powstaniem Litwy Środkowej. Odniesienie ich do nowej sytuacji politycznej naznaczone jest ryzykiem błędu. W okresie istnienia Litwy Środkowej spis nie został przeprowadzony. Patrz: Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (dalej: AIJP), zespół 30, sygn. 3, k. 1, Referat o stanie Litwy Środkowej w zakresie kompetencji Departamentu Spraw Wewnętrznych (bez daty).

nów optowała za Litwą kowieńską, wśród inteligencji białoruskiej byli zwolennicy utworzenia narodowego państwa białoruskiego. Natomiast ludność żydowska za poparcie kierunku polskiego oczekiwała poszerzenia narodowej autonomii. Powszechne było przekonanie o tymczasowości Litwy Środkowej, co bezpośrednio przekładało się na niechętny stosunek części ludności do władz. Przejawiało się to szczególnie w realizowaniu zarządzeń dotyczących poboru do wojska i należności podatkowych⁵.

Po akcji gen. L. Żeligowskiego nastroje wśród litewskich mieszkańców Wileńszczyzny radykalizowały się, dochodziło do starć z Polakami. Od kwietnia 1919 r. działał w Wilnie Tymczasowy Komitet Litwinów Wileńskich. Jego kierownictwo z Mykołasem Biržišką na czele utrzymywało kontakty z rządem w Kownie. Komitet uważał obecność polską za okupację. 15 sierpnia 1920 r. Wilno zajęli bolszewicy. Jednak już 26 sierpnia miasto było w gestii władz litewskich. Sytuacja taka istniała do 9 października, kiedy to Wileńszczyzna znalazła się ponownie w rękach wojsk polskich. Litwini wznowili działalność Tymczasowego Komitetu, którego aktywność znalazła tym razem swój wymiar także w informowaniu Ligi Narodów o „wszelkich bezprawiach, nadużyciach rządu polskiego do ludności okupowanej Litwy wschodniej”⁶.

Rok 1921 był okresem szczególnej aktywności środowisk litewskich. Pojawiła się bowiem informacja o możliwości plebiscytu na terenach spornych⁷. W kwestii tej możliwe było uzyskanie poparcia części środowisk białoruskich i żydowskich. Litwini starali się więc dotrzeć propagandowo do każdego, kto mógłby poprzeć włączenie Wileńszczyzny do Litwy kowieńskiej. Strona polska nie mogła być pewna korzystnego wyniku. Rozgoryczenie Litwinów, spowodowane nadużyciami wojska, trudnościami zaopatrzeniowymi, dyskryminacyjnymi posunięciami administracji Litwy Środkowej, rokowało niekorzystnie z punktu widzenia interesów polskich⁸.

⁵ Tamże, k. 12-13.

⁶ B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920-1939*, Warszawa 1986, s. 37-38. Porównaj też: s. 31-36.

⁷ Jak podaje Stanisław Sierpowski, „28 października 1920 r. Rada [Ligi Narodów — dop. J. Cz.] przyjęła wniosek Paula Hymansa [ministra spraw zagranicznych Belgii, siedmiokrotnego przewodniczącego Rady Ligi Narodów w latach 1920-1926 — dop. J. Cz.], żeby kwestię przynależności Wileńszczyzny rozstrzygnąć w drodze plebiscytu. Wyznaczono w tym celu dwie komisje. Pracując w Wilnie i Kownie, zdołały one doprowadzić do polsko-litewskiego układu, podpisanego 29 listopada 1920 r. w sprawie formalnego zawieszenia broni oraz utworzenia pasa neutralnego. Układ ten zakładał wyprowadzenie z terenu plebiscytowego „wszelkich wojsk miejscowych” i wprowadzenie międzynarodowej siły zbrojnej (około 1500 żołnierzy), złożonej z kontyngentów Francji, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, Szwecji, Danii i Holandii”. Akcja plebiscytowa nie doszła do skutku. Patrz: S. Sierpowski, *Liga Narodów w latach 1919-1926*, Wrocław — Warszawa — Kraków 2005, s. 90 i dalsze.

⁸ B. Makowski, dz. cyt., s. 38. Porównaj: AIJP, zespół 30, sygn. 4, k. 4, Sprawozdanie roczne z działalności Związku Bezpieczeństwa Kraju (1 II 1921 r. — 31 I 1922 r.).

11 listopada 1920 r. rząd Litwy kowieńskiej zawarł porozumienie z przebywającym w Kownie białoruskim rządem Wacława Łastowskiego, który zobowiązał się do agitowania rodaków na terenie Litwy Środkowej, aby we wspomnianym plebiscycie poparli opcję litewską⁹.

Departament Spraw Wewnętrznych TKR potwierdzał wrogie nastawienie większości społeczności litewskiej do rządu i ludności polskiej. W ocenie władz Litwini prowokowali represje, aby dać podstawę do interwencji Ligi Narodów. Działalność propagandową na obszarze Litwy Środkowej wspierał i finansował rząd w Kownie, popierała również, zdaniem Departamentu Spraw Wewnętrznych, wileńska Kuria Biskupia. Kolportowano literaturę i ulotki podważające autorytet państwa polskiego, gloryfikowano osiągnięcia Litwy. Rzeczą ciekawą, pracownik Departamentu Spraw Wewnętrznych zauważył, że „w sposobie agitacji widać metodę niemiecką, dobrze znaną z walk plebiscytowych na Górnym Śląsku”¹⁰. Niezależnie od akcji propagandowej, formowały się litewskie grupy partyzanckie związane ze Związkiem Strzelców, prowadzące działalność polegającą głównie na niszczeniu infrastruktury technicznej¹¹.

Spośród przedstawionych wyżej obszarów politycznej walki Litwinów o przynależność Wileńszczyzny do Litwy kowieńskiej, na szczególną uwagę zasługuje rywalizacja o dominację języka litewskiego w Kościele Litwy Środkowej. Sprawa ta, jak słusznie zauważył Bronisław Makowski, przenosiła się na grunt polityczny. Miała w sposób pośredni ułatwić przejście spornego terytorium przez jedną ze stron¹².

Warto dodać, że istotną rolę w życiu narodowym Litwinów wileńskich odgrywało Litewskie Towarzystwo Oświatowe „Rytas” sprawujące nadzór nad litewskim szkolnictwem prywatnym. Organizacja ta powstała jeszcze w 1913 r., jednak dopiero od 1922 r. jego rola na Wileńszczyźnie stała się dominująca w zakresie, o którym mowa¹³.

⁹ K. Gomółka, *Białorusini w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej”, 1992, nr 495, s. 62.

¹⁰ AIJP, zespół 30, sygn. 3, k. 30, Sprawozdanie Departamentu Spraw Wewnętrznych za czas od 1 I 1921 r. do 1 I 1922 r.

¹¹ Tamże, k. 31-32.

¹² B. Makowski, dz. cyt., s. 78-79. W okresie państwowości Litwy Środkowej, biskupem wileńskim był Litwin Jerzy Matulewicz (8 XII 1918 — 3 VIII 1925). Nie pozwalał on polskiemu kapłanowi na działalność polonizacyjną w swoich parafiach. Blokował również próby wykorzystywania kleru w polityce narodowościowej władz, za co był krytykowany przez polską prasę. Jednak na podstawie opracowania B. Makowskiego stwierdzić należy, iż taka a nie inna postawa bpa Matulewicza wynikała z jego troski o apolityczność Kościoła, a nie z pobudek nacjonalistycznych. Patrz: tamże, s. 79-82.

¹³ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 2000, s. 206. Porównaj także: B. Makowski, dz. cyt., s. 186-187.

Tymczasowy Komitet Litwinów zbojkotował wybory do sejmu wileńskiego. Stronie polskiej zarzucano „brak pełnej swobody wyborczej, naciski i krępowanie działalności agitacyjnej litewskiej”¹⁴.

Względna aktywność polityczną przejawiała również mniejszość białoruska. Stosunek do Białorusinów władze polskie określiły m.in. tezami zawartymi w opracowaniu MSZ z 30 lipca 1920 r. pt. „Stan kwestii białoruskiej na ziemiach wschodnich”. Zagadnienie stosunku do tej mniejszości podnosił również Referat Narodowościowy istniejący przy Prezesie Tymczasowej Komisji Rządzącej, który na początku 1922 r. opublikował memoriał „Polska a sprawa białoruska”. Czynnikiem łączącym oba dokumenty było przekonanie o szansach polonizacji Białorusinów zwłaszcza tych, którzy wyznawali religię rzymskokatolicką¹⁵. Działalność niektórych polskich ugrupowań dawała podstawę takim oczekiwaniom. Inne środowiska białoruskie podejmowały współpracę z władzami Litwy Środkowej kierując się nadzieją, że sprzyjać ona będzie rozwojowi pierwiastka narodowego, m.in. poprzez rozwój sieci białoruskich szkół i innych organizacji kulturalno-oświatowych. Dla przykładu: działacz białoruski Bronisław Taraszkiewicz przyjął ofertę pracy w jednym z wydziałów Departamentu Oświaty TKR, a później utworzył Towarzystwo Szkoły Białoruskiej¹⁶.

B. Taraszkiewicz był działaczem powstałej w 1918 r. Białoruskiej Partii Socjaldemokratycznej. Ugrupowanie to zasadniczo zajmowało postawę opozycyjną wobec władz polskich, chociaż dochodziło do różnych form współpracy. Celem tej partii było utworzenie niepodległego państwa białoruskiego, jej działacze byli założycielami Białoruskiej Centralnej Rady Wileńszczyzny, a później Białoruskiego Komitetu Narodowego¹⁷. Wcześniej, od 1917 r. istniała Białoruska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, traktująca Polaków jak agresorów, walcząca o niepodległość¹⁸. W latach 1918-1921 funkcjonowała również Białoruska Partia Socjalistów-Federalistów. Część działaczy w 1920 r. opowiedziała się za programem Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, pozostali w 1921 r. zasilili szeregi organizacji polpolskich¹⁹.

¹⁴ B. Makowski, dz. cyt., s. 39. Litwini rozwinęli równocześnie działalność zwalczającą polską akcję wyborczą, co skutkowało wydalaniem na początku lutego 1922 r. z terenu Litwy Środkowej 33 działaczy litewskich oraz białoruskich; Patrz: tamże.

¹⁵ M. Siemakowicz, *Polityka władz rosyjskich, niemieckich i polskich wobec szkolnictwa białoruskiego w latach 1903-1922*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1997, t. 7, s. 43.

¹⁶ Tamże, s. 44. Porównaj: AIJP, zespół 30, sygn. 3, k. 13, Sprawozdanie Departamentu Spraw Wewnętrznych za czas od 1 I 1921 r. do 1 I 1922 r.

¹⁷ H. Chałupczak, T. Browarek, dz. cyt., s. 98.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ K. Gomółka, *Białorusini w II Rzeczypospolitej...*, s. 77. Trzy wymienione partie: Białoruska Partia Socjaldemokratyczna, Białoruska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów oraz Białoruska Partia Socjalistów-Federalistów wyłoniły się z Białoruskiej Socjalistycznej Hromady, która z powodu wewnętrznych różnic politycznych rozpadła się w 1918 r. Patrz: tamże.

Wśród wspomnianych wyżej polonofilskich organizacji białoruskich istotne miejsce zajmował powstały w 1919 r. „Zielony Dąb” — organizacja głosząca wprawdzie potrzebę utworzenia Białoruskiej Republiki Ludowej, ale pozostającej w ścisłym związku z Polską. Zadaniem codziennym partii była praca na rzecz wzmocnienia państwowości polskiej. W 1920 r. powstało kolejne propolskie ugrupowanie — Związek Krajowy. Liderzy tej organizacji próbowali zjednoczyć Polaków, Litwinów i Białorusinów wokół idei Wielkiego Księstwa Litewskiego, sfederowanego z Polską. Po kilkunastu miesiącach działalności ugrupowanie to przestało istnieć. Jego bezpośrednim kontynuatorem, istniejącym od 1922 r., było Zjednoczenie Białoruskich Bezpartyjnych Aktywistów. Program Zjednoczenia zamykał się zasadniczo wokół postulatów dotyczących zagwarantowania praw kulturalno-oświatowych dla ludności białoruskiej. Co istotne, organizacja ta w lutym 1922 r. poparła decyzję Sejmu Wileńskiego o przyłączeniu Litwy Środkowej do Polski²⁰. Aktywiści białoruscy działali do 1923 r., propagując sprawę polską w pismach „Biełaruski Szlach” i „Sialanskaja Hutarka”²¹.

W grudniu 1921 r. w Wilnie obradował tzw. zjazd białoruski. Jak podaje Krystyna Gomółka, zjazd sugerował utworzenie autonomicznej Białorusi, która miała istnieć w ramach Rzeczypospolitej. Jednak, w oparciu o zalecenia Białoruskiego Komitetu Narodowego, delegaci jednocześnie podjęli decyzję o bojkocie wyborów do sejmu wileńskiego. Uchwała ta zaakceptowana została przez większość Białorusinów²².

Bardzo aktywny na Wileńszczyźnie, chociaż stosunkowo mało liczny, był białoruski ruch komunistyczny. Pomimo, że zorganizowane struktury w ramach Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi ukształtowały się dopiero w 1923 r., jako autonomiczna forma w ramach KPP²³, komuniści także wcześniej posiadali duży wpływ na legalną działalność społeczno-polityczną Białorusinów. Wspierali również działania zmierzające do oderwania od Polski ziem uznawanych za białoruskie i przyłączenie ich do Białoruskiej SSR, organizowali strajki i akcje sabotażowe²⁴. Komuniści białoruscy wspierani byli przez towarzyszy litewskich. Istniały również przybudówki młodzieżowe. Jak zanotował urzędnik Departamentu Spraw Wewnętrznych TKR, radykalna lewica posiadała największe wpływy wśród ludności żydowskiej²⁵. Generalnie społeczeństwo Litwy Środkowej odporne było na bolszewicką

²⁰ K. Gomółka, *Białoruskie partie i organizacje prorządowe w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1997, t. 7, s. 64-65.

²¹ K. Gomółka, *Białorusini w II Rzeczypospolitej...*, s. 77-78.

²² Tamże, s. 62.

²³ A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984, s. 54.

²⁴ H. Chałupczak, T. Browarek, dz. cyt., s. 100.

²⁵ AIJP, zespół 30, sygn. 3, k. 30, Sprawozdanie Departamentu Spraw Wewnętrznych za czas od 1 I 1921 r. do 1 I 1922 r.

agitację. Dlatego też podstawową metodą działania tych środowisk były próby zniechęcenia ludności do związków z Polską, także poprzez wywoływanie pogłosek o nieuchronnym konflikcie z czerwonym imperium. Jednak działania w tym zakresie miały charakter zakulisowy, komuniści wobec niechęci społeczeństwa nie decydowali się na wystąpienia otwarte. Sprawozdanie Departamentu Spraw Wewnętrznych Litwy Środkowej za 1921 r. stwierdzało: „Przygotowując się na wypadek wybuchu nowej wojny Polski z Rosją Sowiecką starają się oni [komuniści — dop. J. Cz.] pokryć kraj siecią jacejek komunistycznych, by w chwili zamieszania wywołanego wybuchem wojny spowodować rewoltę wewnętrzną i ująć władzę w swoje ręce. Tymczasem zaś starają się doprowadzić kraj do stanu wrzenia, podsycając antagonizmy narodowościowe i klasowe i inscenizując objawy niezadowolenia z rządów w kraju. Ustalono z całą pewnością, że np. masowe podpalania większych dworów ziemskich w lecie roku ubiegłego były dziełem agitatorów komunistycznych i litewskich. Miało to na celu sprowokowanie władz do represji względem ludności białoruskiej i popchnięcie tej ostatniej na drogę otwartej walki z rządem polskim”²⁶.

Zdaniem władz Litwy Środkowej, rodzimy ruch komunistyczny korzystał z poparcia rządu w Kownie. Wspomniane sprawozdanie informowało: „Niewątpliwie Litwini współdziałają z komunistami. Centrala szpiegowska na rzecz Rosji Sowieckiej mieści się w Kownie. Z Kowna płyną pieniądze na agitację i w Kownie drukuje się bibułę komunistyczną. Rząd kowieński w walce z Polską nie przebiera w środkach i chcąc za wszelką cenę wywołać zamęt na Wileńszczyźnie popiera każdą wrogą akcję, czy to bolszewicką, czy białoruską”²⁷.

Wileńszczyznę zamieszkiwała również stosunkowo liczna, politycznie rozdrobniona mniejszość żydowska. Wilno, już w okresie I wojny światowej, było jednym z czterech ośrodków na ziemiach polskich (obok Krakowa, Lwowa i Warszawy) ruchu syjonistycznego²⁸. W 1918 r. w Wilnie, z udziałem syjonistów, powstała Żydowska Rada Narodowa. W grudniu tegoż roku w stolicy Wileńszczyzny odbyła się pierwsza konferencja syjonistyczna, która zachowała neutralne stanowisko wobec polityczno-państwowej przynależności tego regionu. Jednakże przywódca wileńskich syjonistów Szymon Rosenbaum opowiadał się za opcją prolitewską z jednoczesną współpracą z Białorusinami²⁹.

²⁶ Tamże, k. 31

²⁷ Tamże.

²⁸ Najważniejszą partią w ramach tego ruchu na ziemiach polskich była powstała w 1916 r. Organizacja Syjonistyczna w Polsce. Organizacja ta starała się rozbudzać świadomość narodową Żydów w ramach autonomii kulturalno-narodowej, przygotowując rodaków do przyszłej emigracji do Palestyny. Patrz: H. Chałupczak, T. Browarek, dz. cyt., s. 167-168.

²⁹ W. Jaworski, *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1996, s. 18-31. Jak podaje Wojciech Jaworski, na

Żydowskie środowiska konserwatywne, ortodoksyjne, a także bogate kupiectwo skłonne były popierać związek Wileńszczyzny z Rzeczpospolitą. Trzeba jednak podkreślić, że poparcie to nie było jednoznaczne, miało charakter warunkowy. Natomiast żydowskie środowiska lewicowe³⁰, znajdujące się pod wpływem Rosji bolszewickiej oraz antypolsko nastawionego rządu w Kownie, popierały powstanie państwa litewskiego w granicach historycznych. Urzędnik Departamentu Spraw Wewnętrznych TKR tak charakteryzował stanowisko społeczności żydowskiej wobec polskich interesów na Litwie Środkowej: „Faktycznie Żydzi przybrali front antypolski, blokując się zawsze w ważniejszych momentach z Litwinami i Białorusinami przeciwko społeczeństwu polskiemu. Uchylają się oni jednak od zajęcia wyraźnego stanowiska, gdyż ich gra polityczna polega na tym, aby nadając sobie rolę języczka u wagi wytargować od Litwinów czy też Polaków jak najdalej idącą autonomię narodową”³¹. Dodać należy, że z uwagi na stosunkowo silną sytuację ekonomiczną ludności żydowskiej na Wileńszczyźnie, Żydzi „chcieliby w walce Polski z Litwą o Wileńszczyznę nadać sobie decydujące znaczenie, zostać tym trzecim, który najbardziej na szali zaważy i sytuację wykorzysta”³².

Wileńszczyzna zamieszkiwana była także przez mniejszość rosyjską. Generalnie nie angażowała się ona w życie polityczne II Rzeczpospolitej. Wilno było dla Rosjan ważnym ośrodkiem edukacyjnym. Funkcjonowała tam rosyjska szkoła siedmioletnia oraz pięć gimnazjów³³.

Na obszarze Litwy Środkowej znajdowała się również mniejszość tatarska. Jak podaje Ali Miśkiewicz, po ukształtowaniu się polskiej granicy wschodniej w granicach Rzeczpospolitej znalazło się ok. 6 tys. Tatarów³⁴. Zamieszkiwali oni głównie rejon Białegostoku, Nowogródka i Wilna. Ludność tatarska akceptowała zmiany zachodzące w państwie polskim, aktywnie włączając się do organizowanych struktur społeczno-administracyjnych³⁵.

obszarach zdominowanych przez pierwiastek polski (np. byłe Królestwo Polskie, Galicja Zachodnia) syjoniści popierali państwowość polską. Natomiast na obszarach wielonarodowych (np. Kresy Wschodnie, Galicja Wschodnia) starali się zachować neutralność wobec toczących się konfliktów, jednak gotowi byli poprzeć każdy ośrodek władzy, który zaakceptowałby narodowe interesy Żydów. W miarę stabilizacji granic państwa polskiego, syjoniści uznawali interesy Rzeczpospolitej. Patrz: tamże, s. 18-19.

³⁰ Na Wileńszczyźnie z organizacji lewicowych najsilniejszy był Bund (Powszechny Żydowski Związek Robotniczy), powstały jeszcze w 1897 r. Patrz: AIJP, zespół 30, sygn. 3, k. 33, Sprawozdanie Departamentu Spraw Wewnętrznych za czas od 1 I 1921 r. do 1 I 1922 r.

³¹ Tamże, k. 32.

³² Tamże.

³³ H. Chałupczak, T. Browarek, dz. cyt., s. 221-222.

³⁴ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918-1939*, Warszawa 1990, s. 34

³⁵ Tamże.

Obecność w kwietniu 1919 r. wojsk polskich w Wilnie umożliwiła podjęcie działalności przez Centralny Komitet Tatarów Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Komitet popierał działalność władz polskich na Wileńszczyźnie, prowadził działania zmierzające do zorganizowania w wojsku polskim tatarskiego pododdziału kawalerii³⁶. Wilno, obok Warszawy, stało się również miejscem, gdzie polscy Tatarzy najwcześniej rozpoczęli prace nad wznowieniem w okresie powojennym własnych ośrodków religijnych. W 1922 r. w grodzie nad Wilią powstała Muzułmańska Gmina Wyznaniowa, która obok działalności o charakterze czysto religijnym prowadziła pracę kulturalną i dobroczynną³⁷.

Jak już częściowo wspomniano wcześniej, 20 lutego 1922 r. Sejm Wileński zdecydował o przyłączeniu Litwy Środkowej do Rzeczypospolitej, „czyniąc z niej taką samą część Polski jak Kielecczyzna czy Mazowsze”³⁸. Sejm RP fakt ten zaakceptował 24 marca, natomiast 6 kwietnia 1922 r. na mocy kolejnej decyzji polskiego Sejmu, powiaty wileńsko-trocki, oszmiański, święciański, lidzki i brasławski objęte zostały polskim ustawodawstwem. Władze Rzeczypospolitej delegowały tam swojego reprezentanta³⁹. Pamiętać należy, że Litwę Środkową tworzyły wcześniej trzy⁴⁰ powiaty: wileński, święciański i oszmiański. Wilno stanowiło starostwo grodzkie.

Wybory do Sejmu i Senatu RP w listopadzie 1922 r. i udział w nich po raz pierwszy mniejszości, w tym także zamieszkujących Wileńszczyznę, stworzyły nową jakościowo sytuację. Działalność polityczna ugrupowań mniejszościowych nabrała nowego wymiaru. Kwestia, iż Wileńszczyzna znalazła się po polskiej stronie, nie zakończyła nieprzychylniej Polsce propagandy, związanej wcześniej z walką o państwową przynależność tego regionu. Kampania wyborcza stała się kolejnym etapem w walce o cele, które reprezentacje polityczne mniejszości narodowych, zamieszkujących kresy wschodnie, precyzowały mniej lub bardziej oficjalnie w swoich programach.

Mniejszości narodowe, z wyjątkiem Litwinów, utworzyły Blok Wybor-

³⁶ Tamże, s. 28-29. Komitet Tatarów Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy powstał w 1917 r. w Piotrogradzie z inicjatywy Tatarów polskich. Jego przewodniczącym został Aleksander Achmatowicz. Celem Komitetu było skupienie ludności tatarskiej pochodzącej ze wschodnich kresów dawnej Rzeczypospolitej. Patrz: tamże, s. 26.

³⁷ Tamże, s. 35.

³⁸ P. Wróbel, *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska*, Warszawa 1990, s. 64.

³⁹ B. Makowski, dz. cyt., s. 39. Warto podkreślić, że województwo wileńskie powołane zostało decyzją Sejmu Ustawodawczego dopiero 25 grudnia 1925 r. Patrz: tamże.

⁴⁰ Należy uściślić kwestię ilości powiatów Litwy Środkowej. Wspomniane trzy powiaty pozostały po wyłączeniu spod zarządu Litwy Środkowej i włączeniu bezpośrednio do Polski na początku 1921 r. powiatów brasławskiego, wołyńskiego, lidzkiego i grodzieńskiego. Patrz: N. Zielińska, *Towarzystwo Straży Kresowej*, Lublin 2006, s. 106.

czy Mniejszości Narodowych (BWMN)⁴¹. Ludność żydowska reprezentowana była przez zdominowaną przez syjonistów Żydowską Radę Narodową, przedstawicieli środowisk ortodoksyjnych⁴² oraz Żydowski Związek Kupców. Zgrupowane w bloku organizacje żydowskie toczyły ze sobą spór o ilość mandatów. Poza blokiem pozostawała działająca w Polsce Żydowska Partia Ludowa. Latem 1922 r. w Warszawie odbyło się spotkanie przedstawicieli żydowskich organizacji współtworzących Blok Wyborczy z żydowskimi ludowcami. Konferencja, która miała wzmocnić wewnętrznie środowiska żydowskie i zwiększyć ich szanse wyborcze, zakończyła się bez wiążących ustaleń⁴³. Żydowska aktywność wyborcza wzbudzała zaniepokojenie po stronie polskiego ruchu narodowego. Organ Związku Ludowo-Narodowego „Głos Wileński” tuż przed wyborami stwierdził: „Ale z drugiej strony trzeba się liczyć z tym, że tak czy tak te mniejszości narodowe pod żydowską komendą będą stanowiły w Sejmie silną grupę. Abyśmy nie potrzebowali się obawiać opanowania Sejmu i rządów w Polsce przez tych Żydów, musimy wybrać dobry Senat. (...) Jeśli narodowcy będą mieli większość w Senacie, to Żydzi sprzymierzeni z lewicą nic nie potrafią zrobić”⁴⁴. Jak informował autor sprawozdania z akcji wyborczej na Wileńszczyźnie O. Malinowski, Żydzi prowadzili wśród ludności chrześcijańskiej akcję zniechęcającą do udziału w wyborach, aby „w ten sposób wobec abstynencji tej ludności osiągnąć większą ilość mandatów”⁴⁵.

Również mniejszość rosyjska miała swoje przedstawicielstwo w BWMN. Była nim Rada Cerkiewna⁴⁶. Jej działalność skierowana była na prawosławną część białoruskiej prowincji, gdzie agitację wyborczą prowadziło duchowieństwo rosyjskie. Wpływowe środowiska rosyjskie generalnie stroniły od akcji wyborczej⁴⁷.

Organizacje mniejszości białoruskiej stanęły do wyborów podzielone na dwa obozy. Kryterium podziału dotyczyło stosunku do państwowości polskiej. Obóz antypolski, w opinii autora sprawozdania nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych na Wileńszczyźnie płk. Zamorskiego, tworzył na-

⁴¹ AIJP, zespół 30, sygn. 4, k. 34, Opracowanie płk. Zamorskiego nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych z 6 IX 1922 r.

⁴² Nurt ortodoksyjny, zwany też konserwatywno-klerykalnym, reprezentowany był przez powstały na ziemiach polskich w 1916 r. Związek Izraela. Patrz: H. Chałupczak, T. Browarek, dz. cyt., s. 166-167.

⁴³ AIJP, zespół 30, sygn. 4, k. 34, Opracowanie płk. Zamorskiego nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych z 6 IX 1922 r.

⁴⁴ Tamże, k. 15; „Głos Wileński” nr 46 z 12 XI 1922 r.

⁴⁵ Tamże, k. 21, Sprawozdanie z akcji wyborczej na Wileńszczyźnie do dnia 1 X 1922 r.

⁴⁶ Tamże, k. 38, Opracowanie płk. Zamorskiego nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych z 6 IX 1922 r.

⁴⁷ Tamże, k. 20, Sprawozdanie z akcji wyborczej na Wileńszczyźnie do dnia 1 X 1922 r.

leżący do bloku Białoruski Centralny Komitet Wyborczy (BCKW), grupujący głównie przedstawicieli środowisk socjalistycznych, ale także chrześcijańskiej demokracji⁴⁸. BCKW wyłoniony został w Wilnie w sierpniu 1922 r. na konferencji białoruskich ugrupowań politycznych, do współpracy pozyskał również przedstawicieli mniejszości rosyjskiej i ukraińskiej. Komitet rozpoczął kampanię wyborczą pod hasłami obrony praw ludu białoruskiego, nadania ziemi chłopom na terenach białoruskich, wolności społecznej, politycznej i wyznaniowej. Zdaniem czynników polskich, wspomniane hasła skierowane były przeciwko polskiemu ziemiaństwu i osadnictwu wojskowemu⁴⁹. Oceniano ponadto, że BCKW działał na terenie ziemi wileńskiej jako ekspozytura rządu Wacława Łastowskiego⁵⁰. Podstawowym, chociaż nieoficjalnym, kierunkiem politycznym Komitetu była przewidywana federacja niepodległej Białorusi z Litwą w oparciu o Niemcy. Oficjalnie natomiast udział w kampanii wyborczej uzasadniany był potrzebą posiadania w parlamencie polskim własnego, narodowego przedstawicielstwa, pilnującego interesów Białorusinów żyjących pod „pańszczyźnianym panowaniem polskim”⁵¹. Odnotować należy, że członkami BCKW byli również rosyjscy monarchiści⁵².

Antypolski obóz uzupełniał Białoruski Związek Włościański, organizacja utworzona i finansowana, jak informował w swoim sprawozdaniu płk Zamorski, przez eserowców, nie posiadająca praktycznie żadnego poparcia społecznego⁵³.

⁴⁸ Tamże. Wg O. Malinowskiego, delegata Rządu RP w Wilnie, finanse BCKW mogły pochodzić z Kowna. Patrz: tamże

⁴⁹ Tamże, k. 35-37. Opracowanie płk. Zamorskiego nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych z 6 IX 1922 r. Komitet, wysuwając w kampanii wyborczej hasła obrony ludu białoruskiego, nie cieszył się jego poparciem. Wieś białoruska była apolityczna. Istniejąca niechęć chłopów do polskiej administracji nie miała charakteru narodowego, wywołana była brakiem zainteresowania potrzebami materialnymi wsi. Zdaniem oficera Sztabu Generalnego płk. Zamorskiego, „racjonalnie prowadzona praca polityczno-kulturalna między ludem białoruskim, zaspokajanie jego potrzeb materialnych, oto drogi mogące całkowicie pozyskać lud białoruski dla państwowości polskiej”. Patrz: tamże, k. 35.

⁵⁰ Tamże, k. 36. Wacław Łastowski był premierem proklamowanej w marcu 1918 r. Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL). Jak podkreślił Eriks Jekabsons, odnosząc się do okresu międzywojennego, „państwo to nigdy nie zaistniało na mapie politycznej (...) regionu”. W maju 1920 r. rząd Łastowskiego udał się na emigrację do Rygi, a później do Kowna. Patrz: E. Jekabsons, *Stosunki między Lotwą i Białoruską Republiką Ludową w latach 1919-1921*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1997, t. 7, s. 49 i 58.

⁵¹ AIJP, zespół 30, sygn. 4, k. 36, Opracowanie płk. Zamorskiego nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych z 6 IX 1922 r.

⁵² Tamże, k. 44, Przynależność polityczna członków Białoruskiego Komitetu Wyborczego.

⁵³ Tamże, k. 41. Opracowanie płk. Zamorskiego nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych z 6 IX 1922 r.

Do białoruskich ugrupowań polonofilskich, które podjęły decyzję o udziale w wyborach, należały Zjednoczenie Białoruskich Bezpartyjnych Aktywistów (ZBBA), partia „Zielony Dąb” oraz tzw. grupa Aleksiuka. Jak podkreślał płk Zamorski, ZBBA grupowało „żywioty szczerze i bez zastrzeżeń polonofilskie”⁵⁴. Podstawowe punkty programu wyborczego miały charakter społeczny i dotyczyły głównie otwarcia sieci szkół białoruskich, uruchomienia kursów nauczycielskich polsko-białoruskich, pomocy rządowej dla białoruskiej wsi i wspierania przez władze administracyjne rozwoju kooperatyw białoruskich⁵⁵.

„Zielony Dąb” aprobował wyborcze tezy ZBBA, postulował autonomię Białorusi w granicach Rzeczypospolitej. Liderzy partyjni domagali się ponadto wprowadzenia w życie na obszarach białoruskich polskiej konstytucji, obrony i poparcia dla religii, reformy rolnej, ośmiogodzinnego dnia pracy i ubezpieczeń społecznych⁵⁶.

Propolskie stanowisko w nadchodzących wyborach zajmowała tzw. grupa Aleksiuka. Paweł Aleksiuik był aktywnym politykiem białoruskim, w sierpniu 1919 r. współtworzył Białoruską Komisję Wojskową, organ pracujący później nad zorganizowaniem białoruskich pododdziałów wojskowych⁵⁷. Aleksiuik skupił przy sobie grupę działaczy i wziął udział w kampanii wyborczej pod hasłami autonomii Białorusi w ramach państwa polskiego oraz reformy rolnej. Szanse na wprowadzenie do Sejmu kandydata grupy Aleksiuika były niewielkie już na wstępie, m.in. z powodu oskarżeń o malwersacje finansowe⁵⁸.

Białoruskie ugrupowania polonofilskie nie wchodziły do Bloku Mniejszości.

W akcji wyborczej na Wileńszczyźnie uczestniczył również, zdominowany przez aktywistów żydowskich, Komunistyczny Związek Proletariatu Wsi i Miast (KZPWIM). Związek 30 września 1922 r. zorganizował wiec z udziałem ok. 2 000 osób. Zdaniem delegata Rządu w Wilnie Walerego Romana, 85% uczestników spotkania stanowili Żydzi. KZPWIM nie rokował sukcesu wyborczego, jego działalność w kampanii miała charakter wyłącznie agitacyjny. Komuniści starali się docierać do środowisk żydowskich, polskich (głównie do robotników) oraz do Białorusinów, o czym świadczyły przechwytywane przez policję materiały propagandowe w języku białoruskim⁵⁹.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże, zespół 30, sygn. 2, k. 41, Lista do Sejmu — 22, program „Zielonego Dębu”.

⁵⁷ O. Łatyszczek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, s. 123.

⁵⁸ AIJP, zespół 30, sygn. 4, k. 42-43, Opracowanie płk. Zamorskiego nt. sytuacji wyborczej mniejszości narodowych z 6 IX 1922 r.

⁵⁹ Tamże, k. 24-25, Sprawozdanie z akcji wyborczej na Wileńszczyźnie za miesiąc październik 1922 r.

Oprócz organizacji żydowskich, zgrupowanych w Bloku Mniejszości oraz wymienionego wyżej KZPWIM, o głosy wyborców ubiegał się Żydowski Demokratyczny Blok Ludowy i Żydowski Związek Robotniczy „Bund”⁶⁰.

Niewątpliwie największe szanse wyborcze posiadały te organizacje mniejszości narodowych, które zgrupowane były w Bloku Wyborczym Mniejszości Narodowych (lista nr 16). Blok domagał się realizacji następujących kwestii:

- równouprawnienie wszystkich obywateli państwa polskiego,
- nadanie językom mniejszości pełnoprawnego charakteru w szkolnictwie, prasie i wszystkich przejawach życia kulturalnego, zrównanie języka białoruskiego z językiem polskim w administracji i sądownictwie na terenach białoruskich,
- zapewnienie swobody w realizacji praktyk religijnych i innych wolności konstytucyjnych,
- zapewnienie mniejszościom narodowym równoprawnego dostępu do urzędów państwowych, samorządowych i społecznych, natomiast na terenach białoruskich preferowanie w tym względzie Białorusinów,
- wprowadzenie reformy rolnej, ochrona drobnych dzierżawców i ograniczenie polskiego osadnictwa wojskowego,
- zabezpieczenie osłony socjalnej dla robotników (ubezpieczenia, podwyżka płac, osmiogodzinny dzień pracy),
- ograniczenie agresywnej, zdaniem Bloku, polityki państwa polskiego, redukcję armii i zmniejszenie wymiaru służby wojskowej,
- wprowadzenie autonomii ziem białoruskich i sejmu krajowego w Wilnie⁶¹.

Lata 1920-1922 ukazały Wileńszczyznę w kontekście krzyżujących się interesów narodowościowych. Zasadniczo miała ona charakter dwupłaszczyznowy. Kwestią podstawową była polityczna przynależność obszaru, a więc spór polsko-litewski. Nie wolno bagatelizować również istniejących wówczas haseł, głoszonych przez niektóre środowiska Białorusinów, dotyczących włączenia ziem białoruskich w skład postulowanej niepodległej Białorusi. Płaszczyzna druga to próby środowisk mniejszościowych, zmierzające do zdobycia maksymalnych uprawnień w ramach istniejącej państwowości, wraz ze skłonnością poparcia tej opcji, która zapewni większą autonomię. Mniejszość żydowska stanowiła tu przykład najbardziej wyrazisty. Na marginesie wspomnianych obszarów narodowościowej rywalizacji znajdował się ruch komunistyczny, posiadający w swoich szeregach przedstawicieli różnych nacji Wileńszczyzny, agitujący społeczeństwo na rzecz Rosji sowieckiej.

⁶⁰ Tamże, k. 25.

⁶¹ Tamże.

Biorąc pod uwagę kryterium czasowe, analizowany w artykule okres zawiera w sobie dwa etapy. Pierwszy łączy się z państwowością Litwy Środkowej (październik 1920 r. — marzec 1922 r.), drugi natomiast dotyczy Wileńszczyzny jako integralnej części Rzeczypospolitej, od momentu włączenia do listopadowych wyborów parlamentarnych (marzec 1922 r. — listopad 1922 r.). Działalność organizacji mniejszościowych w obu okresach miała zróżnicowany charakter. Perspektywa przynależności Litwy Środkowej po akcji gen. L. Żeligowskiego nie była jednoznacznie przesądzona. Stan taki wzmacniał opór mniejszości litewskiej i częściowo białoruskiej wobec planów precyzowanych przez szeroko rozumiany czynnik polski. Po decyzji Sejmu RP o przyłączeniu Wileńszczyzny do RP i przystąpieniu mniejszości (z wyjątkiem litewskiej) do wyborów listopadowych mogło się wydawać, że akceptują one istniejący stan rzeczy, a dalsza walka o postulowane oczekiwania odbywać się będzie w oparciu o obowiązujący polski stan prawny. Wybory do Sejmu i Senatu RP w listopadzie 1922 r. były pierwszą szansą dla mniejszości narodowych w Polsce, w tym także dla mniejszości Wileńszczyzny na włączenie się w legalny nurt życia politycznego. Stąd wynikała wyjątkowa aktywność tych środowisk w kampanii wyborczej. Podkreślić jednakże należy, że, w opinii polskiej administracji, działalność legalna niektórych wspomnianych wyżej organizacji miała być jedynie zasłoną dla realizacji celów niezgodnych z interesami państwa polskiego.

Kolejne lata II Rzeczypospolitej nie zamknęły politycznej działalności reprezentacji mniejszościowych. Jest to jednak kwestia osobnych rozważań.

Змест

Праблема Вільні, якая склалася пасля далучэння яе да Рэчы Паспалітай, для ковенскай Літвы ўчыніла немагчымым нармалізацыю двухбавковых адносін практычна ў цэлым міжваенным перыядзе. Антыпатыя літоўскага ўрада да Рэчы Паспалітай прадвызначала ўспрыманне Польшчы і польскасці таксама літоўскай грамадскасцю, якая апынулася ў створанай у 1920 г. Сярэдняй Літве. Складала яна самую вялікую нацыянальную меншасць у новастворанай дзяржаўнасці. Апрача літоўцаў, Віленшчыну насялялі прадстаўнікі іншых нацый са статусам нацменшасці. Самымі шматлікімі сярод іх былі беларусы і яўрэі, хаця прысутныя былі таксама татары і расіяне. Кожная меншасць свае адносіны да дзяржавы вызначала праз прызму сваіх нацыянальных інтарэсаў. У гэтым кантэксце менш або больш умела скарыстоўваўся польска-літоўскі антаганізм.

Характэрнай рысай грамадства Сярэдняй Літвы было яго стаўленне да новай дзяржаўнасці. Практычна не было ў ім г.зв. дзяржаватворчых тэндэнцый. Палякі паўсюдна чакалі з'яднання з Рэччу Паспалітай, а сярод няпольскага насельніцтва меркаванні былі розныя. Большасць літоўцаў выказвалася за ковенскую Літву, сярод беларусаў былі прыхільнікі стварэння беларускай нацыянальнай дзяржавы. Былі таксама беларусы, якія разлічвалі на шчыльную сувязі з Польшчай. А яўрэйскае насельніцтва ўзмацнен за падтрымку польскага накірунку чакала пашырэння нацыянальнай аўтаноміі.

Акцыя ген. Люцыяна Жалігоўскага ад 9 кастрычніка 1920 г. не вырашыла яшчэ аб

прыналежнасці Сярэдняй Літвы да Рэчы Паспалітай. Такая сітуацыя актывізавала літоўскія асяродкі намагацца ажыццявіць свае палітычныя мэты. Пачуццё дзяржаўнай часовасці схіляла таксама астатнія нацыянальныя меншасці да барацьбы за сваю справу, якой, напрыклад, для беларусаў была незалежная беларуская дзяржава.

Далучэнне Віленшчыны да Польшчы памяняла плоскасць палітычнай актыўнасці меншасцей. Шанс прэзентаваць свае погляды даваў ім Сейм РП, таму пачалі яны старацца за дэпутацкія мандаты і ўключыліся ў парламенцкія выбары 1922 г. Аднак гэтая справа не датычыла літоўскай грамадскасці. Меншасныя пытанні, якія выявіліся ў Сярэдняй Літве, паказалі сутнасць нацыянальных праблем, з якімі таксама ў будучым прыйшлося памерацца польскай дзяржаве на ўсходніх аркаінах сваёй тэрыторыі.

Андрэй Вашкевіч
(Гродна)

Мясцовыя арганізацыі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры (1926-1936 гг.)

У красавіку 1926 года газета „Беларуская Крыніца” надрукавала даволі цікавы матэрыял, аўтар якога задаваўся рытарычным пытаннем: „дзе беларушчына стаіць лепш, тут, у Польшчы, ці ў Савецкай Беларусі?” Разважыўшы гэтае пытанне, аўтар прыходзіў да высновы, якая тады, у 1926 годзе, магла падацца не зусім лагічнай: „Бязумоўна з боку практычнага яна стаіць лепш там, у Савецкай Беларусі, але з боку маральнага яна стаіць вышэй у нас. У нас людзі церпяць за беларушчыну, а там? Там ня толькі ня церпяць, але нават не паклапоцяцца, каб навучыцца яе, ды яшчэ насьміхаюцца”¹. На фоне тагачаснага амаль усеагульнага захаплення будаўніцтвам „беларускага дома” ў БССР словы гэтыя гучалі, напэўна, крыху дзіўна, але па сутнасці былі абсалютна праўдзівымі — менавіта ў Заходняй Беларусі 1920-1930-х гг. беларускі нацыянальны рух набыў найбольш шырокія і разнастайныя формы.

Нельга ўявіць сабе масавы нацыянальна-вызваленчы рух без удзелу мясцовых актывістаў, тых людзей, якія сваёй актыўнай грамадскай пазіцыяй сталі злучальным звяном паміж лідарамі руху і шырокімі масамі заходнебеларускага насельніцтва. Менавіта яны, часта рызыкаючы грамадскім статусам, працай, здароўем і нават жыццём стваралі ў вёсках і мястэчках Заходняй Беларусі гурткі Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады, Таварыства Беларускай Школы і Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры. Між тым даследаванняў, прысвечаных лакальным структурам беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, вельмі мала. Дадзеная работа, прысвечаная мясцовым арганізацыям Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (БХД) і Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры (БІГіК), мае на мэце ў нейкай ступені запоўніць гэты прабел.

Да сярэдзіны 1920-х гг., у перыяд, калі беларускі нацыянальна-вызваленчы рух на тэрыторыі Заходняй Беларусі пазіцыянаваўся як адзіная палітычная сіла, беларускім дзеячам, прыхільнікам хрысціянска-дэмакратычнай канцэпцыі развіцця грамадства, фактычна не было патрэбы ствараць фармальныя арганізацыйныя структуры ў вёсках і мястэчках Заходняй Беларусі. Суполкі Беларускай Хрысціянска-Дэмакратычнай Злучнасці (БХДЗ) як правіла функцыянавалі ў выглядзе гурткоў пры кас-

¹ „Bielaruskaja Krynica”, 1926, 11.01, № 12, s. 3.

цёлах, якімі кіравалі ксяндзы-беларусы. Таму меркаваць аб сферы ўплываў беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў у паўночна-ўсходніх ваяводствах Польшчы ў сярэдзіне 1920-х гг. можна толькі на аснове ўскосных дадзеных. Напрыклад, добрую магчымасць для такога аналізу дае спіс падпісчыкаў перыядычнага органа беларускіх хадэкаў — газеты „Беларуская Крыніца”. Усяго ў пачатку 1925 г. газета ў межах Заходняй Беларусі мела 870 падпісчыкаў. Адразу адзначым, што такая колькасць падпісчыкаў была вельмі немалой і пераўзыходзіла тагачасную колькасць падпісчыкаў газеты „Савецкая Беларусь”, што друкавалася ў Мінску². Асноўную масу падпісчыкаў газеты складалі жыхары Ашмяншчыны, Свянцяншчыны, Дзісеншчыны і Віленшчыны, г.зн. акурат тых павеатаў, у якіх у пазнейшы час БХД атрымала найбольшую колькасць галасоў на парламенціх выбарах у 1928 г. і карысталася найбольшым уплывам. У сваю чаргу значнай папулярнасцю карысталася „Беларуская Крыніца” і ў павеатах Беларастоцкага і Навагрудскага ваяводстваў, дзе пражывала вялікая маса рымакаталіцкага насельніцтва, якая ў значнай ступені выказвала беларускую нацыянальную свядомасць. Гэта ў першую чаргу Гродзенскі, Сакольскі, Ваўкавыскі і Нясвіжскі павеаты.

Табліца 1. Колькасць падпісчыкаў газеты «Беларуская Крыніца» па павеатах Заходняй Беларусі, пачатак 1925 года

Павет	Колькасць падпісчыкаў
Дзісенскі	114
Ашмянскі	104
Свянцянскі	80
Віленскі	63
Гродзенскі	61
Дуніловіцкі	53
Нясвіжскі	50
Ваўкавыскі	40
Сакольскі	38
Вілейскі	37
Валожынскі	35
Беластоцкі	30
Лідскі	30
Слоні́мскі	28
Пружанскі	18
Навагрудскі	18
Браслаўскі	15
Баранавіцкі	16
Пінскі	14
Лунінецкі	13
Стаўбцоўскі	13
Разам	870

Крыніца: «Bielaruskaja Krynica», 1925, № 5, с. 1-2.

Раскол беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, які адбыўся ў Заходняй Беларусі пасля стварэння шэрагам паслоў-беларусаў сеймавага клуба Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (БСРГ), імклівы рост шэрагаў гэтай партыі, пераканалі беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў у неабходнасці стварэння сваіх фармальных структур у заходнебеларускай правінцыі. У снежні 1925 г. быў створаны Беларускі Інстытут Гаспадаркі і Культуры, а ў кастрычніку гэтага ж года — палітычная партыя — Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя³.

Фактычна самым першым дакументам, які паведамляе аб лакальных структурах БХД яшчэ напярэдадні афіцыйнага стварэння палітычнай партыі, з’яўляецца „Спіс пляцовак БХД”, складзены функцыянерамі II аддзела польскага генеральнага штаба ў сярэдзіне 1926 г. на аснове паведамленняў паліцэйскіх канфідэнтаў. У спісе прыводзяцца 72 населеныя пункты ў васьмі паветах Віленскага і Навагрудскага ваяводстваў, дзе беларускія хрысціянскія дэмакраты карысталіся значнымі ўплывамі (найбольш населеных пунктаў — 29, знаходзіцца ў Свянцянскім павеце). Спіс не з’яўляецца пералікам гурткоў БХД ці БІГіК, у ім згадваюцца як гурткі Інстытута, так і іншыя беларускія арганізацыі, напрыклад, кааператывы. Цікава адзначыць, што ў лік прыхільнікаў БХД улады залічылі як каталіцкіх ксяндзоў (к. Гадлеўскі ў Жодзішках, к. Аўгустыновіч у Лоску, к. Семашкевіч у Лаварышках, к. Закрэўскі ў Загорры, к. Жук у Дзяркаўшчыне), так і „бальшавікоў”, жыхароў вёсак Дзяркаўшчына і Тарлопы на Дзісеншчыне⁴.

Табліца 2. Спіс пляцовак БХД, восень 1926 года

Ашмянскі павет	Свянцянскі павет
м. М. Лоск – кс. Аўгустыновіч в. Мураваная Ашмяна – В. Чаплінскі Ашмяна – К. Сэмет, І. Хас, І. Захароўскі в. Нездрачуны в. Плюсты – Ф. Субач м. Сола, в. Старая Будня м. Жупланы, в. Старынкі.	м. Жодзішкі – кс. Гадлеўскі, Антон Грышкевіч, Азавіч, Бас, Пётр Рагач. в. Ключчаны в. Засвір м. Лынтупы – З. Шышкевіч, агент кс. Станкевіча м. Свенцяны – кааператыву „Вёска” пашырае беларускія газеты в. Ганута в. Палушы Лынгмянскай гміны в. Маркаўцы Жодзішскай гміны в. Дыбатоўка в. Дагатова Жодзішскай гміны

² „Biełaruskaja Krynica”, 1925, 24.01, № 5, s. 1-2.

³ Э. Мазько, *Дзейнасць Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі ў 1926-1935 гг.*, [у:] *Культура гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжя*, Гродна 2003, с. 144-145.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.2696, s. 199-201.

	<p>в. Дзевяткі Жодзішскай гміны в. Эявіле Жодзішскай гміны в. Куглі Свірскай гміны в. Бараны в. Буйкі в. Шэметава в. Хмылкі в. Свейкіне в. Яневічы в. Данішава в. Спахлічы гміны Вішнёва в. Абрамаўшчына м. Войстам в. Нестанішкі в. Пастажыня в. Кодзінета Жодзішскай гміны м. Гадуцішкі м. Свёр – А. Кавлеўскі в. Дубнікі – Гурток Белар. Інст. Гасп. і Культ.</p>
Віленска-Троцкі павет	Дзісенскі павет
<p>м. Лаварышкі – кс. Семашкевіч в. Загорра Варнянскай гміны – кс. Закрэўскі в. Гульбаны – В. Дубіцкі в. Гервінты – К. Рынкевіч, С. Брасевіч м. Рудзішкі – І. Лашкевіч м. Вялікая Рэчка</p>	<p>в. Новы Пагост – Ф. Д. Гайлевіч в. Пагост – Клакоўскі м. Друа – Германовіч Людвік м. Лужкі – С. Урублеўскі в. Дзяркаўшчына – кс. Я. Жук, В. Малай, Я. Шабуніч – бальшавікі в. Шантараўшчына – Ст. Сянкевіч м. Міёры — Ст. Кукуць, Марголіс, Т. Былок м. Германовічы – Я. Жуvas м. Глыбокае – В. Пяткевіч м. Касяны – Я. Цюнель в. Тарлопы гм. Лужкі – Канст. Лапа, М. Лапа – бальшав. Ул. Паўльскі – бальш.</p>
Вілейскі павет	Навагрудскі павет
<p>м. Лебедзева – Ян Якуновіч м. Вілейка м. Хаценчыцы м. Ілья м. Радашкавічы м. Даўгінава</p>	<p>в. Любча – В. Берасневіч м. Турэц – Б. Варэнюк</p>
Пастаўскі павет:	Валожынскі павет:
<p>м. Дуніловічы в. Канстантынава в. Порплішча м. Новы Мядзель в. Бруны в. Узла в. Таўруць</p>	<p>в. Гута гм. Сабозніцкая – І. Андрушкевіч м. Суботнікі – І. Антока і Т. Тучкоўскі м. Дзевянішкі – Малачэльнік</p>

Крыніца: Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.2696. s. 199-201.

Найбольш дакладную інфармацыю ўтрымліваюць дакументы аб мясцовых гуртках Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры, які на працягу дзесяці гадоў функцыянаваў як культурна-асветніцкая арганізацыя, што знаходзілася пад непасрэдным кіраўніцтвам лідэраў БХД. Па праведзеных намі падліках гурткі БГГК у розны час існавалі больш чым у 100 мясцовасцях Заходняй Беларусі. Яшчэ ў некалькіх дзесятках вёсак, гарадоў і мястэчак рабіліся спробы заснаваць гурткі, якія, аднак, не былі легалізаваны ўладамі⁵.

Іначай выглядала справа з арганізацыяй гурткоў уласна Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі. Калі адміністрацыя на месцах усяляк супраціўлялася нават стварэнню гурткоў БГГК, то, зразумела, стварэння структур палітычнай партыі, якой была БХД, улады стараліся не дапусціць любым коштам. Напрыклад, ініцыятара стварэння гуртка БХД у вёсцы Нароты Ашмянскага павета два дні пратрымалі ў арышце, усіх астатніх, хто запісаўся ў гурток, прымусілі некалькі разоў наведаць паліцэйскі пастарунак⁶. Таму ў сакавіку 1927 года ЦК БХД надрукаваў камунікат наступнага зместу: „Многія прыхільнікі БХД зьвяртаюцца ў Цэнтральны Камітэт, просячы высласць ім патрэбныя друкі дзеля арганізавання на мяйсцох гурткоў і запісі ў сябры БХД. Вось-жа гэтым паведамляем, што Цэнтральны Камітэт покульшто замест арганізаваць гурткі ўважае за патрабнейшае ўпісвацца ў сябры БХД безпасярэдна праз Цэнтральны Камітэт. Дзеля гэтага ўсіх нашых аднадумцаў просім зварочвацца ў Цэнтральны Камітэт аб высылцы ім дэкларацыяў. Запоўніўшы дэкларацыі просім слаць іх у ЦК, які, калі кандыдата на сябру БХД будзе ўважаць за адпаведнага, вышле яму партыйны білет⁷”. Падобны крок кіраўніцтва БХД трэба прызнаць разумным. Персанальнае прыняцце ў члены партыі праз Вільню дазваляла фарміраваць партыйныя спіскі хаця б у адноснай канспірацыі ад польскай паліцыі на месцах. Не было таксама неабходнасці зацвярджаць гурткі ў гміне і павеце. ЦК БХД таксама атрымоўваў дадатковую магчымасць праверыць кандыдата, чаго не магло быць у выпадку, калі б у партыю прымалі цэлым гуртком. Менавіта таму БХД, якая па звестках польскай паліцыі налічвала каля 2 тыс. актывістаў, фактычна мела вельмі мала мясцовых гурткоў. Як правіла, работу ў хрысціянска-дэмакратычным духу вялі члены БГГК, якія адначасова з’яўляліся членамі БХД.

Атрымоўвалася, што некалькі актывістаў БХД у той або іншай мясцовасці, правёўшы адпаведную падрыхтоўчую працу, стваралі там гур-

⁵ Паводле В. А. Палуяна БГГК меў каля 80 гурткоў з агульным лікам каля 1200 членаў (гл.: В. А. Полуян, *Рэволюцыйна-дэмакратычнае движенне в Западной Белоруссии*, Мінск 1978, с. 267).

⁶ „Biełaruskaja Krynica”, 1927, 28.01, № 5, s. 3.

⁷ „Biełaruskaja Krynica”, 1927, 09.03, № 13, s. 4.

ткі БХД ці БІГіК, якія мелі ўжо поўнае права з большым размахам заняцця культурнай і грамадскай працай сярод сваіх землякоў. Падобным чынам фарміраваліся гурткі БХД і БІГіК у вёсках Орля і Пашычы Лідскага павета, мястэчку Іказнь на Браслаўшчыне⁸.

Трэба адначыць, што кіраўніцтва БХД і БІГіК, у адрозненне ад беларускіх партый радыкальнага накірунку, накіраваны БСРГ, ніколі не кіраваліся прынцыпам максімальнага павелічэння колькасці членаў гурткоў і лічыла, што ў вёсцы дастаткова 3-5 актывістаў для разгортвання эфектыўнай культурнай і грамадскай работы. „Высьцерагайцеся ўсялякіх благіх людзей, каторыя або сябе закопваюць, або каго іншага, ганіце вон правакатараў, прайдзісветаў і рознага роду „цёмныя бутэлькі”, у каторых няведама што крыецца. Бярэце людзей чэсных, каторыя хочуць шчыра працаваць дзеля свайго бяздольнага народу”, — пісаў кс. В. Гадлеўскі старшыні аднаго з вясковых гурткоў БІГіК⁹.

Большасць гурткоў БХД і БІГіК існавала ў вёсках, населеных каталікамі (Віленска-Троцкі, Свянцянскі, Пастаўскі, Ашмянскі паветы Віленскага ваяводства, а таксама Баранавіцкі павет Навагрудскага ваяводства), аднак, прааналізаваўшы канфесійны склад насельніцтва вёсак, дзе былі гурткі Інстытута, можна прыйсці да высновы, што даволі шмат гурткоў стваралася ў чыста праваслаўных вёсках, асабліва на Беласточчыне і ў Навагрудскім ваяводстве (в. Белая Бельскага павета, в. Вольная і Люшнева Баранавіцкага пав., в. Вялікая Ліпа і Бурачкі Нявіжскага пав. і інш.)¹⁰.

У сваю чаргу, беларускія хрысціянскія дэмакраты за ўсё міжваеннае дзесяцігоддзе так і не змаглі заснаваць ніводнай лакальнай структуры сярод беларускага каталіцкага насельніцтва Сакоўскага і Гродзенскага паветаў Беластоцкага ваяводства. Калі ў першай палове 1920-х гг. „Крыніца” друкавала даволі значную колькасць карэспандэнцый і лістоў з гэтых мясцін, то ўжо ў сярэдзіне 1930-х гг. карэспандэнцый з Сакоўшчыны ў „Крыніцы” і „Хрысціянскай Думцы” амаль няма. Патлу-

⁸ „Bielaruskaja Krynica”, 1927, 18.03, № 12, s. 1. Ужо летам 1927 г. мясцовыя арганізацыі беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў дамагліся пэўных поспехаў на мясцовых выбарах. У Віленскім ваяводстве прадстаўнікі БХД занялі ў мясцовых гмінных радах 19 месцаў, аднак, гэты поспех у тагачасных умовах можна было лічыць толькі часовым (гл.: *Рэволюцыйнае движенне в Вильнюсском крае. 1920-1940 гг.: сб. докум. и матер.*, редкол.: Р. Малюквичус (отв. ред.) [и др.], Вильнюс 1978, с. 137).

⁹ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НА РБ), фонд 880, вопіс 1, справа 15, аркуш 189.

¹⁰ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. V: *Województwo Białostockie*, Warszawa 1924, s. 25; тамże, t. V: *Województwo Nowogródzkie*, Warszawa 1923, s. 3, 45, 67, 84.

мачыць гэтую з’яву можна хуткай паланізацыяй мясцовага насельніцтва, якое яшчэ ў пачатку XX ст. вылучалася актыўным удзелам у беларускім каталіцкім руху.

Прааналізаваць узроставы склад і маёмасны стан членаў лакальных структур БГіК складана, паколькі ў заявах на стварэнне гурткоў падваліся, як правіла, выключна імёны і хатнія адрасы кандыдатаў. Падрабязную інфармацыю аб кандыдатах у члены гуртка БГіК утрымоўвае толькі заява на легалізацыю гуртка ў Беластоку (дарэчы, мясцовыя ўлады ў канцы 1935 г. адмовілі ў легалізацыі гэтага гуртка). Кандыдаты мелі ўзрост ад 25 да 37 гадоў, сярэдні ўзрост быў прыкладна 31 год. Па прафесіі гэта былі шэсць фабрычных рабочых, маляр, шафёр, тэлеграфіст і адзін чалавек, які займаўся „разумовай працай”¹¹. Дадзены гурток, як гарадскі, быў даволі незвычайным у параўнанні з асноўнай масай вясковых гурткоў, але і іншыя крыніцы пацвярджаюць той факт, што большасць членаў лакальных структур БХД і БГіК складалі людзі даволі маладога веку, але ўжо гаспадары, часта сямейныя, з мінулым грамадскіх ці палітычных актывістаў. Людзей сталага ўзросту было няшмат, яны складалі найбольш кансерватыўную, традыцыйную і ізаляваную ад грамадскага жыцця частку вясковай супольнасці. Аднак у некаторых мясцовасцях і старэйшыя вяскоўцы далучаліся да культурна-асветніцкай працы хадэкаў. Яскравы прыклад — асоба Тамаша Трызны, старэйшага беларускага дзеяча з в. Жодзішкі. У пачатку 1927 г. карэспандэнт газеты „Беларуская Крыніца” паведамляў з гэтай вёскі: „толькі аднаму сталаму чалавеку, вельмі паважанаму гр. Т. Трызье належыцца вялікая падзяка ад усяго грамадзянства, які свой вольны час аддае шчыра на карысную культурную працу, вучачы сяброў песьням і кіруючы беларускім хорам”¹².

З маладога ўзросту членаў БГіК часта вынікалі і праблемы. „Нашы сябры — дзеці вайны, без ніякага выхавання і навукі,” — пісаў кс. Вінцэнт Гадлеўскаму старшыня гуртка ў в. Белая Бельскага павета, пішучы пра бойку з панажоўшчынай, якая ўзнікла падчас вечарыны, арганізаванай Інстытутам¹³. Праўда, падобныя інцыдэнты ўзнікалі надзвычай рэдка.

Даволі шмат у мясцовых гуртках БГіК было жанчын, што, безумоўна, з’яўлялася сведчаннем мадэрнізацыі беларускай вёскі, павелічэннем ролі жанчыны ў грамадскім жыцці. У некаторых гуртках жанчыны складалі прыкладна 20-25% ад агульнай колькасці членаў. Асабліва варта згадаць жанчын — кіраўнічак гурткоў Інстытута — Міхаліну Татарыновіч (в. Мядзведзічы Баранавіцкага пав.) і Анастасію Шумскую (в. Парослы Беластоцкага пав.). Сястра ксяндза Пятра Татарыновіча

¹¹ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 15, а. 55.

¹² „Biełaruskaja Krynica”, 1927, 28.01, № 5, s. 3.

¹³ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 15, а. 188.

Міхаліна арганізавала ў сваім гуртку каля 60 чалавек, спрычынілася да пабудовы народнага дому, пісала ў заходнебеларускія газеты.

Цікава таксама звярнуць увагу на той факт, што ў некаторых хадэкаў прасочваўся яўны „канфлікт пакаленняў”. Больш сталыя гаспадары падтрымлівалі БХД, а іх радыкальна настроеныя дзеці былі камуністамі. Найбольш ярскравы прыклад — сям’я знакамітага беларускага паэта Валянціна Таўлая. Яго бацька Павел Таўлай, былы мясцовы кіраўнік БСРГ і вайт гміны, які правёў нейкі час у турме, узначальваў у канцы 1920-х гурток БГІК у вёсцы Рудаўка, у той час як яго сын быў ужо вядомым паэтам камуністычнага кірунку¹⁴.

Асобным накірункам дзейнасці беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў у справе ўмацавання сваіх лакальных структур была спроба стварэння сістэмы беларускага нацыянальнага школьніцтва. У другой палове 1926 года беларускія хадэкі арганізавалі падачу заяў на заснаванне больш дваццаці школ з беларускай мовай выкладання. У большасці выпадкаў адміністрацыя проста праігнаравала заявы на адкрыццё школ, яшчэ ў некалькіх выпадках дазволы на адкрыццё школ не былі дадзеныя па фармальным прычынах (адсутнасць санітарных умоў і г.д.), некаторых асоб, прапанаваных на настаўнікаў, адміністрацыя адхіліла¹⁵. У выніку беларускім хадэкам удалося адкрыць толькі дзве прыватныя беларускія школы — у Шаўлянах Браслаўскага павета і Рудаўцы Слонімскага павета. Гэтыя школы не мелі ніякай дзяржаўнай падтрымкі, аднак карысталіся немалой папулярнасцю. Напрыклад, беларускую школу ў Шаўлянах апрача каталікоў наведвалі таксама дзеці праваслаўных і некалькі хлопцаў і дзяўчат з сем’яў рускіх старавераў.

Надзвычай вялікі ўклад у справу выжывання беларускіх прыватных школ, створаных хадэкамі, зрабілі настаўніцы Стэфанія Таўлай (мачаха Валянціна Таўлая) і Марыя Бульга. Аднак паступова функцыянаванне беларускіх школ пераўтварылася ў барацьбу за выжыванне. БГІК з цяжкасцю аплачваў выдаткі на школы, а мясцовая адміністрацыя ўсяляк перашкаджала іх працы. Нагодай для спагнанняў станавілася, напрыклад, адсутнасць у школе герба Польшчы ці невыкарыстанне дзяржаўных, надрукаваных лацінкай беларускіх лемантароў Станіслава Любіч-Маеўскага. У выніку М. Бульзе было адмоўлена ў выдачы „пасведчання аб маральнасці”. Да 1933 г. абедзве школы спынілі існаванне.

Тым не менш, барацьба за беларускую школу працягвала заставацца адным з галоўных накірункаў працы беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў і сродкам пашырэння іх уплываў, хаця рэальнага выніку ў выглядзе заснавання беларускіх прыватных школ больш не мела. Так у 1929 г.

¹⁴ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 7, а. 30.

¹⁵ Напрыклад, настаўніку Д. Дожыну (в. Малы Угрын) было адмоўлена з нагоды яго „неляльнага стасунку да дзяржавы”, НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 5, а. 26.

Цэнтральны Урад БІГіКа надрукаваў і разаслаў 8 тыс. школьных дэкларацый і 2 тыс. інструкцый. У выніку былі пададзены заявы на заснаванне трох беларускіх школ¹⁶. Вялікім маштабам вылучалася г.зв. „школьная акцыя”, праведзеная разам БІГіК і ТБШ у 1936 г., якая і стала фармальнай нагодай для спынення дзейнасці Інстытута.

Табліца 3. Спіс унесеных Беларускім Інстытутам Гаспадаркі і Культуры да 1.X.1926 г. просьбаў аб дазvole адчыніць прыватныя беларускія школы

На школу ў мясцовасці	Заўвага
в. Рудаўка , Мядзведзіцкая гм., Слоніміскі павет № 50, 6.IX.26	адказу не было <i>канцэсія атрыманая</i>
в. Малы Угрын , гм. Дзярэчын, Слоніміскі павет № 41, 6.VIII.26.	адказу не было <i>канцэсія атрыманая</i>
в. Асташын , гм. Цырын, Навагрудскі павет № 21, <i>Ежы Кухарчык, Гарадзішча.</i>	адказу не было
в. Лубанічы , гм. Цырын, Навагрудскі павет № 22, <i>Глоско (?) Апанас, Гарадзішча.</i>	адказу не было
в. Ачукевічы , гм. Любча, Навагрудскі павет № 57, 30.IX.26 <i>Хартановіч Навум з Ачукевіч</i>	адказу не было
в. Лукі , гм. Жухавічы, Стаўбцоўскі павет № 23, 22.VII.26.	просьба вернутая з патрабаваннем засведчання подпісаў сяброў Ураду і паштовай аплаты
в. Смолічы , гм. Ласуны, Нясвіжскі павет	адказу не было
в. Леановічы , гм. Лань, Нясвіжскі павет	адказу не было
в. Цыкалаўшчына , гм. Ласуны, Нясвіжскі павет	адказу не было
в. Анісімавічы , гм. Новая Мыш, Баранавіцкі павет № 48, <i>Канст. Шэмет, Палачанскі, Баранавічы, Калеевая, 3.</i>	адказу не было
в. Барадзенічы , гм. Ёды, Браслаўскі павет № 27, 4.VIII.26, <i>настаўнік Л.(?) Барысёнак</i> [мясцовасць неразборліва – аўт.], <i>павет Дзісна</i>	канцэсія атрыманая, не зацверджваецца настаўнік <i>паданы новы кандыдат п. Барысёнак</i>
в. Цянеркі , гм. Ёды, Браслаўскі павет № 49, 6.IX.26, <i>настаўнік Бал. Пятровіч</i> [мясцовасць неразборліва – аўт.], <i>Брасл. п.</i>	адказу не было <i>канцэсія атрыманая</i>
в. Шаўляны , гм. Ёды, Браслаўскі павет № 51, 22.IX.26, <i>Марыя Булыка, в. Салакоўшчына, гм. Ёды</i>	адказу не было <i>канцэсія атрыманая</i>
в. Домуці , гм. Лынтупы, Свянцянскі павет № 52, 23.IX.26	канцэсія не атрыманая
в. Сярэдняе Сяло , гм. Пяршаі, Валожынскі павет № 5 (?), 24.IX.26, <i>Сцяпан Кулік, Сяр. Сяло</i>	адказу не было
в. Ядзейкі , гм. Гарадок, Маладзечанскі павет № 54, 24.IX.26, <i>Якуб Кулік, Сяр. Сяло, гм. Пяршаі</i>	адказу не было
в. Долкі , гм. Ружана, Косаўскі павет № 42, 6.VIII.26, <i>настаўнік Тамаш Ахрэмень (?) з вёскі Долкі</i>	просьба вернутая з патрабаваннем паштовай аплаты
в. Зарэчча , гм. Шэрашаў, Пружанскі павет № 56, <i>настаўнік (імя неразборліва) Субота, жыхар Зарэчча</i>	адказу не было
<i>Галубоўшчына, гм. Прыброддзе (?), Браслаўск. пав. (Віл. аддз.)</i>	
в. Семянішкі , <i>Брасл.</i>	

Дакумент-машынапіс, усе словы, упісаныя ад рукі, падаюцца курсівам.
Крыніца: НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 5, а. 15.

У працэсе стварэння структур на вёсцы актывістам БІГіК часта прыходзілася супрацьстаяць польскім грамадскім арганізацыям, якія актыўна падтрымліваліся ўладамі. Можна, аднак, сцвердзіць, што ў тых

¹⁶ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 4, а. 3 адв.

мясцінах, дзе паралельна польскім „сельскагаспадарчым колкам” і „колкам моладзі” ствараліся гурткі БГГіК, апошнія паспяхова вытрымлівалі канкурэнцыю, хаця і не мелі дзяржаўнай падтрымкі. У некаторых выпадках да кіраўніцтва БГГіК звярталіся і актывісты польскіх арганізацый. Так Р. Матусевіч, старшыня сельскагаспадарчага колка ў в. Зальня Грыцавіцкай гміны Нясвіжскага павета пісаў старшыні БГГіК: „Мне, як беларусу, вочынь хацелась-бы, каб былі ў нашай бібліятэчке беларускія кнігі, бо польскіх хаця-ж і маем экзэмпляраў 300 ніхто ніколі ня чытае”¹⁷.

Апрача польскай адміністрацыі найбольш актыўна разгортванню структур беларускай хадэцыі супраціўляліся актывісты Камуністычнай Партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ). Рабілася гэта ў першую чаргу прапагандысцкімі сродкамі (выданне камуністычных газет і лістовак лацінскім шрыфтам, распаўсюджанне брашур, дзе ачарнялася дзейнасць БХД), аднак канфліктаў паміж камуністамі і хадэкамі на лакальным узроўні дакументы амаль не зафіксавалі¹⁸. Мясцовыя актывісты КПЗБ часта не разумелі, чаму яны павінны канфліктаваць са сваімі аднавяскоўцамі, якія таксама змагаюцца за правы беларускага народа ў межах Польшчы, таму фактычна ігнаравалі загады партыйнага кіраўніцтва аб узмацненні канфрантацыі з беларускімі хрысціянскімі дэмакратамі. Наступным чынам узаемаадносіны хадэкаў і камуністаў у Наваельнінскім раёне на Навагрудчыне апісваў прысланы ў раён з ЦК КПЗБ партыйны актывіст: „Мы выступілі на районном комитете и поставили вопрос, что нужно более решительно бороться с хадеками, ибо эти люди теперь особенно опасны, на заседании Райкома члены РК молчали, а потом выяснилось, что этот хадек является родственником одного из этих членов райкома и они в самых лучших отношениях. Этого хадека везде выставляли как нашу легальную пляцовку”¹⁹. Даходзіла і да кур’ёзных выпадкаў. Напрыклад, кіраўніцтва КПЗБ прыняло рашэнне бясплатна высылаць суполкам хадэкаў на Навагрудчыне пракамуністычную легальную „Беларускую Газету”, што выдавалася ў Вільні. У выніку атрымалася, што прыхільнікі БХД у ваколіцах Наваельні атрымлівалі камуністычнае выданне, а актывісты КПЗБ нідзе не маглі яго дастаць, бо пра іх віленскае кіраўніцтва проста забылася²⁰.

Часта, аднак, падобныя правакацыі камуністаў, асабліва ў тых выпадках, калі па пошце актывістам БГГіК прысылалася нелегальная ка-

¹⁷ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 16, а. 53.

¹⁸ А. Ф. Вашкевіч, *Супрацоўніцтва БХД і КПЗБ (восень 1935 — восень 1936 гг.)*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2006, № 10, с. 19-20.

¹⁹ НА РБ, ф. 242-п, воп. 1, спр. 390, а. 292.

²⁰ Там жа. Па некаторых ускосных дадзеных можна меркаваць, што гэтыя падзеі адбываліся ў ваколіцах вёскі Варакомшчына, што каля Наваельні.

муністычная літаратура, заканчваліся трагічна, бо давалі паліцыі нагоду знішчаць гурткі БІГіК. Так у ліпені 1930 г. у гуртку БІГіК у Свірыдавічах Смаргонскай гміны быў праведзены вобвыск. Пасля гэтага па падазрэнню ў „распаўсюджанні камуністычнай літаратуры” паліцыя арыштавала скарбніка гуртка Ул. Чыжэўскага (на адрас Ул. Чыжэўскага па пошце была прыслана камуністычная прэса), а дзейнасць гуртка была спынена²¹. Толькі ў снежні 1930 г. суд даказаў невінаватасць Ул. Чыжэўскага і той пасля амаль шасці месяцаў, праведзеных у турме, выйшаў на свабоду²². Кіраўніцтва БІГіК падало заяву на аднаўленне дзейнасці свірыдавіцкага гуртка, аднак кіраўнік аддзела бяспекі віленскага ваяводства адказаў, што „не бачыць падставаў” для аднаўлення дзейнасці гуртка²³. Падобнага кшталту акцыі польскай паліцыі суправаджаліся гучнымі кампаніямі ў прэсе, накіраванымі на кампраметацыю арганізацый, звязаных з беларускімі хрысціянскімі дэмакратамі.

Функцыянеры польскай паліцыі свядома атаясамлівалі дзейнасць усіх беларускіх арганізацый з „камунізмам”, хаця ў большасці выпадкаў выдатна ўсведамлялі, што да камуністаў беларускія хадэкі не маюць ніякага дачынення. Па сутнасці, знішчэнне беларускіх арганізацый незалежна ад іх накірунку, асабліва тых, што карысталіся ўплывам на вёсцы, было выгадна і камуністам, і польскай адміністрацыі. Першыя падкрэслівалі прыслужніцтва беларускіх хадэкаў перад „фашыстоўскім польскім урадам”, другія без перапынку абвінавачвалі іх у „антыдзяржаўнай камуністычнай дзейнасці”, хаця сёння выдатна вядома, што галоўнай сваёй мэтай абодва бакі ставілі поўную ліквідацыю ўсіх беларускіх арганізацыйных структур²⁴. „Адміністрацыя для польскіх арганізацый — шчодрая матка, а для беларускіх — Дунін-Марцінкевічаўская мачыха. Яна не варожая для закладчыкаў, але да іхнай беларускасці, да беларускай арганізацыі, як такой, ня глядзячы на ейны характар, ці то культурна-просветны, ці то гаспадарча-кааператыўны, ня гаворачы ўжо аб палітычнай. Калі я панёс у Стараства гэрбавую аплату на заяву, то рэфэрэнт „bezpieczeństwa” Завадзкі рознымі спосабамі ўгаворваў мяне, каб мы „wycofali” заяву на Інстытут, а залажылі „Koło Młodzieży Wiejskiej”, з якога абяцаў нам вялікія карысці: дапамогу матэрыяльную, бібліотэку, урадавых лектароў і іншыя.” — пісаў кс. В. Гадлеўскаму адзін з беларускіх актывістаў, які ў 1935 г. беспаспяхова спрабаваў легалізаваць гур-

²¹ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 4, а. 14 адв. Толькі ў 1930-1931 гг. па прычыне падобных правакацый польская паліцыя спыняла дзейнасць гурткоў БІГіК у Свірыдавічах, Малой Боркаўшчыне і Асінаўцы.

²² „Kurjer Wileński”, 1930, 21.12, s. 3.

²³ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 5, а. 187.

²⁴ E. Mironowicz, *Białorusini, komunizm i władze sanacyjne w latach 1937-1939*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2006, nr 25, s. 102-115.

ток БІГіК у в. Мондзін на Навагрудчыне²⁵.

Нягледзячы на актыўную грамадскую і культурную працу беларускіх хадэкаў, колькасць іх лакальных структур з пачатку 1930-х гг. пачала памяншацца. Так, калі ў 1929 г. БІГіК меў 69 гурткоў, то ў 1933 г. іх колькасць скарацілася да 54, а ў 1935 г. складала ўсяго 33 гурткі²⁶. Паступовае змяншэнне колькасці гурткоў БІГіК можна патлумачыць найперш як рэзультат мэтанакіраванай палітыкі польскага ўрада на поўную ліквідацыю беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў межах тагачаснай Польшчы. Рэпрэсіі супраць вясковых актывістаў БХД набывалі самую разнастайную форму, ад вобыскаў, застрашвання і арыштаў да штрафаў, падатковага ўціску, нявыдачы дазвонаў на правядзенне спектакляў, утрыманне бібліятэчак і вялі свой пачатак з самых першых месяцаў існавання БХД і БІГіК. Так ранкам 15 студзеня 1927 г. у хату старшыні гуртка БІГіК у в. Перхавічы Баранавіцкага павета Яна Дзяшкоўскага прыйшлі шэсць паліцэйскіх і правялі вобыск, праводзячы яго хутчэй з мэтай застрашвання, чым пошуку якіх-небудзь доказаў злачыннай дзейнасці гуртка. На наступны дзень Я. Дзяшкоўскі быў арыштаваны і некалькі дзён правёў у пастарунку²⁷. 21 сакавіка гэтага ж года паліцыя абшукала хату старшыні гуртка БІГіК у в. Парослы Беластоцкага павета. Было канфіскавана шмат беларускіх кніжак, справаводства і перапіска гуртка. Старшыня гуртка Анастасія Шумская, нягледзячы на пагрозы, не аддала паліцэйскім пячаткі гуртка²⁸. Такіх прыкладаў было, безумоўна, нашмат болей.

Асаблівай формай уціску з боку адміністрацыйных улад сталі шматлікія грашовыя зборы, напрыклад, у выглядзе т.зв. „opłaty ciepłowej”. Павятовыя старасты, карыстаючыся пунктам у статуте БІГіК аб тым, што арганізацыя можа займацца эканамічнай дзейнасцю, пачалі патрабаваць прыклеіваць да заяў на правядзенне культурных мерапрыемстваў маркі грашовай аплаты. У выніку падача заявы на правядзенне спектакля каштавала 10 злотых. Паколькі даход ад аднаго спектакля складаў у сярэднім усяго 50 злотых, а ніякай гарантыі, што стараста гэты спектакль увогуле дазволіць не было, арганізацыя беларускіх вечарын і спектакляў пераўтваралася не толькі ў беспрыбытковую, але і фінансава стратную для сяброў Інстытута справу. У сваю чаргу падача дэкларацыі на адкрыццё беларускай школы ў такой сітуацыі каштавала больш за 20 злотых, што складала двухтыднёвы заробак селяніна-падзёншчыка²⁹. Асабліва актыўна такая форма ўціску выкарыстоўвалася ў Навагрудскім ваяводстве. У жніўні 1935 г. кс. В. Гадлеўскі ў ліс-

²⁵ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 15, а. 84 адв.

²⁶ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 4, а. 3, 11.

²⁷ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 5, а. 89.

²⁸ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 5, а. 90.

²⁹ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 16, а. 11.

це да кіраўніцтва аднаго з гурткоў БІГіК канстатаваў: „З усяго відаць, што Наваградзкае ваяводзтва ідзе да спынення дзейнасці Інстытуту па ўсім абшары ваяводзтва. Вымаганьні аплатаў за кожную дробязь стасуюцца ня толькі да Вас, але бадай ва ўсіх паведах”.

У сувязі з паступовай эвалюцыяй палітычнага рэжыму Польшчы ў бок адмовы ад палітычных свабод, росту рэпрэсій супраць нацыянальных меншасцей легалізацыя гурткоў БХД (пасля Беларускага Народнага Аб’яднання) і БІГіК стала фактычна немагчымай, бо з пяці-шасці новых гурткоў атрымоўвалі дазвол на працу максімум адзін-два. Напрыклад, у 1935 г. кіраўніцтва БІГіК спрабавала зарэгістраваць чатыры гурткі арганізацыі, аднак дазвол быў атрыманы толькі на стварэнне гуртка ў в. Лядкі Стаўбцоўскага павета. Але і гэты гурток праз некалькі месяцаў быў зачынены³⁰. Пры гэтым чыноўнікі нават не абцяжарвалі сябе грунтоўнымі тлумачэннямі адмоў, пішучы, напрыклад, што гурток БІГіК не можа быць легалізаваны, паколькі „ёсць падставы меркаваць, што дзейнасць гуртка будзе выходзіць за межы, акрэсленыя статутам”³¹.

Спробы заснаваць гурткі БІГіК рабіліся фактычна да моманту афіцыйнай забароны арганізацыі ў канцы 1936 г. У маі 1936 г. была пададзена заява на заснаванне гуртка ў в. Сенкавічы Івацэвіцкай гміны, у верасні на стварэнне гуртка ў в. Беражна Мірскай гміны³². Змучаныя барацьбой за захаванне свайго гуртка актывісты з в. Лядкі пісалі, што калі гурток будзе зачынены, то яны гатовыя заснаваць у сваёй вёсцы гурток Беларускага Народнага Аб’яднання (БНА)³³. Але заснаваць мясцовы гурток беларускай палітычнай партыі было ў той час ужо амаль немагчыма. Безумоўна, колькасць хадэцкіх пляцовак у вёсках і мястэчках Заходняй Беларусі ў 1935-1936 гг. была ў сапраўднасці большай, чым падавала афіцыйнае справаводства. Нягледзячы на ліквідацыю мясцовай адміністрацыяй гурткоў БІГіК, многія з іх працягвалі працаваць фактычна ў падполлі, дзякуючы найбольш трывалым і адукаваным актывістам. Так у сакавіку 1935 г. Вінцэнт Пераход, былы старшыня гуртка ў в. Новая Мыш Баранавіцкага павета, пісаў: „Хацяж у нас зліквідавалі гурток БІГіКу, алеж жыцьцё Беларускае ў нас кіпіць. Збіраемся вечарамі, чытаем кніжкі Беларускіе, ведзём дыспуты на конт нашай справы Беларускай і г.д.”³⁴. Падобнае становішча захавалася да верасня 1939 года.

³⁰ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 4, а. 11.

³¹ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 15, а. 88.

³² 2 кастрычніка 1936 г. Галоўны ўрад БІГіК прыняў рашэнне стварыць акружны аддзелы ў Мядзведзічах, Жодзішках і Шалыцінах, аднак рашэнне гэтае фактычна засталася на паперы, бо ўжо 4 снежня БІГіК быў зачынены пастановай Віленскага ваяводы. НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 16, а. 6, 20, 28.

³³ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 16, а. 23.

³⁴ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 15, а. 123.

Такім чынам, на працягу 1920-1930-х гг. беларускія хрысціянскія дэмакраты змаглі стварыць даволі разгалінаваную сетку сваіх гурткоў у вёсках і мястэчках Заходняй Беларусі. Значную частку актывістаў БХД складалі прыватныя беларусы, а гурткі БХД і БІГіК часта ствараліся ў чыста прыватных мясцовасцях. Тым не менш, галоўнай апорай беларускіх хадэкаў з'яўляліся вясковыя асяродкі беларусаў каталіцкага веравызнання. Гэтыя супольнасці, падтрыманыя беларускімі ксяндзамі, актыўна прапагандавалі ідэю беларусізацыі каталіцкага жыцця. Менавіта таму гэтыя асяродкі ва ўмовах знаходжання Заходняй Беларусі ў складзе Польскай дзяржавы, кіраўніцтва якой фактычна атаясамляла каталіцкае веравызнанне з польскай нацыянальнасцю, з'яўляліся для польскага ўлад адной з галоўных небяспек на тэрыторыі „Усходніх Крэсаў”. Польская адміністрацыя ў Заходняй Беларусі ўсведамляла гэты факт і прымала рашучыя меры па ліквідацыі лакальных структур БХД, што да канца 1930-х гг. у цэлым было рэалізавана. Тым не менш, нягледзячы на фармальную ліквідацыю ўсіх лакальных структур беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў, выключна жорсткія абмежаванні для ўжывання беларускай мовы ў касцельным богаслужэнні, поўную забарону доступу ў рыма-каталіцкія духоўныя навучальныя ўстановы для маладых людзей, якія дэкларавалі беларускую нацыянальнасць, спыніць павелічэнне колькасці нацыянальна свядомага беларускага насельніцтва сярод рыма-каталікоў Заходняй Беларусі было ўжо немагчыма. Так, калі паводле перапісу 1921 года, з 1 млн. 35 тыс. беларусаў, што жылі ў паўночна-ўсходніх ваяводствах Польшчы, было толькі 60,1 тыс. каталікоў, то паводле перапісу 1931 г. з 990 тыс. беларусаў да каталіцкага веравызнання належала ўжо больш за 74 тысячы чалавек, што складала каля 8% ад агульнай колькасці ўсіх каталікоў Заходняй Беларусі³⁵. Працэс павелічэння колькасці каталікоў-беларусаў асабліва актыўна ішоў аkurat у тых паветах, дзе найбольшымі ўплывамі карысталіся беларускія хадэкі (Свянцянскі, Пастаўскі, Віленскі і інш.)³⁶. Большасць каталікоў-беларусаў прыйшлі да сваёй нацыянальнай свядомасці шляхам унутранай эвалюцыі, таму з'яўляліся даволі актыўнымі асобамі ў рэлігійным і грамадскім жыцці, будучы, па сутнасці, электаратам і галоўнай апорай беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў. Цытаваны вышэй Вінцэнт Пераход вельмі ўдала выказаўся аб усіх тых небяспеках, якія маглі чакаць вясковага беларускага актывіста-незалежніка: „Усім былі страхі, што паліцыя на іх глядзіць крыва, што ксёндз

³⁵ Ю. Грыбоўскі, *Беларусы ў польскіх рэгулярных вайсковых фармаваннях 1918-1945 гадоў*, Санкт-Пецярбург 2006, с. 11; С. М. Токць, *Беларуская вёска ў эпоху з'менаў. Другая палова XIX — першая траціна XX ст.*, Менск 2007, с. 148.

³⁶ А. Ф. Вашкевіч, *Навуковая спадчына ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2006, nr 26, s. 221.

паляк скажа — беларусы „гэта бязбожнікі і кара Божая вас не міне”. Усе баяліся, адно мне не было страху, ня арышт і вязніца слонімска, у каторай сядзеў, ня пратаколы, каторыя паліцыя на мяне састаўляла, ня барацьба з сільнымі партыямі польскімі... нічога мяне не ўстрашала сказаць публічна усіем і усягды, што край наш ёсць Беларускі і мы ўсе Беларусы і што мы павінны мець сваю незалежнасць як і іншыя народы”³⁷.

Streszczenie

Do połowy lat dwudziestych struktury związane z Białoruską Chrześcijańską Democacją powstawały wokół kościołów w postaci kół kierowanych przez księży Białorusinów. Gazeta związana z partią na początku 1925 r. miała 870 stałych prenumeratorów. Najwięcej w powiatach dziśieńskim, oszmiańskim, święciańskim, wileńskim i grodzieńskim. Rozłam w ruchu białoruskim, który dokonał się za sprawą posłów z klubu Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady, powstanie partii o takiej nazwie i jej dynamiczny rozwój postawiły chrześcijańskich demokratów przed koniecznością tworzenia własnych struktur organizacyjnych w postaci Białoruskiego Instytutu Gospodarki i Kultury. Koła Instytutu powstały w ponad stu miejscowościach Zachodniej Białorusi. Ze względu na przeciwdziałanie władz i tłumienie politycznego ruchu białoruskiego, aktywność BChD w drugiej połowie lat dwudziestych koncentrowała się w różnych formach działalności w Instytucie. Większość struktur BChD i BIGiK powstała w miejscowościach zamieszkałych przez katolików. Nie udało się powołać takich struktur jedynie w powiatach sokólskim i grodzieńskim województwa białostockiego, gdzie w połowie lat trzydziestych zaprzestano nawet czytania „Białoruskiej Krynicy”. Władze wojewódzkie w Białymstoku odmówiły nawet legalizacji koła BIGiK. Proces polonizacji katolików nabrał tu szczególnego przyspieszenia w drugiej połowie lat trzydziestych.

³⁷ НА РБ, ф. 880, воп. 1, спр. 15, а. 123-125.

Анатолий Трофимчик
(Большие Круговичи)

**Вторая мировая война в воспоминаниях
и восприятии западнобелорусского населения
в начале нового тысячелетия (на примере жителей
деревни Большие Круговичи Ганцевичского
района Брестской области)**

Односельчанам посвящается

*Гэта адзіны шлях кожнай навукі:
піць ваду не толькі з крана (з кніг), не толькі дысталяваную са
шклянкі, але і заўсёды ісці да крыніц, якія б'юць з роднага берага
недзе над тваёй хатай.*

Уладзімір Караткевіч

Вторая мировая война по белорусскому народу «прошла» всем маховиком своих трагедий и несчастий. Неудивительно, что память о том тяжелом времени сохраняется без преувеличения на генетическом уровне. Да и государственная политика или политика практических любых движений сегодняшнего социального спектра независимого белорусского государства не просто определяет свое отношение к событиям периода 1939-1945 гг., но на этом отношении базирует свои принципы и ценности. Например, правительство во главе с президентом поддерживает в основном советские традиции перцепции Второй мировой войны, а именно: согласно им в сентябре 1939 г. состоялось освобождение Западной Беларуси от гнета панской Польши и этим походом Красная Армия также защитила от фашистского нашествия своих кровных братьев — белорусов и украинцев (хотя всем давно известно, что состоялся именно передел Восточной Европы); а в июне 1941 г. произошло вероломное нападение Германии на нашу родину — СССР. Иных взглядов придерживаются оппозиционные силы. В частности Белорусский народный фронт переходы белорусских территорий под власть различных государств считает не чем иным, как оккупацией, а прославляемую сегодняшним белорусским официозом советскую партизанку — не чем иным, как очередным brutальным ходом Москвы в использовании белорусского народа в ее империалистических планах, на алтарь которых бросались судьбы миллионов белорусов.

Сразу следует отметить, что несмотря на сходство перипетий во время Второй мировой в развитии стран прибалтийского региона и Западной Бе-

ларуси (имеется в виду сначала советская оккупация, потом — немецкая и — опять советская), советская пропаганда и «коммунистическое воспитание» возимели больший эффект прежде всего на белорусов-«западников». Несомненно, здесь сказались наличие государственности у прибалтов накануне войны, а также разделенность Беларуси, ее объединение и ассимиляция по образцу восточной части Беларуси. Следует отметить, что белорусы-«западники» Белостокского воеводства, то есть, земли, аннексированной Советским Союзом в 1939 г., а после войны переданной Польше, сегодня имеют как существенные отличия, так и сходства с основной массой населения Беларуси в представлениях, интерпретациях, оценках военных событий. В ходе работы некоторые параллели будут проводиться.

Воспоминания о Второй мировой войне у опрошенных жителей западнобелорусского региона современной Беларуси в полной мере можно дифференцировать на две части. Первый период войны мирное население (в том числе и непосредственные свидетели тех событий) не склонно называть войной. Практически мирная смена власти, осознание своей единности и цельности с белорусами Советской Беларуси, ожидание прихода с востока освобождения¹ — эти и другие факторы повлияли на восприятие установления Советской власти как должного исторического хода, который рано или поздно должен был произойти. Исключениями из данного правила являются белорусы, принявшие участие в военных действиях на западном (для II Речи Посполитой) фронте против германских захватчиков, так как они были мобилизованы в войско польское и для них 1939 г. — отнюдь не мирное время². Однако, этот факт, как и информация об оккупации Красной Армией восточных провинций Польши, откуда и были родом те белорусы при побеге из немецкого плена не повлиял на решение продвигаться домой³.

¹ То, что данное ожидание в большой степени было катализировано большевистской пропагандой, — это уже вопрос из другой плоскости.

² Дело в том, что призванные в польскую армию с «крэсов восточных» (восточных провинций II Речи Посполитой) обычно посылались на службу в противоположную от своего края сторону, чтобы не было искушения в случае конфликта перейти на сторону врага (суждение Владимира Ильича Рапейко, жителя д. Большие Круговичи, 1912 г. р., который в первые дни войны был мобилизован в войско польское и попал в плен к немцам).

³ Сообщение В. Рапейко (здесь и далее устные сообщения опрошенных выделены курсивом, но подаются от третьего лица и без кавычек — А. Т.): *Когда пробрались домой, не раз смертельная угроза нависала над их головами. Но благодаря содействию поляков, которые хоть и видели в молодых солдатах белорусов по национальности, не жасали им ни одежды, ни еды. Однажды даже во время немецкой облавы в одной польской деревне (неподалеку убили офицера вермахта) жители припрятали В. Рапейко, чем и спасли ему жизнь. Несколько же человек тогда из той деревни расстреляли. Через германо-советскую демаркационную линию, которая шла по реке, перебрались со второй попытки.*

Примечательно, что в понимании населения Белосточчины нет подобной дифференциации военных событий 1939-1945 гг. Для них этот период является одной сплошной войной. Показательно, что население Белосточчины (и поляки, и белорусы) события сентября 1939 г., когда Советский Союз поделил с фашистской Германией II Речь Посполитую, воспринимают не иначе как агрессию, а не какое-нибудь там освобождение, а период 1939-1941 гг. — как военное время. Очевидно, здесь такое восприятие сформировалось под воздействием, если можно так сказать, общепольской перцепции Второй мировой войны. У нас же (в Беларуси), несмотря на то, что сегодняшние Гродненская и Брестская области имели в то время общую с Белосточчиной судьбу, приход большевистской власти, которая никогда не появлялась с миром на эти земли, считается справедливым актом истории (здесь наблюдается результат советской историко-политической ассимиляции).

Оценка периода советской оккупации сложна и неоднозначна. И сегодня нельзя найти единого мнения о том периоде — как среди непосредственных очевидцев событий, так и последующих поколений. С одной стороны, говорится об уповании западнобелорусского крестьянина на советскую власть. С другой — о его разочаровании в аграрной политике этой власти. С одной стороны, люди ведут речь о поднятии культурного уровня глубинки (стали доступны газеты, кино, радио). С другой — они были поражены хамству, необразованности и нереспектабельности многочисленных приезжих как гражданских, так и военных. С одной стороны, указывается на возможность трудоустройства и учебы при советской власти, чего не было до 1939 г. С другой — вспоминается насильственность «права» на труд и учебу, когда в принудительном порядке жители Западной Беларуси мобилизовались (слово, кстати, из официального лексикона Советов, придающее процессам в гражданской сфере оттенок военного порядка) на строительство аэродромов и дорог, на обучение в школах трудовых резервов⁴ и, заме-

Солдаты Красной Армии двух белорусов встретили благосклонно. Их не отправили в лагерь военнопленных, где удерживались те польские солдаты и офицеры, которые воевали на советском участке фронта. После небольшой проверки и расспросов отпустили добираться домой. Однако судьба напарника В. Рапейко — сына лесничего подпоручика Ермолинского оказалась более драматичной: за членство в бывшей польской организации «Strzelcy» тот вместе с отцом вскоре попал в число репрессированных большевистской властью.

⁴ Сообщили: Дмитрий Максимович Войцешук, д. Гобяты, гмина Грудэк, Белостокское воеводство, Республика Польша, 1923 г. р.; Ян Крук, д. Тофиловцы, гмина Дубичи-Церковные, Подляшское воеводство, Республика Польша, 1924 г. р.; Иван Николаевич Гайщокевич, д. Большие Круговичи (1919-2002); Николай Иосифович Гурман, д. Малые Круговичи, Ганцевичский район, Брестская область, 1919 г. р.

чу, даже в вузы⁵.

Как вспоминает Александр Николаевич Чеботаренко⁶, детство которого пришлось на то время, к ним зашли худые, в затертых гимнастерках и почти босые красноармейцы с командиром, чтобы, по их словам, «перекусить». Под добрую белорусскую самогонку, лакомясь салом шире ладони, головокруглительно пахнущим кумпяком (сушенное в специях мясо свинины со спины), «пальцем пханой» колбаской, что для них было дивом-дивным, командир с набитым ртом только приговаривал: «Мы вас освободим из-под панского гнета!»

В то время деревни заполнили разные агитаторы, которые рассказывали (часто довольно примитивно, как говорится, считая людей за дураков) о преимуществах социалистического строя, о чудесах советских достижений, проводили антирелигиозную кампанию⁷. К примеру, в дни религиозных праздников к церкви (в деревне Большие Круговичи) подъезжала машина из МТС. Агитатор предлагал тем, кто скажет, что не верит в Бога, покатасть за это. Люди за редким исключением избегали таких «аттракционов». Однако, нужно отметить, многочисленные агитационные лекции посещали с интересом. Да и как было не интересоваться теми людьми, которые, опевая райскую жизнь в восточной части республики, сами оттуда приехав, выглядели чуть ли не оборванцами!⁸

Интересно, что при массовых советских репрессиях (по разным оценкам, из Западной Беларуси было вывезено от 125 до 400 тысяч жителей) они вспоминаются белорусами не в качестве того, что непосредственным образом их касается. Это вполне объясняется тем, что репрессии хоть и носили социальный характер (выселялись те, на кого практически опиралась предыдущая власть — осадники, лесная охрана, члены политических организаций, государственные служащие и т. д.), в результате приобрели во многом антипольское направление, ведь в разряд выселяемых попадали в большинстве своем поляки (действительно по национальности, а также ополяченные белорусы). Все же воспоминания фиксируют отнюдь не единичные случаи депортаций также и среди белорусского крестьянства⁹.

Вскоре пришло разочарование в Советах. «Хто ж ведаў, якія яны», — грустно вздыхает Н. Гурман¹⁰. За короткое время отношение «запад-

⁵ А. Трофимчик, *Создание высших учебных заведений в западных областях БССР в 1939-1941 гг.*, [в:] *Український історичний збірник*, 2003, выпуск 5, с. 240-254.

⁶ Житель д. Большие Круговичи, род. в 1920-х гг.

⁷ Несмотря на близкое расстояние от недавней польско-советской границы, убедиться в правоте агитаторов было невозможно из-за строгой ее охраны.

⁸ Владимир Иванович Муха, д. Большие Круговичи, 1933 г. р.

⁹ Основано на сообщении Ивана Николаевича Гайцкокевича (1919-2002), д. Большие Круговичи.

¹⁰ Николай Иосифович Гурман, д. Малые Круговичи, 1919 г. р.

ников» к новой власти кардинально изменилось, «братские» чувства охладели. Большевикам даже было придумано созвучное прозвище: за глаза их стали называть «башлыками»¹¹. Поэтому период жизни до 1939 г., как заметил белорусский исследователь Владимир Падгол, белорусы-«западники», советизированные после Второй мировой, описывали идеологемой «жили под поляками», а новый этап истории (советский) определенной частью населения характеризовала «жизнью под Советами», однако советская пропаганда формировала в менталитете белорусов стереотип о Красной Армии как освободительнице¹².

Делая вывод по первому периоду Второй мировой войны, необходимо сказать, что советская власть, которую в 1939 г. встречали западно-белорусские массы дружелюбно и с надеждой на лучшее, не оправдала ожиданий и не стала родной для «западников», как и не стал для них родиной Советский Союз. Ярким свидетельством тому являются частные воспоминания о позитивной реакции по поводу послевоенного перечерчивания границ, которое оставило белорусов Белосточчины на стороне польского государства¹³, что подтверждают данные о послевоенной добровольной миграции белорусов в БССР, а поляков, соответственно, в Польшу: цифры говорят о предпочтении последней страны¹⁴. Да и сами непосредственные рядовые очевидцы-«освободители» (рядовые участники событий, а не проводники идейной линии¹⁵) сегодня вспоминают: «Ну, як сказать, ослободжать ослободжали. Но эти люди нас не очинь хотили, шоб ми йих ослободжали. Але ж недовольные були, потому што нашы зразу поставили жорстку дисциплину йим... Ночали нокладовать но йих великие нологи, начали йим... репресировать, так они уже до... неудовольствие були... Док ени наших неновидили, богато вбивали»¹⁶. Однако идеологическое засилье после войны за достаточно короткий период внушило стереотипы, нужные ленин-

¹¹ Иван Николаевич Гайцюкевич (1919-2002), д. Большие Круговичи.

¹² У. Падгол, *Стэрэатыпы палякаў у свядомасці беларусаў*, «Спадчына», 1997, № 2, с. 62-63.

¹³ Дмитрий Максимович Войцешук, д. Гобяты, гмина Грудэк, Белостокское воеводство, Республика Польша, 1923 г. р.

¹⁴ См., например: А. Ф. Вялікі, *На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944-1946)*: навук. рэд. В. Дз. Селяменеў, Мінск 2005.; Е. Mironowicz, *Przesiedlenia ludności z Białorusi do Polski i z Polski do Białorusi w latach 1944-1946*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2003, t. 19, s. 183-195.

¹⁵ А «большасць асабовага саставу Беларускага фронту складалі ўраджэнцы Усходняй Беларусі — па нацыянальнасці беларусы»: У. Ладыеў, *Аб'яднанне беларускай нацыі (да 65-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР)*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2004, № 9, с. 6.

¹⁶ Василий Каленикович Горбаченко (1912-1998), д. Машевэ (Чернобыльского района): *Говірка села Машеве Чернобыльского району*, ч. 1: *Тексты*, Київ 2003, с. 21, 51.

ской-сталинской доктрине, которые, правда, рассыпаются при аналитическом подходе, то есть, при рассмотрении не целого, а частного: например, бытовых моментов, впечатлений от конкретного явления или события.

Во многом последняя фраза касается и второго периода Второй мировой войны, который и сегодня в формирующейся белорусской государственной идеологии преподносится в рамках советского ура-патриотизма, который подавляющим большинством белорусского населения засвоен именно через розовые очки большевистского империалистического доктринерства. Анализ воспоминаний представляет нам довольно пеструю картину.

Времена германской оккупации стали для белорусского народа очень трагическими. Мирное население оказалось беззащитным не только со стороны оккупационной власти, но и со стороны партизан — в темное время суток. Днем немцы покоя не давали — любители яиц и курятины. А как стемнеет, нередко беспокоили «хозяева леса»¹⁷. Доходило до того, что на ночь люди гнали скотину под защиту служащих вермахта — в гарнизонный бункер, фундамент которого сохранился в деревне Большие Круговичи до сегодняшних дней. Возвращенный большевиками миф о советской партизанке как о борьбе народа и ради народа не соответствует действительности, лучшим, но трагическим подтверждением чему являются ничем не обоснованные жертвы среди жителей наших деревень: порой руководясь чувствами собственной мести, «народные борцы» под прикрытием ночи заходили к селянину и brutally расправлялись с ним. Так, в 1941 г. погиб Гордей Николай Пилипович (1905 г. р.), которого застрелил партизан-односельчанин Кунар на почве давнишней ссоры из-за земельного надела; в 1944 г. был заведен в свой сарай и убит как немецкий прислужник Муха Иосиф Алексеевич (1909 г. р.) из Малых Кругович, хотя на самом деле и не сотрудничал с оккупантами, однако в разряд предателей попадали даже за какое-либо угощение для немцев (а без этого возникала угроза жизни со стороны солдат вермахта). Мой дед также чуть не поплатился жизнью за то, что, когда гнал самогон, хорошо-таки подпоил немца. С темной той появились партизаны и уже едва не расправились с семьей обычного крестьянина, но у главного из них хватило ума не дать состояться трагедии¹⁸. По мнению В. Рапейко, партизаны не столько боролись с вра-

¹⁷ Вообще в западнобелорусском регионе существовала не только советское партизанское движение, кроме него в лесах действовали отряды украинских патриотов (на Полесье) и «аковцы» — польская партизанка (от аббревиатуры АК — Армия Краёва). Население околлиц Больших Кругович вспоминает лишь советских партизан.

¹⁸ По воспоминаниям: Трофимчиков Адама Павловича (1910-1993), Виктора Ада-

гом, сколько занимались мародерством, чтобы обеспечить себя и своих родных¹⁹. Однажды зашли они и в хату В. Рапейко. Правда, на его счастье среди партизан оказался хорошо знакомый житель соседней деревни Будча. Эту семью круговца не тронули.

К сожалению, таких фактов книга «Памяць»²⁰ по Ганцевичскому району не подает, хотя они не были исключением в контексте событий того времени и своей судьбой те люди не отличались от односельчан, погибших от рук нацистов и их прислужников. Интересно, что в этой книге упомянутые жертвы «партизанской борьбы» попали почему-то в число жертв фашистского террора. Власть с целью мести за «провинности» прошлого любили использовать и те, кто подался в полицию. Так от рук бывшего ухажера Радюка Николая (уличное прозвище Дзярбун) погибла Гурман Надежда Ивановна, которая когда-то отказала ему, выйдя замуж за другого²¹. По словам составителя и одного из авторов «Памяти» К. К. Мохора, события в хронике отражены однобоко. В наличии имелось много разнообразной информации, в том числе и воспоминаний, однако не все из материалов вписывалось в установленные сверху рамки. Поэтому в книге остались воспоминания лишь, если можно так сказать, просоветского плана. Сегодня же люди все чаще говорят о том, чего в советское время припоминать было или не принято, или вообще опасно.

Конечно, жизнь и во время войны не остановилась. В деревнях крупнее открывались даже так называемые народные школы — на четыре класса. Были они национального направления (насколько позволяла оккупационная власть). Интересная черта к ней: ученик, переступая порог класса должен был поздороваться по-нацистски вскидывая руку словами: «Жыве Беларусь!» Вообще же содержание школьной программы сменилось с похвальбы Кремля и Сталина на почитание Германии и Гитлера. Школа, однако, перестала функционировать в 1943 г.,

мовича (1937 г. р.), Янины Константиновны (1939 г. р.), все — жители д. Большие Круговичи.

¹⁹ Относительно массовости таких партизанских экспроприаций сегодня уже создана богатая историография. Причем доказано, что подобная политика «партизанской борьбы» имела целенаправленный характер, особенно в Западной Беларуси, которая расценивалась как гнездо национализма и классовых врагов (см., например: *Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939-1954)*: ред. С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак, Гродно 2004, с. 254-257).

²⁰ В Беларуси по каждому району создаются так называемые историко-документальные хроники под названием «Памяць», где особенно большое внимание уделяется периоду 1941-1945 гг. Исходные данные издания по Ганцевичскому району Брестской области: *Памяць: Гістарычна-дакументальная хроніка Ганцавіцкага раёна*, Мінск 1999.

²¹ Сообщение Виктора Адамовича Трофимчика 1937 г. р.

ибо начался стремительный отток учеников из нее — в связи с переменами на фронте и активизацией действий советских партизан, которые на Беларуси жестоко расправились не с одним учителем народных школ, расценив их мирный труд как коллаборационизм, оппортунизм²². Дело в том, что национально-культурное развитие при германской оккупации на Беларуси имело как ни странно более либеральные условия, чем при Советах, которые даже во время войны через партизанское движение старались уничтожить проявления национальных интенций белорусского народа.

7 июля 1944 г. немецкий гарнизон в Больших Круговичах был с относительной легкостью разбит наступающими частями Красной Армии. В деревнях снова обосновалась советская власть. Однако «второе пришествие» большевиков люди восприняли, как из огня да в полымя. Сразу был взят курс на обновление действующих до войны и создание новых колхозов. Но они были созданы разве что формально, потому что так и не смогли осенью 1944 г. провести посевной озимых. Удалось лишь реально реанимировать работу МТС, которая была перевезена из райцентра Ганцевичи, куда ее перевели немцы, в Большие Круговичи. Советская власть решила дать прийти в себя людям от военного лихолетия и не загонять их в полуголодное колхозное существование.

Лето 1944 г. для «западников» означало не только очередной приход Советов, но и мобилизацию в советскую армию. В основном из Ганцевичского района воевали в Польше, Пруссии и Германии. Одно из главных впечатлений фронтовиков заключается в том, что советское командование не жалело живую силу, то есть, людей. *Многие жители нашей местности участвовали в переправе через Одер, где отступавшая германская армия хорошо укрепилась. Сколько там полегло советских солдат, одному Всевышнему известно. На участке В. Рапейко переплывали на связанных из нескольких бревен плотах по несколько человек. Огонь с противоположного берега велся шквальный. Владимиру Ильичу в какой-то мере повезло: его ранило в ногу, после чего его демобилизовали*²³.

В. Рапейко поведал также интересную историю, связанную с перепиской в военное время, что отражает советскую действительность. *Сам он владел, кроме родной речи, и польским языком, а писать умел только латинским алфавитом. На фронте пришлось в экстренном порядке усваивать кириллическое письмо. Рядовой крестьянин долго не получал писем от родных. Выявилось, что и родные не получают весто-*

²² Владимир Иванович Муха, д. Большие Круговичи, 1933 г. р., бывший ученик такой школы, позднее многолетний директор Круговичской СШ.

²³ Сообщение В. И. Рапейко.

чек от фронтовика, потому что, как рассказал по большому секрету знакомый политрук, вся корреспонденция проверяется органами НКВД, а поскольку переводчика с польского²⁴ не имелось, то переписка солдата просто уничтожалась.

Впечатления из военных событий их участники вынесли самые разные. Интересно, что героика в том контексте занимает далеко не основное и не первичное место. В качестве примера — случай из жизни. В советское время существовала традиция приглашать на патриотические беседы со школьниками ветеранов войны. После «обязательной» программы (где и как воевал, какие награды есть) следовали вопросы учеников. Один из них спросил ветерана, что наиболее запомнилось ему на фронте. После этого, сделав прелюдию о том, с какими трудностями брали они небольшой заграничный городок, бывший фронтовик стал с видимым удовольствием, в подробностях, смакуя рассказывать о находке в том городке большого винного погреба (что уже само по себе свидетельствует о мародерстве советских воинов), о повальной пьянке, после которой их часть на какое-то время прекратила наступление. Учителя, не ожидая такого поворота событий, были в шоке²⁵.

С нашей точки зрения огромный интерес представляют также воспоминания из финского плена. Кстати сказать, не все бывшие пленные даже уже в постсоветский период готовы охотно вспоминать страницы своей невольной жизни. Одной из причин является все тот же страх перед силовыми органами, которые если не арестовывали сразу после освобождения узников, то как минимум проводили с ними серьезный идеологический инструктаж с целью, чтобы человек молчал и боялся не то что сказать что-либо плохое в своих воспоминаниях о плене по отношению к советской власти, а говорить о том периоде жизни вообще. Далее приводимый фрагмент создан на основе воспоминаний сельчанина-«западника»²⁶, в плену также работавшему в сельском хозяйстве, поэтому здесь присутствуют и некоторые оценки и сравнения.

Незадолго до войны с Германией Н. Гурман был мобилизован на срочную службу в Красную Армию. Служба проходила недалеко от границы с Финляндией, которая после агрессии Советского Союза в 1939 г., «имела зуб» на своего соседа. При наступлении гитлеровцев на СССР в боевых действиях принимали активное участие и финские войска. В одном из боев двадцатидвухлетнего парня от смерти спасло чудо:

²⁴ Это мог быть (скорее всего) и белорусский, написанный латинской графикой — А. Т.

²⁵ Александр Семенович Занько, бывший учитель Круговичской СШ, теперь пенсионер.

²⁶ Николай Иосифович Гурман, д. Малые Круговичи, 1919 г. р.

снаряд попал в блиндаж, где находилось в тот момент отделение Николая, но, на счастье, не взорвался. Именно финские солдаты, хорошо вооруженные, и окружили часть, где воевал Николай Гурман. Сопротивления советские солдаты с винтовками времен первой мировой войны оказать не смогли и попали в плен. Первое время их держали в лагере для военнопленных. Потом распределили по фермерским хозяйствам. Тот жизненный период Николай Иосифович вспоминает добрым словом. Работал там он не более восьми часов в день: до полдня четыре часа, после чего обед и отдых на несколько часов, и до смеркания еще четыре часа. Да и труд сам по себе был легче, чем дома, так как значительная его часть осуществлялась механизированным образом. Николай Иосифович отмечает, что уже в то время финские деревни были электрифицированы (у нас же электричество появилось в хатах лишь в начале 1960-х). На вопрос, почему же финны, работая не более восьми часов в сутки, и жили, и живут лучше нас белорусов, которые работают «ад цямна да цямна», Николай Иосифович отвечает, что там был и есть выше уровень культуры. Питался пленный за одним столом с хозяевами и ел все то, что и они. На просьбу сравнить, где вкуснее питались, прозвучал ответ не в пользу белорусского рациона, который еще и сегодня не достиг того финского уровня. По праздникам финны угощали и водкой или пивом. Молодой парень на чужбине жил вольно, но скромно, ибо как военнопленному ему не выделялось ни копейки даже на минимальные карманные расходы (за него хозяева платили государству). Впрочем самым необходимым он был обеспечен никак не хуже, чем дома. Николай Иосифович вспоминает, что за три года плена и работы у фермера познал и любовь к финской девушке — дочери хозяйки. Мать на удивление благосклонно относилась к той ситуации, однако внимательно следила за моральным обликом дочери, которой было тогда около 17-20 лет. Девушка очень хотела, чтобы понравившийся ей белорус остался на ее родине. И он бы остался (домой, как признается, после того, как попробовал «буржуйской» жизни, тянуло не очень), но, зная длинные руки большевиков, побоялся, что и там достанут и засудят. Поэтому в 1944 г., когда осуществлялся обмен пленными, Н. Гурман вернулся в родную деревню.

Нельзя сказать, что большинство побывавших в плену и на принудительных работах вынесли из неволи такие светлые воспоминания. Скорее наоборот. Однако рассказ Н. К. Гурмана еще раз доказывает, что не все было так однозначно, как нам преподносят некоторые историки и политики.

Воспоминания не дают оснований говорить о том, что во время военных событий западнобелорусское население видело в советском солдате (регулярной армии или партизанах) освободителя. Более того, пар-

тизаны в глазах мирного населения имели скорее отрицательный, чем положительный имидж²⁷, а Красная Армия стала восприниматься «своей» только с 1944 г., когда и началась массовая мобилизация в нее «западников» и мирному населению оставалось лишь переживать за своих отцов, мужей и сыновей. В начале войны на вопрос немцев, какой власти хотели бы белорусские селяне, один дед искренне ответил, что такой, которая дала бы «спокойствие нашему селу» (из сообщения Пантелеймона Пономаренко Сталину)²⁸. Нотабена на отсутствие какой-либо государственной ориентации у крестьянина при патриотичности относительно своей малой родины.

Большевики довольно быстро (можно даже сказать, завидно быстро) привили «западникам» «правильные» рассуждения о Второй мировой войне. В частности, что касается инкорпорации в так называемый социалистический лагерь стран Восточной Европы, то со слов участника подавления венгерского восстания 1956 г. исходит, что простые солдаты понимали свою миссию как освободительную. Однако от кого они пришли освобождать венгерский народ, который хотел избавиться от советского гнета, до сути событий они дойти не могли, а определения введенного их военного контингента как оккупантского не принимали. Существовало предубеждение, что занятая советской армией во время войны с Германией территория является «нашей», а всякий бунт на ней — антизаконным²⁹. Среди представителей послевоенных советских поколений по сей день существует стереотип хорошего Сталина и плохого Гитлера (вплоть до смешного: мужская стрижка с зачесом на левую сторону — проводится параллель с фюрером — считается признаком дурного тона).

Возвращаясь к словам о том, что память о войне (вообще и последней в частности) сохраняется на генетическом уровне белорусского народа, следует в завершение сказать следующее. Не просто идиомным выражением, а объективным критерием жизни у современных белору-

²⁷ Сегодня даже есть попытки обосновать, что мирное западнобелорусское население больше выбирало сотрудничество с немецкими оккупационными властями, чем с советскими партизанами (подробнее см.: І. Лялькоў, *Да пытання аб пранямецкіх і антысавецкіх настроях у БССР перад II сусветнай вайной*, «Беларускі Гістарычны Агляд», т. 9, сш. 1-2 (16-17), Менск 2002, с. 92-104), хотя ни те, ни другие практически в равной степени не давали гарантий спокойного существования. Поэтому мнение о всенародной антифашистской и просоветской борьбе белорусов во время германской оккупации является не больше, чем результатом идеологического лоббирования из Кремля такого мнения.

²⁸ По: А. С. Чайковський, *Невідомі війна: партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. Мовою документів, очима історика*, Київ 1994, с. 58.

²⁹ Николай Александрович Гурман, д. Большие Круговичи, 1933 г. р., участник событий 1956 г. в Венгрии.

сов является фраза-пожелание — «абы вайны не было». Все остальные несчастья в понимании народа блекнут на фоне этого. В нем — и смиренный характер белорусской нации, и ее история, и — не хотелось бы — ее будущее. Ведь пока будет существовать эта планка жизненной квазинормальности, социальная интенциональность населения и отдельного индивидуума не сможет подняться выше уровня «абы-вайны-не-было». Пока же в онтологические рамки общественного сознания белорусов не вписываются иные критерии и даже не предполагается их существование вообще.

PS. В данной работе акцент сделан, так сказать, на обратной стороне медали, которая широко открылась только в самое последнее время и о которой только в последнее время стали все чаще не просто вспоминать старожилы, но и обращать на нее внимание, как бы стараясь успеть досказать недосказанное. Хотя, что интересно, общая оценка событий 1939-1945 гг., их выводы в целом остаются из советских времен, что сегодня поддерживается в Беларуси на государственном уровне. Можно предположить, что благодаря такой ситуации в случае, если бы во Второй мировой войне победители и побежденные поменялись местами, то государственная идеология Республики Беларусь (после отделения ее от Германской Империи) с таким же успехом могла бы строиться на аксиологии III Рейха, потому что менталитет основной массы белорусского конгломерата оставался бы на уровне предыдущих категорий (в чем сомневаться не приходится, ибо неоднократно уже раздавались мнения о том, что, мол, если бы «немец нас завоевал, то лучше бы жили сегодня», или просто дают положительную оценку немцам как порядочным руководителям³⁰; сам президент выражал восхищение германскими порядками времен Гитлера). И тогда, вероятно, государственным праздником современной Беларуси был бы не день освобождения ее столицы от немецких захватчиков, а день освобождения ее от большевизма — на четыре года раньше³¹.

³⁰ *Немца сюда надо. Он наведет порядок. Поля чертополохом заросшими не будут. Воры изведутся. Не будут воровать. Украдешь — расстреляют без суда и следствия. Второй вор задумается. Вот, браток, жил я при немцах, видел и ихние порядки. Порядок был... Убивали людей и немцы. Но не всех — в первую очередь коммунистов и преступников.* (Сообщение Николая Михайловича Берната (1909-2000), ротного старшины во время войны, позже первого председателя колхоза в Малых Круговичах: М. Зубік, *Жыў чалавек на зямлі*, „Ганцавіцкі час”, 2004, 23 июля, с. 3.)

³¹ Как сообщает в своем документальном автобиографическом романе Кастусь Акула, «22 июня 1944 г. Минск праздновал так называемый День освобождения. Так гитлеровские оккупанты называли день вооруженного нападения на московско-большевистскую тюрьму народов»: К. Акула, *Змагарныя дарогі*: Раман, прадм. У. Арлова, Мінск 1994, с. 43. В современной Беларуси пришли фактически к тому же, выбрав, однако, победивших «освободителей».

Streszczenie

Artykuł jest prezentacją wizji wydarzeń II wojny światowej, widzianych przez społeczeństwo Zachodniej Białorusi. Został on napisany na podstawie ustnych relacji mieszkańców jednej z wiosek tego obszaru. Według tych, którzy po wojnie pozostali na Białorusi Radzieckiej, w odróżnieniu od ludności Białostoczczyzny, która znalazła się w granicach Polski, okres tzw. „pierwszych Sowietów” nie był czasem wojny. Wobec bolszewików, których rzeczywiście oczekiwano w przededniu września 1939 r., szybko nastąpiło wielkie rozczarowanie. Stosunek do nowej władzy był niejednoznaczny i pełen sprzeczności. Podczas okupacji niemieckiej nie uzewnętrzniano sympatii ani do władzy, ani do partyzantów. Wielu jednak wiązało się z jedną lub drugą stroną i wykorzystywało możliwość służby do realizacji celów osobistych, na przykład zemsty. Armię Czerwoną zaczęto traktować jako swoją dopiero w 1944 roku, wraz z przyjściem „drugich Sowietów”. W szybkim czasie propaganda osiągnęła swój cel: wydarzenia II wojny światowej mieszkańcy zachodniej Białorusi zaczęli widzieć przez szkła kremlowskich okulistów. Wielu taki obraz zachowało do dziś. W relacjach, których fragmenty są przytaczane w publikacji, odzwierciedlona jest niejednoznaczność postrzegania tego tragicznego okresu. We wspomnieniach częściej zwraca się obecnie uwagę na drugą stronę ówczesnego konfliktu, na przejawy postaw antysowieckich.

Юры Грыбоўскі
(Варшава)

Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае

З усталяваннем нямецкай акупацыі на Беларусі мела месца з’ява стварэння беларускай паліцыі і вайскова-паліцыйных фармаванняў, якія складаліся з мясцовага насельніцтва. Нягледзячы на сталую зацікаўленасць гэтым пытаннем як беларускімі, гэтак і замежнымі даследчыкамі, дасюль у дадзенай праблематыцы застаецца вельмі шмат „белых плямаў”. Адсутнасць усебаковага комплекснага даследавання, прысвечанага беларускім вайсковым і вайскова-паліцыйным фармаванням на баку нямецкіх войскаў падчас Другой сусветнай вайны выклікала нараджэнне шматлікіх міфаў і непаразуменняў, якія досыць паспяхова функцыянуюць у навуковай літаратуры па гэтай праблеме. Да ліку згаданых вышэй „белых плямаў”, бяспрэчна, належыць гісторыя вакол г.зв. Наваградскага (беларускага) эскадрона, якім камандаваў вядомы беларускі вайсковы і палітычны дзеяч Барыс Рагуля. Спадзяемся, што дадзены артыкул спрычыніцца да знікнення яшчэ аднаго прагалу ў вайсковай гісторыі Беларусі XX стагоддзя.

Дасюль мы мелі дачыненне з гісторыяй Наваградскага эскадрона, якая па сутнасці паходзіць з эміграцыйнае літаратуры. Бадай упершыню кароткая гісторыя гэтага фармавання была выкладзеная самім Б. Рагулем (пад псеўданімам „Рагулявец”) у выданні „Наперад”, якое выходзіла ў Мюнхене¹. Дадзены артыкул варта залічыць да літаратуры мемуарнага характару. На падставе аналізу публікацыі магчыма даведацца, што яшчэ ўвосень 1943 г. акруговы камісар Наваградскай акругі Вільгельм Траўб прапанаваў Б. Рагулю сфармаваць і ачоліць вайсковую адзінку, якая складалася б з тубыльцаў і ўдзельнічала ў змаганні супраць савецкіх партызанаў. Рагуля даў сваю згоду на ўдзел у гэтай акцыі пры ўмове выканання наступных жаданняў: 1) поўная незалежнасць ад мясцовага нямецкага кіравання, 2) поўная самастойнасць у тактыцы змагання з партызанамі, 3) пачатак шкалення адразу пасля атрымання ўзбраення і 4) асабістая гарантыя выканання вышэйзгаданых умоў з боку генеральнага камісара Беларусі. Пасля атрымання згоды ад немцаў у лістападзе 1943 г. распачалося стварэнне фармавання, якое акрэсліваецца як — Наваградскі эскадрон. Крыніцай рэкрутацыі была мясцовая моладзь. Стрыжань жаўнераў першапачаткова складалі вучні настаўніцкай семінарыі ў Наваградку. Згодна з успамінамі рагулеў-

¹ Рагулявец, *Наваградскі эскадрон*, „Наперад”, 1953, nr 24-26.

ца шкаленне і шыхтовыя заняткі адбываліся цягам лістапада 1943 — красавіка 1944 г. У сакавіку-красавіку 1944 г. эскадрон удзельнічаў у баях супраць партызанаў. У траўні 1944 г. пасля арганізацыі ў Наваградку батальёна Беларускай краёвай абароны (БКА) эскадрон быў уключаны ў яго склад у якасці коннае роты, а сам Б. Рагуля заняў пасаду камандзіра батальёна².

Згаданую версію ўзялі на варштат многія беларускія эмігранты³. Аналізуючы эміграцыйную гістарыяграфію пытання звяртае на сябе ўвагу акалічнасць, што бадай найбольш актыўны ўдзельнік стварэння беларускіх вайсковых фармаванняў падчас Другой сусветнай вайны Франц Кушаль у сваіх успамінах ні слова не ўзгадвае наконт рагулеўскага эскадрона⁴.

З цягам часу гісторыя пра Наваградскі эскадрон цалкам альбо часткова была ўспадкаемнічана даследчыкамі на Беларусі⁵. Пры тым яе выкарыстоўвалі даследчыкі розных поглядаў і перакананняў, незалежна ад стаўлення да постаці самога камандзіра эскадрона. Фармаванне пад назвай „Наваградскі (альбо Наваградскі Беларускі) эскадрон” замацавалася не толькі ў беларускай гістарыяграфіі, але таксама, трапіла ў расійскую навукова-папулярную літаратуру⁶. Да функцыянавання дадзенай назвы ў навуковых публікацыях неабачліва спрычыніўся і аўтар гэтых радкоў у сваіх ранейшых артыкулах⁷. Агульнай характэрнай рысай аналізаванай версіі ёсць перакананне, што эскадрон меў асаблівы статус у адрозненні ад іншых фармаванняў, якія дасюль ствараліся на нямецкім баку, напрыклад — шума-паліцыі. Гэтая асаблівасць палягала на поўнай незалежнасці рагулеўцаў ад мясцовых нямецкіх улад, што абгрунтоўваецца тым, што адзінка была сфармавана згодна з асабістым загадам выконваючага абавязкі генеральнага камісара Беларусі і шэфа СС і паліцыі Беларусі Курта фон Готберга.

У гэтым месцы належыць задаць пытанне: у межах якой мілітарнай структуры быў створаны эскадрон? На падставе аналізу версіі, запра-

² Рагулявец, *Наваградскі Эскадрон*, [у:] Л. Юрэвіч, *Жыцьцё пад агнём. Партрэт беларускага военачальніка і палітычнага дзеяча Барыса Рагулі на фоне яго эпохі*, Мінск 1999, с. 157-232.

³ К. Мерляк, *Дзейнасць Кастуся Мерляка на эміграцыі*, Мінск 1994; К. Акула, *Змагарныя дарогі*, Мінск 1994, с. 28-29.

⁴ Ф. Кушаль, *Спробы стварэння беларускага войска*, Мінск 1999.

⁵ С. Ёрш, *Беларуска-польскія перамовы ў сакавіку 1944 году*, „Беларускі Рэзыстанс”, 2005, № 1 (2), с. 98-99; А. Гелагаеў, *Беларускія нацыянальныя вайсковыя фармацыі ў часе Другое сусветнае вайны*, Мінск 2002, с. 24; С. Ёрш, С. Горбік, *Беларускі супраціў*, Львоў 2006, с. 116; А. Соловьев, *Белорусская центральная рада. Создание. Деятельность. Крах*, Мінск 1995, с. 38.

⁶ С. Чуев, *Проклятые солдаты*, Москва 2004, с. 275-276; О. Романько, *Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941-1945*, Москва 2007, с. 216-227, 347-348.

⁷ Ю. Грыбоўскі, *Польска-беларускі канфлікт у Генеральнай акрузе „Беларусь” (1941-1944 гг.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2006, nr 25, s. 150.

панаванай беларускімі эмігрантамі, можа скласціся ўражанне, нібы мы маем дачыненне з цалкам выключнай з’явай, якая не мае адпаведнікаў у іншых кутках Беларусі, а магчыма і на абшары акупаваных усходніх тэрыторый. У беларускай прэсе сярэдзіны 1990-х гг. некаторыя аўтары нават пісалі, што гэта быў „кавалерыйскі эскадрон СС”. Іншыя гісторыкі схільныя разглядаць рагулеўцаў у якасці свайго кшталту аддзела мясцовай самаабароны, які дзейнічаў з дазволу нямецкіх улад⁸.

Прадстаўлення вышэй версіі абапіраюцца ў асноўным на ўспаміны сведкаў, а таксама відавочцаў ваенных падзей. У святле архіўных дакументаў гісторыя згаданага вайсковага фармавання выглядае інакш. Карані ўзнікнення і баявога шляху аддзела пад камандаваннем Б. Рагулі патрэбна шукаць у нямецкай арганізацыі змагання з савецкай партызанкай. У якасці аднаго з элементаў антыпартызанскай барацьбы было фармаванне мясцовай паліцыі. Яшчэ 6 лістапада 1941 г. Гімлер выдаў загад аб стварэнні паліцыі, якая б складалася з тубыльцаў. У адносінах да створанай ахоўнай паліцыйнай арганізацыі стасавалася назва — Шццманшафтэн (у скараце: Шума). Справай арганізацыі займалася кіраўніцтва СС і паліцыя на акупаваным абшары. У залежнасці ад мэт і характару функцыянавання ахоўная паліцыя падзялялася на наступныя службы: 1) асноўны элемент паліцыйных сілаў (*Schutzmannschaften-Einzeldienst*), які ўтвараў сетку паліцыйных пастарункаў у гарадах і вёсках, выконваў ролю ахоўнае паліцыі і жандармерыі; 2) дапаможная паліцыя (*Hilfsschutzmannschaften*), якая займалася вартавой службай у лагерах ваеннапалонных; 3) добраахвотная і прафесійная пажарная варта (*Feuerschutzmannschaften*) і 4) шума-батальёны, якія фармаваліся з мэтай змагання з партызанскім рухам. У сваю чаргу шума-батальёны былі трох тыпаў: палявыя (*Feldbataillone*), вартаўнічыя (*Wachtbataillone*) і запасныя (*Ersatzbataillone*). Згодна з прадугледжанымі штатамі кожны батальён павінен быў складацца з 3 альбо 4 рот па 124-150 чалавек. У пытаннях арганізацыі і дзейнасці шума-батальёны падпарадкоўваліся кіраўніцтву паліцыі парадку (*Ordnungspolizei*). Пераважная большасць батальёнаў на акупаваным усходнім абшары належыла да пяхотных, але існавала, таксама, некалькі будаўнічых (4) і кавалерыйскіх (7). Апошнія ў асноўным складаліся з казакаў і паўночнакаўказскіх народаў, але здараліся і выняткі, да якіх акурат належыў выпадак з шума-батальёнам у Наваградку. У перыяд нямецкай акупацыі ў Генеральнай акрузе Беларусь агулам існавала 12 беларускіх шума-батальёнаў, сярод якіх было 7 вартаўнічых, 4 палявыя і 1 запасны⁹.

⁸ А. Гелагаеў, *Беларускія нацыянальныя вайсковыя фармацыі ў часе Другое сусветнае вайны*, с. 24; О. Романько, *Коричневые тени в Полесье...* с. 347-348.

⁹ 45 Schutzmannschafts Wacht-Bataillon, 46 Schutzmannschafts Wacht-Bataillon, 47 Schutzmannschafts Wacht-Bataillon, 48 Schutzmannschafts Ersatz-Bataillon, 48

Версія ўзнікнення „Наваградскага эскадрона”, прадстаўленая Рагулем, мае шэраг слабых месцаў. Цяжка пагадзіцца са сцвярджэннем, што прапаноўвае сфармаваць згаданую вайсковую адзінку з’явілася ад акруговага камісара Наваградка, што па сутнасці было немагчыма, паколькі вайсковыя і паліцыйныя справы не належылі да кампетэнцыі кіраўніка цывільнае адміністрацыі. 22 лютага 1944 г. Курт фон Готберг у межах акцыі па ўзмацненні барацьбы з партызанамі выдаў загад сфармавання беларускага палявога шума-батальёна (*Weiss-Schuma-F-Bataillon*). Камандзірам гэтай адзінкі быў прызначаны Б. Рагуля. Батальён фармаваўся як самастойная адзінка, якая ў апэратыўным сэнсе падпарадкоўвалася шэфу СС і паліцыі Беларусі, аднак службовы нагляд над ёй належыў да наваградскага акруговага каменданта паліцыі¹⁰.

З загаду Готберга вынікае, што адзел пад камандаваннем Рагулі мог фармавацца не раней другой паловы лютага 1944 г. Аднак сам Рагуля падае іншы тэрмін — канец лістапада 1943 г. У выпадку параўнання архіўных дакументаў і людскіх успамінаў належыць аддаць перавагу першым. Тым больш, што на карысць такога сцвярджэння прамаўляе шэраг ускосных фактаў. Паводле Рагулі працэс стварэння яго эскадрона рушыў неўзабаве адразу ж пасля таго, як у Наваградку распачалося фармаванне нейкага паліцыйнага батальёна, нумар якога ён не называе¹¹. Няма аднак сумневу, што гаворка ішла пра 65-ы беларускі шума-батальён (*Weissruthenische Schuma-Bataillon 65*), загад на фармаванне якога быў выдадзены толькі 1 лютага 1944 г. На 29 лютага 1944 г. 65-ы батальён налічваў 477 чалавек¹². Праўда, гэта не выключыла магчымасці, што яшчэ напярэдадні выдання загаду аб фармаванні батальёна Рагуля, улічваючы досвед стварэння ў 1942-1943 г. аддзелаў БСА, ужо меў пэўныя „прымеркі” наконт патэнцыйных крыніц рэкрутацыі.

Фармаванне шума-батальёна Рагулі трапіла на падатную глебу. На пачатку 1944 г. было відавочна, што шалі ваеннага шчасця пахіснуліся далёка не на карысць Нямеччыны і параза зрабілася справай часу. Аку-

Schutzmannschafts Feld-Bataillon, 49 Schutzmannschafts Wacht-Bataillon, 60 Weiss-Schuma-Feld-Bataillon, 64 Weiss-Schuma-Feld-Bataillon, 65 Weiss-Schuma-Wach-Bataillon, 66 Weiss-Schuma-Wach-Bataillon, 67 Weiss-Schuma-Wach-Bataillon, 68 Weiss-Schuma-Feld-Bataillon. J. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, Warszawa 2005, s. 126-127, 248.

¹⁰ Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni na Narodzie Polskim, Sekcja Akt Okupacji Nazistowskiej (далей: BUiAD IPN — KSZNP, SAON), Zbiór mikrofilmów, sygn.: T-175, R. 7, kl. 2508456.

¹¹ Рагулявец, *Наваградзкі Эскадрон*, [у:] Л. Юрэвіч, *Жыццё пад агнём...*, с. 169, 171.

¹² J. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, s. 248; Ю. Туронак, *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*, Мінск 1993, с. 168.

панты намагаліся выкарыстаць любыя магчымасці дзеля пошуку хаўруснікаў, нават калі гэта выразна супярэчыла суворай нацыстоўскай ідэалогіі. Таемныя інструкцыі Галоўнай управы бяспекі III Райху адносна стаўлення да насельніцтва акупаваных усходніх абшараў пачалі ўтрымліваць парады выкарыстання нацыянальных сіл у змаганні з камуністычнымі ўплывамі. Неўзабаве нямецкі бок па палітычных прычынах адважыўся на шэраг недапушчальных раней крокаў. Не абмінула гэтая з’ява і акупаванай Беларусі. Прыкладам, у 1944 г. быў дадзены дазвол на стварэнне Беларускай краёвай абароны. На падставе загаду Готберга ў справе фармавання шума-батальёна Рагулі сапраўды прадугледжвалася пэўная самастойнасць гэтай паліцыйнай адзінкі. Разам з тым нельга разглядаць гэта як існаванне батальёна на асабліва прывілеяваных умовах. У гаспадарчым сэнсе, як і ў справе ўзбраення і рыштунку, рагулеўцы цалкам залежылі ад мясцовай нямецкай жандармерыі. Паліцыйнае кіраўніцтва ў Наваградку мела абавязак інспектаваць беларускіх вайскоўцаў. Аб выкарыстанні батальёна ў баявой акцыі выршалі нямецкія паліцыйныя ўлады ў Менску¹³.

У літаратуры прадмету самастойнасць рагулеўцаў нярэдка абгрунтаўваецца шырокім выкарыстаннем нацыянальных сімвалаў. Гэтую з’яву аднак належыць разглядаць у параўнанні з іншымі шума-батальёнамі. Здаралася, калі жаўнеры паасобных мясцовых батальёнаў маглі дазволіць сабе карыстацца некаторымі ўласнымі матывамі, якія падкрэслівалі нацыянальную адметнасць. Найчасцей гэта знаходзіла сваё адлюстраванне ва ўмундзіраванні і паўсядзённым жыцці. Не быў тут выняткам і батальён Рагулі. Неўзабаве некаторыя ўдзельнікі батальёна адзначаюць, што ў „эскадроне” ўжываўся ўласны штандар (з выявай герба Наваградка), каўняровыя нашыўкі ў нацыянальных колерах, а таксама павітанні і каманды на беларускай мове. Гэтыя звесткі належыць трактаваць па-рознаму. Ужыванне нацыянальных сімвалаў цалкам не сведчыць пра прызнанне батальёну з боку акупацыйных улад статусу самастойнага нацыянальнага фармавання. У рэчаіснасці нямецкія паліцыйныя ўлады не распрацавалі для беларускіх шума-батальёнаў нейкага адмысловага кшталту мундзіру і пакідалі гэтую справу ў кампетэнцыі мясцовых паліцыйных кіраўнікоў. Разам з тым, дапушчалася ўжыванне нацыянальных адзнак з мэтай адрознення фармаванняў паводле прыналежнасці. У сувязі з гэтым стасаванне, напрыклад, нарамных нашывак было з’явай распаўсюджанай на ўсім акупаваным абшары¹⁴. Што тычыцца выкарыстання роднай мовы тубыльцаў у якасці каманднай, то існавалі загады, якія дазвалялі ўжыванне ў шума-бата-

¹³ Bundesarchiv-Militärarchiv [далей: BA-MA], sygn.: N 756/197b.

¹⁴ J. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, s. 78.

льёнах выключна нямецкай мовы. На ўзроўні аднак паўсядзённасці немцы не заўсёды былі ў стане дапільнаваць пэўных адхіленняў ад жорсткага рэгуляміну. Іншая справа, што камандзір батальёна выкарыстоўваў любую нагоду, каб падкрэсліць нацыянальнае аблічча сваёй адзінкі і стварыць адпаведны імідж сярод насельніцтва. Як грамадскі дзеяч ён выдатна ўсведамляў, што стварэнне батальёна будзе мець не столькі вайсковае значэнне, колькі ідэалагічнае. Дадзеныя імкненні Рагулі не супярэчылі пажаданням асабовага складу, паколькі яму ўдалося згуртаваць вакол сябе паплечнікаў з ліку тамтэйшага беларускага актыву.

Невыпадковым падаецца прызначэнне Б. Рагулі на пасаду камандзіра. Нягледзячы на тое, што ён не быў прафесійным вайскоўцам, меў аднак за плячыма пэўны вайсковы досвед — польскі і беларускі¹⁵. Значна больш істотным чым вайсковы досвед быў палітычны чыннік, які пераважыў на карысць ягонай кандыдатуры як камандзіра шума-батальёна. Рагуля на той час ужо быў вядомы сваёй дзейнасцю на ніве грамадскай і арганізацыйнай дзейнасці на Наваградчыне, перш за ўсё ў якасці чыннага дзеяча Беларускай народнай самапомачы (БНС) і Саюза беларускай моладзі (СБМ). Дарэчы, Рагуля не быў выняткам. Выпадкі прызначэння на камандныя пасады ў фармаваннях, што падпарадкоўваліся ведамству Гімлера, асоб, якія раней вызначыліся як грамадска-палітычныя дзеячы, здараліся на акупаваных абшарах¹⁶.

Нядобрачытліўцы Рагулі часамі прыпісваюць яму факт, нібы ён меў званне войск СС (обэрштурмфюрэр, гаўптштурмфюрэр і г.д.). Насуперак гэтым меркаванням можна сцвердзіць, што яны не адпавядаюць праўдзе. Пасля прызначэння на пасаду камандзіра шума-батальёна ён атрымаў званне паводле паліцыйных рангаў Шума — обэрцугфюрэра (оберлейтнанта Шума)¹⁷. Гэту з’яву неабходна трактаваць як рэч на-

¹⁵ У даваеннай польскай дзяржаве існаваў панятак „прызыўнік з цэнзусам”, што азначала, што рэкруты са скончанага сярэдняга адукацыйнага магілі быць кандыдатамі ў школу падхарунжых рэзервы. У часе мабілізацыі напярэдадні нямецка-польскай вайны 1939 г. Рагуля ў якасці рэзервіста быў закліканы ў Войска Польскае. У верасні 1939 г. ён меў годнасць харунжага сувязі і знаходзіўся ў 42-м пяхотным палку (Беласток). Трапіў у нямецкі палон і ўтрымліваўся ў афлагу ХА, потым у шталагу ХХА. 30 ліпеня 1940 г. пакінуў лагер і вярнуўся дадому (Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża, Biuro Poszukiwania i Informacji, sygn.: 5787; Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, WAsT ХА, L. 7.). У 1942 г. Рагуля быў акруговым рэфэрэнтам Беларускай самааховы (БСА) і адказным за стварэнне аддзелаў БСА ў Наваградскай акрузе (Ф. Кушаль, *Спробы стварэння беларускага войска*, с. 54).

¹⁶ Сярод найбольш вядомых прыкладаў магчыма пералічыць украінцаў Рамана Шухевіча і Яўгена Пабігушчага (у 1941-1942 г. адпаведна камандзір роты і намеснік камандзіра 201-га ўкраінскага шума-батальёна), латыша Рудольфа Бандэрскіса (у 1943-1945 г. генеральны інспектар Латышскага легіёна СС).

¹⁷ BUiAD IPN — KŚZNP, SAON, Zbiór mikrofilmów, sygn.: T-175, R. 7, kl. 2508456.

туральную, паколькі ў дадзеным выпадку наданне рангі вынікала не з нейкіх канкрэтных заслуг, а тлумачыцца патрэбай прытрымлівацца рэгуляміну, што прадугледжваў наданне паліцыйнага звання асобе, якая камандавала шума-батальёнам. Наданне той ці іншай рангі Шума залежыла ад таго, якую вайсковую годнасць чалавек меў раней у іншаземных войсках. Напрыклад, іншы беларускі дзеяч Уладзімір Сенька, які ў перыяд з кастрычніка 1941 па чэрвень 1944 г. быў шэфам дапаможнай паліцыі ў Нясвіжы, як былы падхарунжы рэзервы Войска Польскага спачатку атрымаў званне ротнага фельдфебеля Шума, а толькі 20 красавіка 1944 г. быў авансаваны на цугфюрэра (лейтэнанта Шума)¹⁸.

Да наступнага спрэчнага пытання, якое вымагае больш дакладнага разгляду, належаць адносіны паміж батальёнам Рагулі і БКА. Шэраг беларускіх крыніц (у тым ліку сам Рагуля) сцвярджае, што у траўні 1944 г. „Наваградскі эскадрон” спыніў сваё існаванне як самастойная адзінка і быў уключаны ў батальён БКА, які сфармаваўся ў Наваградку, а сам камандзір эскадрона стаў камандзірам гэтага батальёна. Згядку пра гэта магчыма сустрэць у працах сучасных беларускіх даследчыкаў¹⁹. Іншы раз называецца нават нумар батальёна БКА, якім камандаваў Б. Рагуля — 68-ы. З гэтым цяжка пагадзіцца, паколькі батальёна БКА з нумарам 68 не існавала. Як вядома, было створана ўсяго 39 пяхотных і 6 сапёрных батальёнаў БКА, пры тым у нумарацыі першых не стасавана прагалаў. На Наваградчыне сапраўды адбывалася фарманне аддзелаў БКА. У самым Наваградку быў створаны і кватараваў 3-ці батальён БКА. З унутранай дакументацыі Галоўнага камандавання БКА вынікае, што камандзірам наваградскага батальёна меўся быць старэйшы лейтэнант Стагановіч²⁰.

Што ж адбылося ў рэчаіснасці з аддзелам Рагулі? 15 сакавіка 1944 г. батальён пад камандаваннем Рагулі атрымаў парадкавы нумар і з гэтага часу функцыянаваў як 68-ы беларускі палявы шума-батальён (*Weissruthenische Schutzmannschafts Bataillon F/68*)²¹. Бяручы пад увагу той факт, што батальён фармаваўся як кавалерыйская адзінка, у некаторых тагачасных нямецкіх дакументах ён фігураваў, таксама, як кавалерыйскі шума-аддзел Рагулі (*Schuma-Reiter-Abteilung Ragula*), паколькі ў тагачаснай вайскавай традыцыі вельмі распаўсюджанай з’явай была пры-

¹⁸ Bundesarchiv Aussenstelle Ludwigsburg, 202 AR-Z 16/67, s. 373.

¹⁹ С. Ёрш, С. Горбік, *Беларускі супраціў*, с. 116; А. Сольвьев, *Белорусская центральная рада...*, с. 38.

²⁰ Праўдападобна, маецца на ўвазе Аляксандр Стагановіч (1890-1988), беларускі дзеяч на Наваградчыне. Падчас нямецкай акупацыі быў акруговым кіраўніком Беларускай народнай самапомачы ў Наваградку. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь [далей: НАРБ], ф, 384, воп. 1, спр. 3, л. 13.

²¹ J. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, s. 248.

сутнасць у назве фармавання прозвішча ейнага камандзіра. У гэты час батальён Рагулі складаўся з трох стралецкіх рот і коннага швадрона²². Рэарганізацыйныя змены былі абгрунтаваны тым, што на Наваградчыне ў гэты час адбывалася фармаванне буйной антыпартызанскай кавалерыйскай групойкі. Немцы такім чынам рэагавалі на ўзмацненне актыўнасці савецкай партызанкі і рыхтаваліся да канчатковага вырашэння дадзенай праблемы. Сведчаннем гэтаму з'яўляецца стварэнне ў той самы дзень (15 сакавіка 1944 г.) у Наваградку цэлага шэрагу іншых кавалерыйскіх адзінак: 69-га, 72-га, 73-га і 74-га казацкіх шума-батальёнаў (*Kosaken Reiter Schutzmannschafts Feld-Bataillon*)²³.

У 1944 г. Б. Рагуля быў прызначаны акруговым кіраўніком БКА ў Наваградскай акрузе і, безумоўна, меў уплыў на ейнае фармаванне ў даручаных яму рэгіёнах. У сувязі з гэтым магчыма зарызыкаваць, што пэўныя ўплывы камандзір намагаўся выкарыстаць у мэтах папаўнення свайго аддзела. Гэты факт знаходзіць пацвярджэнне ва ўспамінах самога Рагулі²⁴. Верагодна Рагуля, як беларускі дзеяч, імкнуўся падтрымаць беларускі характар падначаленага яму шума-батальёна праз падкрэсліванне сувязі з БКА, якая лічылася беларускім нацыянальным фармаваннем. Разам з тым, аднаго жадання не хапала, каб далучыць шума-батальён да БКА. Такім чынам, 68-ы шума-батальён Рагулі ніколі не належыў да БКА.

Некаторыя пытанні выклікае вызначэнне дакладнай колькасці шума-батальёна. Сам Рагуля сведчыў, што ягоны эскадрон налічваў толькі 150 чалавек²⁵. Тагачасны гэбітскамісар Наваградскай акругі Траўб узгадвае, што колькасны склад рагулеўцаў у часе яго росквіту складаў 600 чалавек²⁶. Як вынікае з іншых крыніц, у траўні — чэрвені 1944 г. батальён налічваў каля 800 чалавек²⁷. Найверагодней, што прыведзеныя лічбы адлюстроўваюць рост батальёна ад моманту ўтварэння да чэрвеня 1944 г. Цалкам верагодна, што на пачатковым этапе развіцця (да сярэдзіны сакавіка 1944 г.) існаваў 150-асабовы аддзел, які цягам наступных месяцаў дасягнуў больш колькаснага складу, лічба якога вагалася паміж 600 і 800 афіцэраў і жаўнераў.

Сярод добраахвотнікаў, якіх Рагуля прызначаў на камандныя пасады, трапіла пэўная колькасць былых падафіцэраў даваеннага Войска Польскага, якія мелі ваенны досвед з кампаніі 1939 г. Гэты факт спрычыніўся да ўзроўню баяздольнасці рагулеўцаў. На жаль, не захаваліся

²² ВА-МА, sygn.: N 756/197b.

²³ J. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, s. 234.

²⁴ Рагулявец, *Наваградзкі Эскадрон*, [у:] Л. Юрэвіч, *Жыццё пад агнём...*, с. 192.

²⁵ А. Адзінец, *Лваенная эміграцыя: скрыжаваныя лёсы*. *Збор успамінаў*, Мінск 2007, с. 506.

²⁶ ВА-МА, sygn.: N 756/197b.

²⁷ С. Ёрш, С. Горбік, *Беларускі супраціў*, с. 116.

архіўныя дакументы, якія дазволілі б дэталёва прааналізаваць баявую вартасць батальёна пад камандаваннем Рагулі. Адзіным ускосным паказчыкам баяздольнасці можа быць толькі ўдзел у баявых дзеяннях. Некаторыя праціўнікі Рагулі (свядома альбо несвядома) памылкова прыпісваюць яго фармаванню ўдзел у карнай аперацыі „Герман”, якая ажыццяўлялася гітлераўцамі на тэрыторыі Наваградчыны, Валожыншчыны і Стаўбцоўшчыны. Трэба рашуча не пагадзіцца з гэтым сцвярджэннем, паколькі батальён Рагулі не меў нічога супольнага з акцыяй. Дадзеная аперацыя, падчас якой страты савецкіх партызан і мясцовага насельніцтва склалі звыш 4 тыс. забітымі, праводзілася ў ліпені — жніўні 1943 г., калі рагулеўцаў яшчэ не існавала. Аднолькава беспадстаўным з’яўляецца абвінавачванне ва ўдзеле ў пацыфікацыі гета ў Наваградку. У часе фармавання батальёна акцыя па вынішчэнню габрэйскага насельніцтва ўжо была скончана, у тым ліку на Наваградчыне. Тым часам, няма сумневу, што батальён адбыў некалькі ўзброеных сутыкненняў з савецкай партызанкай у сакавіку — красавіку 1944 г. у ваколіцах Карэлічаў. У выніку з абодвух бакоў былі безваротныя страты²⁸. Пра акалічнасці гэнага сутыкнення захаваліся ўспаміны яго ўдзельнікаў, праўдзівасць якіх зверыць немагчыма. У траўні альбо чэрвені 1944 г. 68-ы шума-батальён удзельнічаў у антыпартызанскай акцыі каля Докшыцаў і Глыбокага²⁹.

Няпростымі былі адносіны батальёна з польскім незалежніцкім падполлем. У сакавіку 1944 г. аддзел польскіх партызан заняў шкляную гуту ў мясцовасці Бярозаўка (на Наваградчыне), што ледзьве не прывяло да ўзброенага сутыкнення. У рэшце рэшт бакам удалося залагодзіць узаемныя супярэчанні шляхам перамоў. Прытым, у выпадку ўзмацнення напружання, беларускія жаўнеры выказалі гатоўнасць распачаць рэпрэсіі супраць польскага насельніцтва на правым беразе Нёмана³⁰. У сваю чаргу польскія крыніцы падаюць, што ў чэрвені 1944 г. 8-ы батальён 77-га пяхотнага палка „Багданка” Згрупавання наднёманскіх партызанскіх аддзелаў АК заатакаваў пастарунак беларускае паліцыі і рагулеўцаў у мясцовасці Усялюб. У выніку атака была адбіта, а партызаны пацярпелі значныя страты, у тым ліку загінуў камандзір батальёна³¹. На жаль, адсутнічаюць больш верагодныя даныя, з дапамогай якіх можна пацвердзіць альбо адрынуць факт прысутнасці ў мястэчку менавіта жаўнераў 68-га шума-батальёна.

²⁸ Магчыма казаць прынамсі пра два сутыкненні з партызанамі: 24 сакавіка — калі в. Забалоцце і 29 красавіка — пад Карэлічамі. Рагулявец, *Наваградскі Эскадрон*, [у:] Л. Юрэвіч, *Жыццё пад агнём...*, с. 220-231.

²⁹ С. Ёрш, *Вяртаньне БНП. Асобы і дакументы Беларускай Незалежніцкай Партыі*, Мінск — Слонім 1999, с. 53.

³⁰ С. Ёрш, *Беларуска-польскія перамовы...*, с. 98-105.

Нягледзячы на пільную селекцыю падчас прыёму ў батальён, сярод яго патэнцыйных кандыдатаў і жаўнераў дзейнічалі заканспіраваныя жаўнеры АК. На карысьць гэтага сцвярджэння прамаўляюць наступныя факты. Першапачаткова асноўнай крыніцай рэкрутацыі рагулеўцаў былі выхаванцы настаўніцкае семінарыі ў Наваградку. Аднак сярод семінарыстаў трапіліся асобы, якія належылі да польскай канспірацыі³². Яскравым сведчаннем можа паслужыць выпадак пераходу на бок польскіх партызан каля 40 вучняў семінарыі. Усе ўцекачы былі залічаныя ў 8-ы батальён 77-га палка „Багданка” Згрупавання наднёманскіх партызанскіх батальёнаў АК. Акрамя таго, у часе ўцекаў да партызан былі затрыманы яшчэ 12 вучняў, якіх немцам дапамог выкрыць канфідэнт-беларус³³. Апрача таго, падчас адыходу нямецкіх войск з Беларусі ў ліпені 1944 г. былі выпадкі далучэння былых жаўнераў 68-га шума-батальёна да акаўцаў³⁴.

У эміграцыйнае літаратуры можна сустрэць згадку як склаўся далейшы лёс рагулеўцаў пасля заняцця Беларусі савецкімі войскамі ўлетку 1944 г. Як сведчаць былыя вайскоўцы батальёна, у абліччы савецкага наступу камандзір вызваліў ад прысягі жаўнераў, якія пажадалі вяртацца дахаты³⁵. Падобны факт, безумоўна, меў месца, аднак з упэўненасцю гэта не прывяло да ліквідацыі батальёна, паколькі яшчэ значная частка жаўнераў надалей заставалася ў шыхце і разам з нямецкімі войскамі здолела эвакуавацца на Запад. У ліпені 1944 г. рагулеўцы апынуліся ў мясцовасці Суліны, ва Усходняй Прусіі. У гэты час эвакуаваныя аддзелы, якія дасюль падпарадкоўваліся шэфу СС і паліцыі Беларусі, былі афіцыйна расфармаваныя і аб’яднаныя ў шума-брыгаду пад камандаваннем оберштурмбанфюрэра СС Ганса Зіглінга (*Schutzmannschaften Brigade*), якая складалася з чатырох палкоў і брыгадных службаў. Апрача беларускіх шума-батальёнаў і пастарункаў беларускае паліцыі ў брыгаду трапіла некалькі ўкраінскіх, расійскіх і казацкіх фармаванняў, а таксама парэшткі 23-га і 34-га батальёнаў БКА. Сярод вайскоўцаў злучэння Зіглінга больш паловы складалі жаўнеры-беларусы (60-65%). Рагулеўцы ўвайшлі ў склад гэтай брыгады ў якасці кавалерыйскага аддзела Рагулі (*Kavalerie-Abteilung Ragula*). 12 жніўня 1944 г. брыгада Зіглінга была разгорнутая ў 30-ю грэнадзёрскую брыгаду СС (расійскую № 2) — *30. Waffen-Grenadiere Division der SS (russische*

³¹ Т. Drobniak, *8 batalion 77 pp AK „Bohdanka” Zgrupowania Nadniemańskich Batalionów Partyzanckich*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1991, nr 1, s. 85; Archiwum Wschodnie (далей: AW), J. Abłażej, *Wspomnienia wojenne*, sygn.: II/1193, k. 126.

³² М. Каржанеўскі, *Мая белая партызанка*, „Шуфляда”, 1999, № 1, с. 88-90.

³³ Т. Drobniak, *8 batalion 77 pp AK „Bohdanka”...*, s. 84.

³⁴ ВUiAD IPN, sygn.: 00231/228, t. 13, k. 468.

³⁵ С. Ёрш, *Вяртаньне БНП...*, с. 34, 53.

nr 2)³⁶. У выніку перафармавання на базе былога 68-га шума-батальёна быў сфармаваны конны аддзел СС (*SS-Reiter-Abteilung*) 30-й дывізіі. Гэты аддзел складаўся са штаба, штабной роты, трох конных і аднаго фюзілерскага швадрона. Праўдападобна, што пры гэтым рагулеўцы былі аб'яднаныя са згаданым вышэй 69-м казацкім конным шума-батальёнам з Наваградка³⁷. Трэба адзначыць, што яшчэ ў ліпені 1944 г. Рагуля разам з невялікай групай вайскоўцаў пакідае батальён і накіроўваецца ў мясцовасць Дальвіц (Усходняя Прусія), дзе кватараваўся беларускі спецыяльны батальён камандасаў. Як вядома, былыя рагулеўцы ўвайшлі ў роту „Поўнач” гэтага батальёна³⁸. Шмат іх пасля адпаведнай падрыхтоўкі ў Дальвіцкай школе апынулася ў складзе групы ў ліку 27 камандасаў, якія ўначы з 17 на 18 лістапада 1944 г. дэсантаваліся на Віленшчыне з мэтай выведкі, дыверсіі і стварэння партызанскай базы на заплеччы Чырвонай Арміі³⁹. З моманту ад'езду Рагулі ў Дальвіц камандзірам коннага аддзела стаў гаўптштурмфюрэр СС Фегут.

Шэраг беларускіх даследчыкаў памылкова прыпісвае 30-й дывізіі, у тым ліку рагулеўцам, удзел у ліквідацыі Варшаўскага паўстання. У сапраўднасці 6 жніўня камандаванне дывізіі атрымала загад скіравацца ў ваколіцы польскай сталіцы з мэтай удзелу ў баявых дзеяннях з паўстанцамі. Аднак у хуткім часе гэты загад быў адкліканы, паколькі сярод жаўнераў пачалася масавая дэзерцыя і пераход са зброяй у руках на бок польскага незалежніцкага падполля⁴⁰.

У перыяд 22-27 жніўня 1944 г. батальён, як і ўся дывізія, быў транспартаваны ў Францыю дзеля змагання з мясцовымі партызанамі. Найперш рагулеўцы трапілі ў ваколіцы Безансона. Цягам наступных чатырох месяцаў бралі ўдзел у баявых дзеяннях з французамі (у верасні — пад Мульхаймам і Макенхаймам; у лістападзе — пад Дамэркірхам і Альткірхам). Слабым месцам 30-й дывізіі была схільнасць жаўнераў да масавай дэзерцыі і пераходу на бок праціўніка. Былі выпадкі пераходу нават цэлых батальёнаў. У гэтых інцыдэнтах актыўна ўдзельнічалі жаўнеры-беларусы⁴¹. Паводле меркавання некаторых беларускіх дзе-

³⁶ ВА-МА, sygn.: N 756/98a.

³⁷ ВА-МА, sygn.: N 756/98a.

³⁸ С. Ёрш, *Вяртаньне БНП...*, с. 46-47. У студзені 1945 г. сам Б.Рагуля апынуўся ў 1-м кадравым батальёне БКА ў Берліне, дзе быў камандзірам афіцэрскай школы. НАРБ, ф. 383, воп. 1, спр. 11а, л. 277.

³⁹ И. Валаханович, *Специальный батальён „Дальвиц”: история и деятельность*, [у:] *Беларусь у выпрабаваннях Вялікай Айчыннай вайны: масавыя забойствы нацыстаў. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі 2 ліпеня 2004 г.*, Мінск 2005, с. 112.

⁴⁰ ВА-МА, sygn.: RS 3/30, т. 2; там жа, N 756/197a, fol. 1.

⁴¹ 27 жніўня 2-гі батальён 1-га палка і 2-гі батальён 2-га палка ўзнялі рокаш супраць нямецкіх камандзіраў. У выніку з нямецкага боку былі забітыя, а частка

ячаў, гэта была загадзя спланаваная і ўзгодненая з кіраўніцтвам БЦР у Берліне акцыя, якая мела на мэце пераход беларускіх аддзелаў на бок альянтаў і атрыманне ад апошніх згоды на фармаванне беларускіх адзінак у складзе войск заходніх хаўруснікаў⁴². Да гэтых сведчанняў належыць ставіцца крытычна, паколькі яны патрабуюць больш дакладнага вывучэння.

З 10 па 30 верасня 1944 г. кавалерыйскі аддзел быў ператвораны ў аддзел выведкі (*Aufklärung-Abteilung*) 30-й дывізіі. Наступная рэарганізацыйная змена адбылася 1 кастрычніка, калі аддзел атрымаў новую назву — 30-ы аддзел выведкі СС (*Waffen-Aufklärung-Abteilung der SS 30*). У перыяд 10-15 кастрычніка 1944 г. нямецкае камандаванне з мэтай пазбыцця нелаяльных і няпэўных элементаў ажыццявіла чыстку асабовага складу, якая не мінула батальёна выведкі, з якога былі вылучаны 2 афіцэры і 37 жаўнераў. Іх накіравалі ў 2-гі полк будавання ўмацаванняў (*Schanz-Regiment 2*). Гэты полк складаўся з двух батальёнаў па тры роты ў кожным і кватараваўся ў Вестфаліі⁴³.

13 лістапада адбылася апошняя рэарганізацыйная змена, калі канчаткова за адзінкай замацавалася назва — 1-ы аддзел (батальён) выведкі (*1 Waffen-Aufklärung-Abteilung*) 30-й дывізіі СС. Паміж 3 і 31 снежня 1944 г. батальён быў адкліканы з фронту і ў ваколіцах Нойенбурга расфармаваны. Нямецкі персанал выбыў на папаўненне 26-й грэнадзёрскай дывізіі СС (1-й вугорскай). Тым часам, вайскоўцы іншаземнай нацыянальнасці былі скіраваны ў мясцовасць Мюзінген, дзе адбывалася фармаванне 600-й пяхотнай дывізіі Вермахта (1-й пяхотнай дывізіі Рускай вызваленчай арміі)⁴⁴. 13 красавіка 1945 г. гэтае злучэнне на перадполлях Берліна ўзяла ўдзел у баях з Чырвонай Арміяй, а 5-8 траўня вызваліла ад немцаў Прагу⁴⁵. Хоць неаспрэчным з’яўляецца ўдзел бела-

славянскіх жаўнераў уцякла да французай. Гэтая акцыя была ініцыявана былымі вайскоўцаўмі 34-га батальёна БКА. 29 жніўня адбылася дэзерцыя 1-га і 3-га батальёнаў 4-га палка 30-й дывізіі, якія ўцяклі ў Швейцарыю. Як вынікае з дакументаў нямецкага камандавання, гэта былі былыя жаўнеры 23-га і 34-га батальёнаў БКА. ВА-МА, N 756/197b.

⁴² К. Езовитов, *Воспоминания*, „Неман”, 1993, № 3, с. 151.

⁴³ Агулам у 1-шы (камандзір — гаўптштурмфюрэр СС Вальтэр Туттас) і 2-гі (камандзір — гаўптштурмфюрэр СС Моха) палкі з 30-й дывізіі было скіравана 2154 чал., у тым ліку 37 афіцэраў і 2117 жаўнераў. Акрамя перададзеных з батальёна выведкі ў штрафныя палкі было накіравана: у 1-ы полк перададзена: з 4-га палка — 1 афіцэр і 328 жаўнераў; з вучэбнага палка — 13 афіцэраў і 84 жаўнеры, з 3 палка — 4 афіцэры і 513 жаўнераў. У 2-гі полк прыдзелена: з 1-га палка — 4 афіцэры і 254 жаўнераў; з 2-га палка — 13 афіцэраў і 754 жаўнераў. ВА-МА, sygn.: N 756/1975.

⁴⁴ ВА-МА, sygn.: N 756/98a.

⁴⁵ Шырэй: А. Окорков, *Антисоветские воинские формирования в годы 2-й мировой войны*, Москва 2000.

русаў з былой 30-й дывізіі СС у згаданых баталіях, няма аднак непасрэдных сведчанняў пра знаходжанне сярод іх былых рагулеўцаў.

Складана адказаць на пытанне колькі жаўнераў-беларусаў, якія эвакуюваліся ўлетку 1944 г. з Наваградчыны, яшчэ заставалася ў батальёне на працягу жніўня — снежня 1944 г. Некаторыя аўтары лічаць, што ў чэрвені 1944 г. на Захад накіравалася менш сотні жаўнераў⁴⁶. Праўдападобна, што іх было значна больш, аднак лічба штотраз памяншалася. Невядома дакладна колькі вайскоўцаў забраў з сабой Рагуля пры адыходзе ў Дальвіцкую школу. У любым выпадку не была гэтая група надта вялікая і абмяжоўвалася пэўна некалькімі дзесяткамі добраахвотнікаў. На жаль, невядомым застаецца нацыянальны склад групы з 2 афіцэраў і 37 жаўнераў, якія ў кастрычніку як „ненадзейныя і непрыгодныя да службы” былі накіраваны ў 2-гі полк будавання ўмацаванняў. Беручы пад увагу, што гэтыя былі іншаземцы, можна лічыць, што беларусы складалі сярод іх досыць значны адсотак⁴⁷. Да таго ж належыць дадаць, што, несумненна, аддзел мусіў несці пэўныя страты падчас баявых дзеянняў у Францыі. Аднак пасля ўсіх гэтых „прыгодаў” аддзел працягваў існаваць. У студзені 1945 г. берлінская газета „Раніца” пісала пра святкаванні праваслаўных Каляд сярод жаўнераў нейкага „беларускага коннага швадрона”⁴⁸. Тым часам, крыніцы БЦР падавалі інфармацыю пра існаванне „эскадрона кавалерыі”, у якім служыла 120 чалавек. Галоўнае кіраўніцтва вайсковых спраў БЦР разлічвала ўключыць гэтае фармаванне ў склад беларускага легіёна СС (беларускай грэнадзёрскай брыгады СС), які меў неўзабаве паўстаць⁴⁹. Магчыма меркаваць, што ў абодвух выпадках гаворка ішла менавіта пра рэшткі колішняга рагулеўскага батальёна.

15 студзеня ў сувязі са стварэннем у Баварыі беларускай грэнадзёрскай брыгады СС (з 9 сакавіка 1945 г. — 30-й грэнадзёрскай дывізіі СС [1-й беларускай]) парэшткі былога 69-га (!) казацкага кавалерыйскага шума-батальёна сталі падставой для фармавання швадрона коннае выведкі (*Waffen Aufklärungs Reiter Schwadron der SS*) вышэйзгаданага злучэння⁵⁰. Магчыма дапусціць, што скіраванню ў беларускую дывізію СС падлягалі менавіта былыя рагулеўцы з 68-га шума-батальёна, паколькі пасля шматлікіх рэарганізацый і ваенных „прыгодаў” жаўнераў колішніх 68-га і 69-га батальёнаў ужо было немагчыма вылучыць у асобныя групы. Батальён выведкі, як і сама беларуская дывізія, не быў канчаткова сфармаваны. З упэўненасцю можам аднак сцвярджаць, што ў скла-

⁴⁶ С. Ёрш, С. Горбік, *Беларускі супраціў*, с. 151.

⁴⁷ НАРБ, ф. 383, воп. 1, спр. 11а, л. 28-29.

⁴⁸ „Раніца”, 1945, 21 студзеня.

⁴⁹ НАРБ, ф. 383, воп. 1, спр. 2, л. 148.

⁵⁰ J. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, s. 234.

дзе гэтай дывізіі апынулася пэўная колькасць былых жаўнераў 68-га шума-батальёна, у тым ліку і сам Рагуля. Яны трапілі туды праз 1-ы кадравы батальён БКА, з якога згодна з загадам кіраўніка Галоўнага кіраўніцтва вайсковых спраў БЦР ад 25 студзеня 1945 г. на папаўненне беларускай дывізіі было адкамандзіравана 19 афіцэраў і 200 жаўнераў⁵¹.

З фармальнага гледзішча аддзел Рагулі, хоць і меў пэўную самастойнасць, быў адным са шматлікіх шума-батальёнаў, якія фармаваліся на акупаваным немцамі ўсходнім абшары. 68-ы шума-батальён належыў да апошняй хвалі фармаванняў такога кшталту, таму не выкарыстоўваўся так актыўна ў баявых акцыях. Аднак значна больш істотнае значэнне гэтая адзінка мела ў палітычным і маральным сэнсе. Рагулеўцы адыгралі адметную ролю ў стварэнні беларускай нацыянальнай вайсковай традыцыі падчас Другой сусветнай вайны. Перш за ўсё гэта было звязана з постацю камандзіра, які, як адзначаў Ф. Кушаль, быў „вайскова падрыхтаваны слаба, але... вельмі энергічны і знаны ў Наваградчыне як змагар за беларускую справу”⁵². Яскравым пацверджаннем гэтага могуць быць як пісьмовыя крыніцы, так і людская памяць, якая дасюль жыве сярод сведкаў вайны — жыхароў Наваградчыны. Апошнія, нягледзячы на прысутнасць падчас акупацыі ў рэгіёне шматлікай колькасці нямецкіх і іншаземных вайскова-паліцыйных фармаванняў, былі ў стане выразна адрозніць сярод гэнай масы „рагулеўцаў” альбо „войска Рагулі”.

Streszczenie

W historii białoruskich formacji wojskowych w służbie niemieckiej podczas II wojny światowej znajduje się sporo „białych plam”, wymagających dogłębnych badań. Na tej liście znajduje się stacjonujący na Nowogródzczyźnie oddział dowodzony przez Borysa Rogulę. Po wojnie wokół tej jednostki narosło wiele mitów, legend i nieporozumień. W białoruskiej literaturze przedmiotu często można spotkać informacje na temat tzw. Nowogródzkiego Szwadronu Konnego. Wprowadzona po zakończeniu II wojny światowej do obiegu publicznego historia o tzw. Nowogródzkim Szwadronie skutecznie funkcjonuje do dziś.

W rzeczywistości w lutym 1944 r. w Nowogródzku w ramach walki z partyzantką sowiecką powołano batalion policji pomocniczej Schuma (*Schuma-Feld-Bataillon*). W marcu 1944 r. jednostka otrzymała numerację jako 68 białoruski batalion Schuma (*Weissruthenische Schutzmannschafts Bataillon F/68*). Stan liczebny 68 batalionu w szczytowym okresie rozwoju wynosił ok. 600 ludzi. Wbrew powszechnie panującym opiniom ten batalion nigdy nie należał do Białoruskiej Krajowej Obrony. Po ofensywie sowieckiej latem 1944 r. batalion Roguli wycofał się na zachód, a następnie został wcielony do 30. Dywizji Grenadierów SS (rosyjskiej nr 2) jako oddział rozpoznawczy i brał udział w walkach we Francji.

⁵¹ За дзяржаўную незалежнасць Беларусі, Лондан 1960, с. 171, 179-180.

⁵² Ф. Кушаль, *Спробы стварэння беларускага войска*, с. 78.

Maja Ziętara
(Kraków)

Alternatywna Białoruś — kulturowe projekty niezależnego państwa białoruskiego

Białoruski muzyczny nonkonformizm powstał w latach 60. XX wieku, jako odpowiedź na ruch konformistycznej, oficjalnej muzycznej kultury. Wiązało się to z wpływem zachodnich nowinek, bitu i rock'n'rolla, a także ruchu hippisów. Nową falę muzycznego nonkonformizmu przyniosły lata 80., kiedy rozpoczęły swoją działalność pierwsze białoruskie zespoły rockowe: BONDA i MROJA. W odróżnieniu od uczestników ruchu z lat 60. zwolennicy tej fali głosili hasła obrony białoruskości. Narodowy ruch białoruskiego muzycznego nonkonformizmu został więc zbudowany na fundamentach obrony białoruskości, sprzeciwu wobec oficjalnej kultury muzycznej z określonymi w niej gatunkami i rodzajami, oraz w opozycji do muzycznego nonkonformizmu z lat 60., który kształtował się pod wpływem zachodnich i rosyjskich tradycji kulturowych. Stworzenie tego białoruskojęzycznego pola kulturowego stało się przełomowe dla myślenia i świadomości białoruskiego środowiska muzycznego. Zaczęto mówić wręcz o fenomenie białoruskiego rocka¹.

Ogłoszenie niepodległości Białorusi w 1991 r. spowodowało zmiany polityczne i kulturowe. Do 1991 r. Białoruś, jako część państwa radzieckiego, realizowała i prezentowała model kultury sowieckiej. Nowa sytuacja polityczna wymagała określenia własnej niezależności kulturowej. Mimo wszystko w latach 90. XX wieku nastąpił powrót standardów sowieckich w polityce, kulturze i życiu społecznym Białorusinów. Środowiska artystyczne, jako najbardziej nonkonformistyczne i chroniące własną niezależność twórczą, nie zaakceptowały powrotu starych standardów. W drugiej połowie lat 90. sformułowano projekty innej kultury białoruskiej, odrębnej od promowanej przez państwo wizji białorusko-sowieckiej. Oficjalny obieg kultury, finansowany przez państwo, to model sowiecki, natomiast w nieoficjalnym obiegu funkcjonuje niezależny nurt kultury białoruskiej. Swoboda wypowiedzi artystycznej i wolność słowa na Białorusi są ciągle naruszane, jednak rolę animatorów niezależnej sceny artystycznej przejmują organizacje pozarządowe. Swoboda wypowiedzi artystycznej przez niezależne środowiska jest więc nadal możliwa. Kultura postsowiecka, która wyrasta z tradycji i doświadczeń przedsowieckich własnych i innych kultur, charaktery-

¹ Zob.: *Дэмакратычная апазыцыя Беларусі 1956-1991, персанажы і кантэкст. Даведнік*, рэд. А. Дзярновіч, Менск 1999.

zuje się nonkonformizmem, wielogatunkowością, ciągłym poszukiwaniem indywidualnego stylu i najlepszego środka wyrazu. Ta nowa białoruska kultura staje się alternatywą kulturową dla sowieckich wizji politycznych.

Szczególną płaszczyzną kulturowej alternatywy w stosunku do panujących wzorów kultury oficjalnej, w swej istocie neoradzieckiej, jest współczesna białoruska scena muzyczna. Działalność muzyczna białoruskiego środowiska nonkonformistycznego jest w Polsce mało znana. Wprawdzie coraz częściej podejmowane są inicjatywy promowania białoruskiej kultury (poprzez organizowanie w różnych miastach Polski koncertów zespołów białoruskich, dni kultury białoruskiej czy akcji „Solidarności z Białorusią”), to jednak ciągle nie można mówić o gruntownej prezentacji tego problemu. Białoruskość staje się przy tym tematem niszowym, zarezerwowanym dla wybranego grona odbiorców. W potocznej polskiej refleksji białoruska muzyka rockowa staje się zaś synonimem opozycyjności. Mariusz Maszkiewicz wskazuje na swoisty paradoks, jakim jest brak przełożenia administracyjnych zakazów działalności białoruskiego niezależnego środowiska kulturowego na wyzwolenie „energii, prowadzącej do buntu i tworzenia alternatywnego świata kultury i sztuki”². Tymczasem artystyczne projekty, jak „Narodny Albom” z 1998 r., czy działalność białoruskich zespołów undergroundowych N.R.M. i ULIS przekonują, że białoruski alternatywny świat kultury i sztuki już istnieje.

1. „Narodny Albom”, czyli białoruska rock-opera

„Narodny Albom” to nostalgiczno-ironiczna opowieść z ziem dawnego pogranicza polsko-białoruskiego³. Początkowo tworzyły go jedynie utwory muzyczne, które z czasem zostały uzupełnione przedstawieniem teatralnym.

„Narodny Albom” zjednoczył we wspólnej pracy muzyków z najpopularniejszych zespołów białoruskich, a także ludzi, którzy nie godzili się na łukaszenkowską wizję kultury białoruskiej⁴. Wprawdzie idea całego projektu powstała w gronie trzech osób: Michała Aniempadystawa, Kasi Kamockiej i Lawona Wolskiego, którzy wciągnęli do projektu innych ludzi, to jednak cały projekt jest dziełem wspólnym, ludowym i narodowym. Projekt obejmuje 24 piosenki autorskie Michała Aniempadystawa oraz dwa utwory ludowe: powojenną piosenkę białoruską „Nadzieńka” i śpiewaną w języku jidysz „Lomir zech iberbetn”.

² M. Maszkiewicz, *Białoruś, zespół ukrytego paradoksu*, Warszawa — Kraków — Legnica 2008, s. 19.

³ Informacje na temat wspólnego projektu białoruskich muzyków „Narodny Albom” podaje za materiałami zamieszczonymi na stronie internetowej „Narodnego Albomu”. W dalszej części artykułu na oznaczenie nazwy projektu stosuję skrót NA. Zob.: <http://na.home.by/>

⁴ W pracę nad wspólnym projektem zaangażowani byli: Kasia Kamockaja i Julia Hłuszy-

Odwołanie do historii Białorusi stanowi punkt wyjścia do sformułowania idei całego projektu. NA staje się swoistą mieszanką specyficznych tematów muzycznych i fabularnych. Podobnie prawdziwa Białoruś jest sceną, na której przenikają się różne kręgi kulturowe i cywilizacyjne. Przyjęte przez twórców zasady: rozpoznawalni bohaterowie i formy muzyczne, łatwe do zapamiętania melodie, piosenki, które sprawiają wrażenie już kiedyś słyszanych, mają przybliżyć i ułatwić akceptację tej wizji kraju. Tym samym głównym zadaniem twórców było stworzenie mitu kraju, istniejącego w tradycji niesowieckiej, mitu Białorusi Zachodniej w okresie międzywojennym.

Prototypem miasteczka, w którym ma miejsce akcja NA, może być jakiegokolwiek przygraniczne miasteczko białoruskie, na przykład wspomniany w jednej z piosenek Raków. To miejsce odzwierciedla specyfikę białoruskości w niesowieckiej Białorusi, wyraża sąsiedztwo kulturowe, szacunek do własnej odmienności i do odmienności innych, podkreśla tradycyjne wartości kultury, które zachowywane są także w życiu codziennym. Zachodnia Białoruś, według Michała Aniempadystawa, autora tekstów NA, odróżnia się od zrusyfikowanego Mińska „żywą białoruskością i tradycjami”⁵. Staje się wzorem do stworzenia „epickiego poematu o przygranicznym miasteczku, ostatniej, jeszcze niezatopionej wyspie byłego kontynentu „Wielkiej Litwy”⁶. Zachodnia Białoruś i jej klimat urzekają naturalnością, wzajemną życzliwością ludzi, przywiązaniem do języka białoruskiego. Tam najlepiej zachowała się również białoruskość: „И если в конечном счете размышлять по поводу белорусскости, которая все-таки существует еще на территории страны, безусловно, больше она сохранилась как раз в Западной Беларуси. А тридцатые годы потому, что это был прецедент существования Беларуси не под Советами”⁷.

NA szybko stał się ważnym wydarzeniem w białoruskiej kulturze lat 90. XX wieku, okrzyknięto go pierwszą białoruską rock-operą, sensacją sezonu, ale tylko dla białoruskiej inteligentnej elity⁸. Aniempadystau tłumaczy

cka z zespołu NOWAJE NIEBA, twórcy z zespołu N.R.M. — Lawon Wolski, Pit Paŭłaŭ, Juraś Laukoŭ i Aleh „Alczis” Dziemidowicz, Wieranika Kruhłowa i Żmicier Wajciszkiewicz z zespołu KRIWI, Sława Korań z zespołu ULIS. Realizację dźwięku zapewnił pracownik nadającego wówczas Radia 101,2 — Anatol Dodż oraz Siarhiej Łabandzieŭski. Do pracy przystąpili także Iryna Kurapatkina z Radia 101,2, Aleksandr Pamidoraŭ z Radia B-A, pianista Siarhiej Achramowicz. W nagraniach wzięli udział pracownicy Radia 101,2, a także Dzianis Archipaŭ, Wolha Babak, Wolha Karatkiewicz, Hienadź Kieśnier, Aleś Laszkiewicz, Jury Karolik, Uładzimir Kazanoŭski.

⁵ M. Aniempadystau, *Historia*, www.na.home.by

⁶ Tamże.

⁷ Д. Подберезский, *Чужие песни Народнага Альбома*, „Имя”, 5.02.1998, www.na.home.by

⁸ Zob.: C. Goliński, *Narodny Albom — białoruska rock-opera*, „Gazeta Wyborcza”, 14.12.2001, <http://www.na.home.by>

to faktem wykorzystania w projekcie jednej z białoruskich mitologii, która jest wspólnym polsko-białoruskim dziedzictwem, ale nie jest znana szerokiemu audytorium. Bliższa jest inteligencji, a nie ludowi⁹. Ta wizja jest przy tym tworzona za pomocą uproszczonych klisz historycznych, które ułatwiają rozpoznanie, ale jednocześnie traktują przedstawiony świat ironicznie, z dystansem. Tworzą model współżycia, który obowiązywał w Wielkim Księstwie Litewskim, zgodnego współistnienia narodów i kultur: Białorusinów, Polaków, Żydów, Tatarów... Historyczny obraz, jaki prezentuje NA, jest jedną z płaszczyzn odczytania całego projektu. Inną płaszczyznę tworzą współczesne aluzje ukryte w słowach piosenek, w opowiedzianej w spektaklu historii czy w kreacji samych postaci, występujących w przedstawieniu. NA to próba odpowiedzi na pytanie o istnienie alternatywnej Białorusi, kraju, który odrzucił sowiecki model państwa, który wyrasta z innej tradycji niż sowiecki i łukaszenkowski model państwowości.

Praca nad albumem trwała ponad dwa lata, sam album był gotowy w grudniu 1997 r., a jego premiera miała miejsce w mińskim Teatrze Młodego Widza 28 grudnia 1997 r. Na przedstawieniu było obecnych jedynie 300 osób. Gorące przyjęcie białoruskim artystom zgotowali także polscy widzowie na przedstawieniu 12 grudnia 1999 r. w Białymstoku i w Poznaniu¹⁰.

NA może być postrzegany i analizowany na wielu płaszczyznach. Z pozoru prosta historia, która mogła mieć miejsce w przygranicznym miasteczku, kryje w sobie głębokie, ważne i ponadczasowe prawdy. Z jednej strony literalne odczytanie utworu przywołuje historię Zachodniej Białorusi w czasach międzywojennych, jednakże pojawiają się aluzje do lat późniejszych. Tym samym wskazują, że NA należy odczytywać jako maskę współczesnych wydarzeń. Prowincjonalne przygraniczne miasteczko staje się nie tylko centrum świata przedstawionego w projekcie, ale także jedynym dostępnym wycinkiem tamtej rzeczywistości. Wilno i Warszawa pojawiają się jako miejsca poza światem, skąd przysyłane są listy, w marzeniach o lepszym życiu. Wydarzenia historyczne, które mają wówczas miejsce, są przedstawiane przez pryzmat doświadczeń ludzi żyjących w Rakowie. Zmiany historyczne są pokazywane przez sposób kreacji postaci prostych ludzi, ich reakcje na wydarzenia, radości i smutki. Prowincjonalność tego miejsca sprawia wrażenie zawieszenia, zatrzymania. Mocne i trwałe fundamenty tkwią w idei nacjonalistycznej, przywiązaniu do swojego, we własnej tradycji, kulturze, kawałku ziemi. NA jest w tym sensie odbiciem białoruskiej historii

⁹ W. Maziarski, *Narodny Albom* — wywiad z autorem, „Gazeta Wyborcza”, 13.05.1999, <http://www.na.home.by>

¹⁰ Dokładny opis przyjęcia NA zob.: В. Кутрыка, *Народны Альбом у Менску*, „Наша Ніва”, 28.02.2000, <http://www.na.home.by>; А. Максімяк, *Народны Альбом як люстэрка стагоддзя*, „Наша Ніва”, 26.12.1999, <http://www.na.home.by>

całego wieku. Białoruskość przez 100 lat była spychana do prowincjonalnego wymiaru, tego, który przedstawiono w NA, w kreacji bohaterów, ich mentalności i przywiązaniu do rodzinnego domu.

Analiza projektu na płaszczyźnie językowej i narodowej obrazuje wielokulturowość świata, jaki NA przywołuje. Album tworzą nie tylko utwory białoruskojęzyczne, ale także w jidysz, w języku polskim i białorusko-rosyjskim (to nie jest jednak trasianka¹¹). Przywołuje to obraz wielonarodowego państwa, którego wzorem jest Wielkie Księstwo Litewskie. Żyją w nim w zgodzie obok siebie różne narody. Białoruska mowa nie została tam jednak umocniona w formach instytucjonalnych. Istnieje bez konkretnego miejsca, a jej przetrwanie zapewnia literatura, słowa piosenek śpiewanych w NA.

Podejmowane w utworach tematy dotyczą wojny i miłości, ale także niosą treści narodowe. Niewiele melodii napisano specjalnie dla tego projektu. Jednak słowa piosenek harmonijnie współgrają z popularnymi melodiami i narodowymi motywami. Najważniejsza jest płaszczyzna ideowa projektu, która nie jest wyrażona w sposób dosłowny i nie przybiera formy agitacji, ale daje wybór innego świata i innej tradycji, z którą współcześni Białorusini mogą się utożsamiać.

Opowiedziana w NA historia jest z pozoru zwyczajnym obrazkiem z życia wsi w przygranicznym miasteczku białoruskim¹². Bohaterowie spotykają się w domach, karczmie, spędzają czas na pracy, zabawie, śpiewie. Żyją w zawieszeniu, a centrum całego świata stanowi dla nich własne miasteczko. Inne miejsca, jak Wilno, Warszawa czy Rotterdam, pojawiają się przypadkiem, w listach, w marzeniach o lepszym życiu. Ten swoisty spokój burzy wkroczenie Armii Czerwonej. Miejscowi chłopci ruszają do walki, kobiety zostają same w domach, modlą się o szczęśliwy powrót ukochanych. Gdy to nastąpi, jedna z bohaterek wychodzi za mąż, druga swojego męża więzi w piwnicy, by już nigdzie od niej nie odszedł, jeszcze inna nieszczęśliwie zakochuje się w żołnierzu. Kolejny przemarsz Armii Czerwonej sprawia, że chłopci ponownie opuszczają domy. Tym razem niektórzy z nich trafiają do więzienia, inni chowają się w lesie, jeszcze inni uciekają do Rosji. I tylko listonosz chodzi po lesie z ciężką torbą i nedoręczonymi listami. Banalny obrazek, jaki w ten sposób naszkicowano w NA, jest tylko częścią całego projektu. W istocie tak ułożone wydarzenia skrywają ważne problemy.

¹¹ Zob.: М. Куновская, *Народны Альбом — песні нацыянальнага самоопределення*, „Частная Собственность”, 12.02.1998, <http://www.na.home.by>

¹² Tekst sztuki znajduje się na stronie <http://www.na.home.by>. Zamieszczone poniżej cytaty tekstów piosenek pochodzą również z tego źródła. Przywołuję obszernie fragmenty poszczególnych utworów w celu zobrazowania najważniejszych, wybranych problemów, poruszonych w projekcie. Jednocześnie nie dokonuję ich szczegółowej analizy stylistycznej, ponieważ nie jest to celem niniejszego artykułu.

Świat przedstawiony w NA to świat ludzi prostych, Białorusinów chłopskiego pochodzenia, którzy żyją w miejscu szczególnym, na pograniczu kultur, cywilizacji i dwóch wrogich sobie państw: „pańskiej Polski” i „sowieckiej Rosji”. To specyficzne miejsce i czas określają słowa pierwszego utworu „Пад прыгнётам панскім”, który w ironiczny sposób odsyła do oficjalnych informacji historiografii sowieckiej, jaka przez ponad połowę XX wieku obowiązywała w nauce białoruskiej. To pastisz też o „ucisku panów” polskich, cierpieniach ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej i oswo-bodzeniu przez Armię Czerwoną. Tymczasem utwór „Пад прыгнётам панскім” kreśli obraz normalnego życia: zabaw, dorastania, nauki, wesel, woj-ska, starzenia się, wychowywania wnuków:

*Нас на сьвет, на Божы
Нарадзіла маці
У гады цяжкія
Пад прыгнётам панскім (...)
Унукаў калыхалі
Песьні ім сьпявалі
Пра гады цяжкія
Пад прыгнётам панскім (...)*

Podobny obraz przedstawiają kolejne utwory NA („Маладое піва”, „Крэўская полька”, „Аргентынскае танга”, „Аліцыя”). Ten spokój i naturalny rytm życia na wsi, wyznaczany przez pracę, spotkania w gronie sąsiadów, zabawy do rana, burzy wejście Armii Czerwonej. Żołnierze wierzą we własną misję i słuszność swoich racji, niosą wyzwolenie i domagają się otwartego przyjęcia od miejscowej ludności. Pieśń żołnierzy Armii Czerwonej „Аць-два, левой” pojawia się w NA dwa razy:

*Аць-два, левой
Аць-два, правой
Наше дело правое
И всем встречным-поперечным
Мы желаем здравия
Выходите, привечайте
С хлебом-солью нас встречайте
Обнимайте, целуйте
Мы свои, вы так и знайте (...)*

Jednakże w przedstawieniu nadejście Armii Czerwonej nie wzbudza u większości mieszkańców Rakowa pozytywnych emocji. Mężczyźni porzucają rodzinne domy, by walczyć z najeźdźcą. Na Armię Czerwoną czeka jedynie Józik, drwal, który marzy o życiu w Związku Sowieckim. W swojej piosence skarży się na „ucisk panów”, bezsensowną pracę i mały zarobek. Dlatego wypatruje rosyjskich czołgów:

*Усім прывітаньне
Завуць мяне Юзік
Я хачу жыць
У Савецкім Саюзе (...)
Дошкі пілюю
Ад рана да рана
А скутку няма
Бо працую на пана (...)
Я супраць прыгнёту
Паноў і падпанкаў
Чакаю з надзеяй
На рускія танкі*

Przeciwną postawę prezentuje sklepikarz z Wilna Kazik Piasecki, który jak sam mówi jest „reakcjonistą antysowieckim”. Reprezentuje klasę rządzących, jest właścicielem sklepu z ubraniami, wykorzystuje pracowników i nie chce żadnych zmian. Marzy o „Polsce — od morza do morza”:

*Вітам панове
Я Казік Пясэцкі
Я рэакцыйны
І антысавецкі
Я рэпрэзэнтант
Ад пануючай клясы
Эксплюатую
Працоўныя масы (...)
Грошай хапае
Усё будзе добра
Нех жые Польшка
Ад мора да мора*

Żołnierze Armii Czerwonej są dumni z wykonania swej misji. Wierzą, że przepędzili „polskich panów”, że lud czekał na ich pomoc w wyzwoleniu, wreszcie, że przynieśli radość i szczęście. W pełni wyrażają to propagandowe hasła czterech żołnierzy:

*Першы вайсковец: Прыйшлі чырвонья танкі — паўцякали пань і панкі.
Другі: Салдацкая песьня — магутная зброя.
Трэці: Армія чырвона — ваша моц і абарона.
Чацьвёрты: Дзе ўлада народа, там і часьце і свабода.*

Tym przekonaniom przeciwstawiona jest ironiczna pieśń „Дарагія май масквічы”, którą wykonuje jedna z bohaterek, witając żołnierzy chlebem i solą. W jej pieśni Białoruś jest „krajem otwartych drzwi”, w którym przyjezdni z Rosji są miłymi gośćmi. To bardzo czytelna aluzja do polityki prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki i idei połączenia kraju z Rosją w ramach jednego Związku Białorusi i Rosji:

*Дарагія маі масквічы
Уважаімыі ленінградцы
Нікчыму нам Атчызну дзяліць
А цем пачэ нам незачэм драцца
Прыізжайці ка мне ў Беларусь
Прывазіці друзей і знакомых
Мойце рукі, садзіцісь за стол
Атдыхайці і будзьці как дома (...)
Прыізжайці ка мне паскарэй
Просім міласьці, міласьці просім
Беларусь, край аткрытых дзьвірэў
Горад Гродна, Савеўкая, 8.*

NA oddaje w pełni atmosferę przygranicznego miasteczka, wciągniętego w działania wojenne i politykę dwóch wrogich sobie sąsiadów. Poruszane są problemy szpiegostwa, przemytu, który staje się źródłem utrzymania, ucieczek miejscowych mężczyzn przed Armią Czerwoną. Pieśń dwóch polskich szpiegów „Два польскіх шпіёны”, którą wykonują bracia Bolek i Lolek Kaczyńscy, opowiada o sekretnych działaniach przeciwko Sowietom:

*Мы два польскіх шпіёны
Болек ды Лёлек, Лёлек ды Болек
У нашых кішэнях цукеркі з атрутай
У нашых кішэнях маўзэр з кольтам
У нашых кішэнях сьпісы партыйцаў
У нашых кішэнях пляны заводаў (...)*

Ta pieśń jest również aluzją do wydarzeń z lat 90. i atmosfery podejrzliwości w państwie Łukaszenki. Wówczas bowiem trwał w Oszmianach proces korespondenta rosyjskiej telewizji ORT Pawła Szeremiet, który został oskarżony o nielegalne przekroczenie granicy i szpiegostwo¹³. Utwór jest również próbą rozliczenia ze specyficznym podejściem do życia i próbą nazwania swoistej mentalności nie tylko Białorusinów, ale w ogóle ludzi, którzy we wszelkich działaniach doszukują się inspiracji przez „obce siły”, knowania i agentury. „Два польскіх шпіёны”, jak uważa Aniempadystaú, wyśmiewa skłonność do paranoi i szpiegomanii¹⁴. W ten nastrój wpisuje się również pieśń o przemytniku „Кантрабандыст”:

*Тут на памежжы
Каменныя вежы
Жалезныя дзьверы
Замкі і засовы
Таёмныя пасткі*

¹³ Szczegółowo opisuje to wydarzenie sam Paweł Szeremiet. Analizuje również rządy prezydenta. Zob.: П. Шеремет, С. Калинкина, *Случайный президент*, Москва 2003.

¹⁴ W. Maziarski, dz. cyt.

*Падземныя сховы
Маўклівыя маскі
На тварах аховы
Ім сэрцы і душы
Аплецены дротам
І токам атручана кроў
А ў кантрабандыста
Блакітныя вочы
Ён працуе штоночы
Робіць цёмную справу
Парушаючы Права
І Закон крымінальны
Праз граніцу цягае
Кантрабандны тавар (...)*

Przemytem zajmuje się większość bohaterów sztuki. Rzeczywistość przedwojennego Rakowa miała stać się alternatywą dla współczesnej Białorusi według wizji Łukaszenki. W istocie projekt NA prezentuje bardzo ważny problem. Pokazuje głębokie i poważne uczucie patriotyzmu u ludzi prostych i dotąd postrzeganych przez badaczy poza kategoriami narodowymi. To maska dla współczesnych Białorusinów, którzy również marzą o własnym kraju i niezależności. Najpiękniejsze utwory NA podejmują właśnie ten temat.

Piosenka „Край ты мой, Край” pokazuje zaangażowanie w walkę o własne miejsce na ziemi, poświęcenie, gotowość oddania życia w obronie kraju przed „nawałnicą ze Wschodu”. Bohaterowie sztuki, Białorusini, wsparci wiarą i prawdą, mają poczucie odrębności od wschodniego najeźdźcy, wierzą w pomoc Anioła Obrońcy i Matki Bożej. Wreszcie wierzą w zwycięstwo:

*Мы даніць не пасьпелі да дна
Як раптоўна пачулі „вайна”
Ты сказаў мне: „Даруй і бывай”
І пайшоў бараніць наш край (...)
Мы ў шэрых мундырах
Пад шэрым крывіцкім небам
Перад навалай з Усходу
Станем мурам каменным
Будзем стаяць непарушына
Будзем стаяць, пераможам
З намі вера і праўда
З намі Божая Маці
З намі анёл-абаронца
Будзем стаяць бясконца
Пакуль толькі хопіць моцы*

*Калі яшчэ будзем жывы
Край, ты мой край
Граі гэйнал, граі
Дай веры, дай
Гмы пераможам.*

Podobny nastrój przynosi także piosenka „Эх, змагаліся мы”, którą w sztuce wykonują powracający z wojny z Armią Czerwoną bohaterowie. Marzenia o własnym kraju, własnym miejscu na ziemi najlepiej oddają dwa inne utwory: „Я, да жалю, ня пан” i „Простыя словы”. Przywołują one obraz prostoty, szczerości i bezpieczeństwa. Własna ziemia, własny dom rodzinny to miejsce najważniejsze, azyl, w którym można się ukryć, w którym można być sobą. Z jednej strony to obraz małej ojczyzny, białoruskiej ziemi, „bielearuskiej baćkaŭszczyны”, synonim „tutejszości”, sposobu, w jaki określali siebie przez długi czas Białorusini¹⁵. Doskonale obrazują to słowa jednego z bohaterów sztuki, Żmiciera Kostki: „Галоўнае — гэта зямля. Безь зямлі не было б ані гарэлки, ані нас з табою. Колькі зямля ўсяго дае, а колькі ў ёй яшчэ схавана! Мы па ёй ходзім і нават ня ведаем”.

Z drugiej strony, słowa tych piosenek są dowodem na istnienie patriotyzmu i poczucia narodowej godności, której odmawiano przez lata narodowi białoruskiemu, wskazując na jego chłopskie pochodzenie i specyfikę duchowości. Białoruś staje się ojczyzną, ziemią, za którą się walczy i ginie. Jednocześnie jest czymś bliskim, bardzo osobistym, wyjątkowym. Daje wiarę, siłę i nadzieję na przyszłość.

*Простыя словы
Простыя рэчы
Хлеб на сталі
Польмя ў печы
Гэта так проста
Гэта так добра
Як з галавою
Залезьці пад коўдру
Прыцемкам снім
Зімовай парою
У доме бацькоўскім
Ўсё так знаёма
Усё так надзейна
Усё так грунтоўна
Што тут дадаць?
Хіба што нічога*

¹⁵ Tak mówi o sobie również jedna z bohaterek sztuki, Nadzieńka: „Тут я пражываю, тутэйшая я”. Kategoria „tutejszości” jest w szczególności prezentowana w „Narodnym Albomie”. Odsyła również do dzieła Janki Kupały „Tutejsi”.

*Можна жыць далей
Дзень прыйдзе новы
Дабранач, паненкі
Дабранач, панове*

Za tym miejscem się tęskni i do niego się wraca tak, jak zrobił to jeden z bohaterów sztuki, nauczyciel Frederyk Rahojsza, który po powrocie z Rotterdamu wnosi do prowincjonalnego miasteczka nowoczesność, nowego ducha. Instaluje w swojej chacie antenę i puszcza muzykę z adaptera, niemalże przenosząc bohaterów w przyszłość.

W projekcie NA poruszono także zagadnienie języka białoruskiego i religii, które nie stanowią dla prostych ludzi wyznacznika ich przynależności grupowej czy identyfikacji narodowej. Zachowany jest jednak wobec nich szacunek i cześć. Wprawdzie Bóg pojawia się w utworach NA bardzo często i stanowi element charakterystyczny dla opisu białoruskiej tożsamości (w utworze „*Матка Бocka Бастрабрамска*”), to jednak w gronie inteligencji wymiar religijny nie jest już tak ważny. Na pierwszym miejscu w jej ocenach znajduje się bowiem język białoruski, który jest medium, stanowiącym o narodowej identyfikacji, podczas gdy wśród bohaterów NA nie ma właściwie refleksji nad językiem białoruskim.

Aluzje do współczesności szczególnie wyraża utwór śpiewany w języku polskim przez Lawona Wolskiego, który wciela się w rolę wędrownego, samotnego i prowincjonalnego aktora. Ta autoironiczna ballada pokazuje osamotnienie niepodległościowego środowiska białoruskiego, którego reprezentanci stworzyli „*Narodny Albom*”. Stają się „samotnymi aktorami”, którzy nieustannie domagają się wysłuchania. Treści, które przekazują za pośrednictwem NA, mają dać wiarę w istnienie innego kraju, innej Białorusi. Mają być konfrontacją z mitologią sowieckiej Białorusi i przywołaniem świata, który nie zanikł, który ciągle istnieje i może zastąpić sowiecki model. Michał Aniempadysta tłumaczy cel NA słowami: „*Żeby poczuli smak tamtego świata i porównali go z tym, co mają dzisiaj*”¹⁶. Popularność, jaką cieszy się NA dowodzi, że projekt niezależnych białoruskich twórców osiągnął swój cel.

Dokładna analiza treści zawartych w „*Narodnym Albomie*” przekonuje o jego ważności. Projekt białoruskich twórców stał się wizją alternatywnej Białorusi, zakorzenionej w tradycji wielonarodowego i wielokulturowego państwa. Tak skonstruowany świat stanowi aluzje do mitów narodowych, traktowanych niekiedy z ironią, a także do współczesnej rzeczywistości politycznej Białorusi. Staje się tym samym urzeczywistnieniem marzeń o własnym kraju. Białoruskość w „*Narodnym Albomie*” to uszanowanie dla chłopskiego pochodzenia narodu, przywiązanie do rodzinnego domu, świadomość odrębności narodowej od Rosjan i Polaków, umiejętność życia w zgodzie

¹⁶ W. Maziarski, dz. cyt.

z innymi narodami, wreszcie gotowość do walki w obronie własnej niezależności państwowej.

2. Niepodległa Republika Marzeń — fenomen zespołu N.R.M.

Alternatywną wizję Białorusi stworzył kultowy białoruski zespół rockowy N.R.M., który powstał w 1994 r. Jego znaczenie dla białoruskiej kultury jest duże, gdyż w skład zespołu weszli twórcy z innej historycznie i kulturowo ważnej białoruskiej muzycznej kapeli rockowej z lat 80. XX wieku, MROI¹⁷. Zmiana nazwy, a także stylu muzyki była związana z próbą dostosowania się do nowej sytuacji politycznej i społecznej w kraju oraz chęcią odejścia od stereotypów narosłych wokół poprzedniej formacji.

N.R.M. tworzą Lawon Wolski — wokalista i gitarzysta, a także autor większości tekstów zespołu, Pit Paŭłaŭ — gitarzysta, Juraś Laukoŭ — gitarzysta basowy i Aleh Dziemidowicz — perkusista¹⁸. Wykonywana przez zespół muzyka jest manifestem młodego pokolenia Białorusinów, którzy wraz z przemianami historycznymi na przełomie lat 80. i 90. XX wieku dojrzewali do niezależności i walki o własny kraj. Początkowo MROJA śpiewała utwory w języku rosyjskim, ale kontakt ze środowiskiem „nacionalistów” białoruskich w końcu lat 80. XX wieku¹⁹, którzy porozumiewali się za pomocą języka białoruskiego, zainspirował muzyków do przejścia na język białoruski. Dlatego N.R.M. śpiewa już tylko w języku białoruskim. Współpraca MROI i środowiska nacionalistów przyniosła wzajemne korzyści. Nacionaliści, by dotrzeć do młodych odbiorców, potrzebowali oparcia w ruchu undergroundowym, członkowie MROI pod wpływem ugruntowanych postaw nacionalistów — dojrżeli. Nie tworzyli już tylko muzyki rockowej, ale przede wszystkim świadomy białoruski rock²⁰. Muzycy zespołu N.R.M., ja-

¹⁷ MROJA (Мроя — po polsku: Marzenie) powstała w 1981 r., a rozwiązano ją w 1994 r. Grała punk rock. W jej skład wchodził: Lawon Wolski — wokal, Pit Paŭłaŭ — gitara, Juraś Laukoŭ — gitara basowa, Aleh Dziemidowicz — perkusja, Uładzimir Dawydoŭski — gitara (do 1989 r.). Zespół nagrał 6 albumów: „Stary chram” (1984), „Zrok” (1987), „Studyja BM” (1988), „Dvaccać woŭmaja zorka” (1989), „Bijapole” (1990), „Lepšyja pieśni z albomaŭ 1988-1990” (1992).

¹⁸ Informacje nt. działalności MROI i N.R.M. podają za: В. Дзятліковіч, *Іх Мроя, Іх N. R. M.*, Мінск 2005. Krótko w zespole grał drugi gitarzysta — Sasza „Małodszy” Dudar, który pewnego dnia zniknął bez śladu. Wówczas jego zadanie przejął Lawon Wolski i tak sformowany skład gra bez żadnych zmian do dzisiaj. Śladem po pracy Dudara są piosenki „Dzie toje słowa” i „Nie chadzicie ў ciomny les”, zamieszczone na składance „Spravazdača 1994-2004 — Gold Edition”. Członkowie zespołu występują także w innych projektach i grupach muzycznych. Lawon Wolski jest liderem zespołów KRAMBAMBULA oraz (pod pseudonimem Kanzler) ZET. Pit Paŭłaŭ i Aleh Dziemidowicz grają w rockowej grupie GARADZKIJA oraz folkowej PETE PAFF.

¹⁹ Dziś ci ludzie stanowią pierwszy szereg opozycji wobec władzy i polityki Łukaszenki: Siarhiej Dubawiec, Wiktar Iwaszkiewicz, Wincuk Wiaczorka.

²⁰ Zob.: M. Nocuń, A. Brzeziecki, *Ograbiony naród. Rozmowy z intelektualistami bia-*

ko spadkobiercy MROI, śpiewają w języku białoruskim i są związani ze środowiskiem białoruskich opozycjonistów, a także współtworzą ruch odrodzenia białoruskiego w latach 90. XX wieku.

Szczególna rola, jaką N.R.M. pełni w życiu młodych Białorusinów, polega nie tylko na tworzonej przez nich muzyce i głoszonych za jej pośrednictwem ważnych treściach społecznych, politycznych i kulturowych, ale przede wszystkim na stworzeniu alternatywnego państwa, innej Białorusi, która ma zastąpić, chociażby tylko teoretycznie, państwo Łukaszenki. Białoruscy muzycy stworzyli bowiem wirtualne państwo, Niepodległą Republikę Marzeń (Niezależna Respublika Mroja, stąd skrót w nazwie zespołu N.R.M.), która posiada swoją konstytucję, swoje władze, obywateli, odznaczenia państwowe, godło, hymn i flagę państwową²¹. Godło i flaga Niepodległej Republiki Marzeń są przy tym bardzo czytelną aluzją do nieakceptowanych przez białoruskich muzyków i środowisko opozycyjne znaków państwowych Białorusi Łukaszenki. Do godła Republiki Białoruś dodano bowiem trupa czaszkę, a tradycyjny, ludowy wzór z lewej strony na fladze zastąpiono pasem trupich czaszek i skrzyżowanych puszczeli. Symbole Niepodległej Republiki Marzeń stają się tym samym karykaturą znaków państwa Łukaszenki. Funkcję hymnu państwa pełni jeden z utworów zespołu „Partyzanckaja”, który stał się także hymnem białoruskiej „nowej formacji” i wizytówką zespołu. Zostały w nim sformułowane zasady i wskazówki do walk „o własną białoruskość”. Państwo ma ambasady w rzeczywistych, innych krajach, np. w Polsce czy Ukrainie²². Przynależność do Niepodległej Republiki Marzeń jest dobrowolna, każdy może zostać jej obywatelem. Do państwa można zapisać się na jego stronie internetowej. Podstawowe dokumenty w państwie stanowią Paszport obywatela N.R.M. (album „Pašpart hramadzianina N.R.M.”) oraz Wiza N.R.M. (tribute „Wiza N.R.M.”)²³. W Niepodległej Republice Marzeń obowiązują dwa alfabety — cyrylica i łacinka, a językiem państwowym jest język białoruski. Muzycy z zespołu są ministrami Niepodległej Republiki Marzeń. Lawon Wolski jest ministrem pracy i odpoczynku, Pit Paŭłaŭ objął resort propagandy, Juraś Laŭkoŭ jest ministrem walki z korupcją i łapówkarstwem, a Aleh Dziemidowicz otrzymał posadę specjalisty do spraw turystyki.

Ideologia zespołu i wirtualnego państwa Niepodległej Republiki Marzeń zaczęła się formować na płycie „Одзірыдзідзіна” z 1996 r. Znalazły się na niej utwory, które idealnie wpisywały się w sytuację białoruskiego społeczeństwa i ówczesnych przemian politycznych kraju. Wówczas Łukaszenka przejął władzę, zmieniono symbolikę państwową, oraz przyspieszono

loruskimi, Kolegium Europy Wschodniej. Fundacja , 2008, s. 14.

²¹ Zob.: <http://nrm.by.com>

²² Zob.: <http://nrm.com.pl>

²³ С. Будкін, „Наша Ніва”, 5.02.2004., www.nn.by

proces rusyfikacji kraju. W odpowiedzi na te przemiany powstało wirtualne państwo Niepodległej Republiki Marzeń. Ustrój państwa został ogłoszony jako „wojownicza demokracja”.

Ideologię państwa, wartości i prawdy w nim obowiązujące najpełniej oddają utwory muzyczne białoruskiego zespołu. N.R.M. w swym dorobku ma sześć płyt studyjnych i jeden album koncertowy: „ŁaŁаŁаŁа” (1995), „Одзірыдзідзіна” (1996), „Пашпарт грамадзяніна N.R.M.” (1998), „Тры чарапахі” (1999), album „Дом культуры” (2002). W 2007 r. pojawił się nowy album „06”. Wraz z nim zaprezentowano wizerunki państwowych odznaczeń i medalu Niepodległej Republiki Marzeń. Nazwa płyty odsyła zaś do 2006 r., kiedy powstała większość tekstów, ale przede wszystkim do wydarzeń tego roku. Jak mówi Wolski: „Год быў такі багаты на падзеі. Была вялікая студэнцкая рэвалюцыя — мы там адхадзілі... Мы як на работу туды хадзілі штывечар. Гэта запомнілася — і на альбоме ёсць песні, найпрост прысвечаныя гэтым падзеям. Насамрэч усё пісалася шчыра і нязмушана. Мы сябе не прымушалі нічога пісаць”²⁴. Pełną dyskografię zespołu uzupełniają składanki: w 1997 r. wydano „Made in N.R.M.”, w 1999 r. — „Akustyczne koncerty końca XX wieku”, w 2000 r. pojawił się singiel „Samotnik”, w 2004 r. — „Spravazdača 1994-2004”²⁵.

Członkowie zespołu, wraz z innymi białoruskimi muzykami, brali udział we wszystkich wspólnych muzycznych projektach białoruskiego niezależnego środowiska. Razem z nim nagrali albumy „Pieśniarok” w 1997 r. w hołdzie złożonym pierwszemu białoruskiemu zespołowi rockowemu, „Narodny albom” w tymże roku, „Volnyja tancy — słuchaj svajo” w 1999 r., album z piosenkami patriotycznymi „Ja naradziusia tut” w 2000 r., „Volnyja tancy

²⁴ M. Карняйчук, В. Малькевіч, *Новы альбом N.R.M. „06” з’явіцца ў крамах праз тыдзень*, 07.05.2007, www.nrm.com.pl

²⁵ Albumy „ŁаŁаŁаŁа”, „Одзірыдзідзіна”, „Пашпарт грамадзяніна N.R.M.” zostały nagrane w studio wokalisty zespołu ULIS Sławy Korania. To pozycje już legendarne, charakteryzujące się jeszcze ostrym brzmieniem. „ŁаŁаŁаŁа” to płyta, której utwory zostały napisane w czasach istnienia zespołu MROJA. Jej nazwa pochodzi od słów piosenki napisanej przez Michała Aniempadystawa. „Одзірыдзідзіна” przyniosła zespołowi prawdziwą popularność oraz stanowi pierwszy etap formowania się ideologii wirtualnego państwa N.R.M., a „Пашпарт...” jest uważany za najlepszy komercyjnie i twórczo album w dorobku zespołu. Składankowa kasetka „Made in N.R.M.” zawiera piosenki z „ŁаŁаŁаŁа” i „Одзірыдзідзіны”. Dwuczęściowy album „Akustычныя канцerty канца XX стагоддзя” z 1999 r. oprócz piosenek N.R.M. zawiera także utwory MROI, ULISA i „Narodnego Alboma”. „Samotnik” to pierwszy w historii białoruskiej muzyki singiel, który zawierał trzy utwory z późniejszej płyty, a także klipy i fotografie. Płyta „Тры чарапахі” była promowana w trasie koncertowej na Białorusi. W 2004 r. z okazji dziesięciolecia istnienia zespołu ukazała się składanka „Spravazdača 1994-2004” w dwóch edycjach: srebrnej i złotej, na której znalazły się dwie premierowe piosenki: „10” i „Rok-n-roł nie úratuje”. Edycja złota zawiera dwa bonusy.

— alternatyva.by” w 2001 r., „Serca Eúropy in rock” w 2001 r., „Personal Depeche” (tribute dla DEPECHE MODE z 2002 r.) i „Hienierały ajčynnaha roku” w 2004 r.

Teksty utworów białoruskiego zespołu poruszają ważne społeczne i polityczne tematy, choć nie zawsze w bezpośredni sposób. Słowa i muzyka²⁶ są formą protestu przeciw reżimowi, a tym samym manifestem wolności. Dlatego zespół i jego twórczość są bardzo popularne w środowiskach białoruskojęzycznej młodzieży. Podobną popularność zespół zyskuje także poza granicami kraju. Koncertuje w Polsce, na Ukrainie czy w Rosji²⁷.

Idea powołania państwa była odpowiedzią na nastroje i oczekiwania młodego społeczeństwa białoruskiego, które tylko z pozoru żyło w normalnym kraju. Białoruska niezależna muzyka daje tylko złudzenie funkcjonowania w normalnych warunkach. Muzyka N.R.M. to dźwięki wolności, o którą białoruska młodzież chce walczyć. Białoruś, jak uważają członkowie zespołu, to najlepsze państwo dla muzyki rockowej, ponieważ w kraju dyktatorskim zawsze jest o co walczyć²⁸. Paradoksalnie polityka Aleksandra Łukaszenki sprawia, że rock i muzyka zaangażowana mogą istnieć na Białorusi.

W utworach białoruskiego zespołu są podejmowane tematy, dotyczące nietolerancji ludzi, braku zmian w Białorusi, specyficznych warunków życia w państwie dyktatorskim. W niebezpośredni sposób muzycy mówią o problemach kraju, choć równocześnie czynią bardzo wyraźną aluzję do białoruskich warunków życia. To próba ośmieszenia polityki władz, ale przede wszystkim inspiracja dla Białorusinów do refleksji nad własnym życiem i wolnością. Ponieważ głównym celem członków N.R.M. jest ofiarowanie

²⁶ Twórczość N.R.M. to mieszanka różnych stylów muzyki. Początkowo zespół wykonywał utwory hard-rocka i punka, później włączał elementy grunge, funk, rap-core. Znajdują się także nastrojowe ballady, elementy lirycznej muzyki białoruskiej. W niniejszej pracy główną uwagę zwracam jednak na teksty piosenek N.R.M., a nie na rodzaj wykonywanej przez zespół muzyki. Koncentruję się głównie na tych utworach białoruskiego zespołu, które stają się wykładnią filozofii grupy, a tym samym są najlepszym obrazem idei alternatywnego dla modelu Łukaszenki państwa.

²⁷ W Polsce N.R.M. regularnie uczestniczy w festiwalu muzyki młodej Białorusi „Basowiszczu”. Grał również w Białymstoku, Poznaniu, a także w Warszawie oraz już kilkakrotnie w Krakowie. Zespół koncertował także w Szwecji, Danii, na Ukrainie i w Rosji. W 2005 r. Wolski występował również na specjalnym koncercie PIDŻAMY PORNO z okazji 15. rocznicy formacji. Zob.: G. Szklarek, *N.R.M. w Polsce*, „Gazeta Wyborcza”, 19.10.2004.

²⁸ Volski: „Belarus is the best country in the world for rock 'n roll. For we have real problems to fight for”. „After the breakdown of the Soviet Union the big rock bands from the west came and killed Belarusian rock music. But then Lukashenka took power and saved us. He gave new life to real rock music. He gave us something to play for”, Pit Pauloff says”. Zob.: M. Klvggaard, O. N. Toft, *Rock-rebels saved by the dictator Alyksandr Lukashenka, the Belarusian dictator, has brought new life to Belarus' most famous rock band N.R.M. Once again they can play for freedom*, <http://w2.djh.dk/international/2004f/euroviews/belarus3.html>

słuchaczom wolności, nawet jeśli ma ona trwać tylko 1,5 godziny, czyli tyle, ile trwa koncert białoruskiego zespołu.

Idea alternatywy dla państwa Łukaszenki wyrasta z twórczości zespołu N.R.M. Szczegółowa analiza poszczególnych utworów zespołu wskazuje na jego charakter, specyfikę i wizję innego kraju, prawdziwej Białorusi, Niepodległej Republiki Marzeń. Na każdym albumie zespołu są podejmowane podobne tematy, ale każda kolejna płyta jest rozwinięciem poprzedniej.

Wśród stałych tematów w twórczości N.R.M. znajduje się analiza współczesnej rzeczywistości Białorusi pod rządami prezydenta Łukaszenki. To opis realiów kraju, dla którego alternatywę stanowi stworzone przez białoruskich muzyków państwo, Niepodległa Republika Marzeń. Wraz z objęciem przez Aleksandra Łukaszenkę władzy rozpoczął się właściwy etap twórczości zespołu, a pierwszy album „ŁaŁаŁаŁа” z 1995 r. został nagrany już po zwycięstwie Łukaszenki w wyborach prezydenckich. Ten fakt miał wpływ na charakter dalszej twórczości białoruskiego zespołu. Wyraźnie buntowniczy nastrój utworów i kontestacyjne postawy muzyków stopniowo były skrywane w ironicznych słowach piosenek, które mimo wszystko stanowiły czytelną aluzję do warunków panujących w kraju i do osoby nowego prezydenta²⁹. Dlatego można wskazać w twórczości N.R.M. grupę utworów stanowiących diagnozę białoruskiego społeczeństwa w kraju Łukaszenki, a także opisujących białoruską rzeczywistość lat 90. Już na pierwszej płycie zespołu w utworze „Бывай” pokazano problem emigracji i narastania w białoruskim społeczeństwie eskapistycznych postaw, które miały być manifestacją niezgody na sytuację w kraju.

Надыходзячы ранак пахне дымам і хлебам,

Надыходзячы ранак пахне ўладай чужою.

Бывай, мой родны край!

Бывай, мой родны горад!

Бывай, мой брыдкі брат!

Бывай, мой любы вораг!

Przy czym taka postawa dotyczyła zarówno emigracji fizycznej — poza granice kraju, jak i psychicznej — w pracę, marzenia, nałogi. Członkowie zespołu wybrali ucieczkę w pracę, a kolejne albumy ugruntowały ich pozycję na białoruskiej scenie muzycznej. Obraz kraju pod rządami Łukaszenki został uzupełniony kolejnymi utworami. Piosenka „25, 26, 27...” z albumu „Пашпарт...” powstała z podsłuchanych rozmów milicjantów, a słowa utworu zapisał Michał Aniempadysta. Bezpośrednią inspirację stanowiło zachowanie milicjantów wobec niego po aresztowaniu za udział w demonstracji. Ten utwór, jak zaznacza Wolski, stał się świadectwem warunków ży-

²⁹ Jakkolwiek należy podkreślić, że w żadnym utworze N.R.M. nie pada nazwisko prezydenta.

cia na Białorusi w czasach rządów Łukaszenki³⁰. Piosenka „Твой партрэт” z tej samej płyty jest zaś bardzo wyraźną aluzją do wszechobecności prezydenta Łukaszenki w życiu społeczeństwa białoruskiego:

*Ты, ты зьяўляеся то тут, то там.
І дзе ні зьявісься, паўсюль твой партрэт.
Твой партрэт прадаецца ў кніжнай краме.
Твой партрэт на сьцяне вісіць у раме.
Твой партрэт — ты на ім герой у масцы.
Твой партрэт пахне фарбаю друкарскай.*

Na płytach zespołu znajdują się także utwory, które stanowią analizę specyficznej mentalności Białorusinów, którzy w większości przypadków zachowują bierność wobec wydarzeń dotyczących ich samych, wreszcie zamykają się we własnym świecie i pogrążają w nostalgicznej zadumie nad własnym losem³¹. Pomimo braku aprobaty takich postaw, muzycy N.R.M. nie krytykują i nie kwestionują wyborów ludzi. Chcą jednak dać im alternatywę, pokazać, że sposób życia, jaki proponuje oficjalna władza, nie jest jedynym możliwym wyborem. Słowa dezaprobaty, jakie padają w poszczególnych utworach, nie są pozbawione życzliwego spojrzenia i troski:

*Які народ?!
Якая, нахрэн, мова?!
Народ дурны
Ён любіць жьцьць хрэнова
А я люблю народ
Хоць неўзаемна
Люблю любіць —
Любіць заўжды прыемна*

Utwory zespołu N.R.M. obnażają zaściankowość, bierność i powszechny strach, panujący wśród Białorusinów. Szczególnie wyraźnie pokazuje ten nastrój utwor „Хавайся ў бульбу” z płyty „Тры чарапахі”:

*Баюся я, баісься ты, баяцца цябе, баяцца мяне.
Такая ў нашага народу нялёгкая праца —
Усе й паўсюль павінны баяцца.*

W utworach „Мы самі па сабе” i „Лепей ня будзе” z płyty „Одзірыдзі-дзіна” muzycy kwestionują sens życia iluzjami, uciekania do przeszłości i życia wspomnieniami. Pozorny pesymizm i zwątpienie skrywają faktyczny spokój i akceptację, ale nie jest to bierna aprobata własnego losu.

³⁰ Zob.: В. Дзятліковіч, dz. cyt., s. 178.

³¹ Taki obraz utrwalają stereotypy o białoruskim narodzie. Zob.: A. Antypienka, *Współczesny Białorusin (przeżywający kryzys etniczny)*, [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Wałas, Kraków 1995, s. 95-98; F. Ziejka, *Mieszkańcy smutnej arkadii. Szkic do portretu Białorusinów w polskiej literaturze*, [w:] *Narody i ...*, dz. cyt., s. 99-103.

Ciągła obawa przed zmianą, przyzwyczajenie do złego losu i ciągłego doświadczania krzywd określają specyfikę białoruskiej duchowości. Taka postawa odbiera siły do walki, spycha naród białoruski do roli biernego przedmiotu działań innych sił, wreszcie stanowi jego zgodę na życie przeszłością. Szczególną piosenką, poświęconą analizie mentalności białoruskiego społeczeństwa i ukazującą historyczne uwarunkowania kształtujące jego kondycję, jest utwór „Маё пакаленьне” z płyty „Дом культуры”. To poetycki obraz białoruskiego pokolenia, ludzi wychowanych w zniewolonym kraju, dla których niewola staje się stanem zwyczajnym:

*Маё пакаленьне
У цемры расло.
Цяпер яму цемра —
Таксама сьвятло.
Маё пакаленьне
Расло на мяжы
З заслонай жалезнай
У самай душы.
Маё пакаленьне
Хаваецца ў цень.
У сьвет летуценняў,
Ва ўчорашні дзень.
Маё пакаленьне
Гуляе і п’е,
Стаіць на каленях,
Ня любіць сябе.*

Zniewolony naród nie potrafi sam zdecydować o swoim losie, a jego członkowie nie potrafią porozumieć się między sobą. Swoistą krytyką mentalności Białorusinów jest właśnie utwór „Юра, ёлкі-палкі, Коля”, który tylko z pozoru jest zabawnym obrazkiem z życia dwóch młodzieńców. W rzeczywistości ich postawa obrazuje brak porozumienia się ludzi we wspólnej sprawie³². Pesymistyczna diagnoza białoruskiego społeczeństwa jest jednak łagodzona przez utwory, w których muzycy N.R.M. przekonują, że wszystko zależy od samego człowieka i podejmowanych przez niego świadomych decyzji. Kontrastowe zestawienie obrazu kraju pogrążonego w marazmie, zacofaniu i naiwnym oczekiwaniu na niespodzianki od losu z postawą ludzi aktywnych, gotowych podjąć ryzyko, przynosi utwór „Тры чарапахі”. Z jednej strony pozbawia złudzeń i ośmiesza bierność czekania na zmiany, z drugiej zaś przekonuje, że wszystko może być inaczej, trzeba tyl-

³² Utwór powstał w 2002 r., ale problem, który przedstawia, jest nadal aktualny. Ten brak porozumienia jest szczególnie widoczny w postawach środowiska opozycjonistów, którzy nie potrafią osiągnąć konsensusu i zjednoczyć się we wspólnej walce.

ko umieć to dostrzec i umieć krytycznie spojrzeć nawet na to, co najbardziej bliskie i cenne, by zrozumieć własne błędy:

*Ты не чакай, сюрпрызаў ня будзе.
Хэй ла-ла-ла-лай,
Ты не чакай, ты не чакай.
Каб любіць Беларусь, нашу мілую маму,
Трэба ў розных краях набываць.
Зразумееш тады — пад тваімі нагамі
Тры сланы нерухома стаяць.*

Współczesna Białoruś staje się przez to krajem zawieszonym między przeszłością i teraźniejszością, gdzie z pozoru wszystko wygląda dobrze, ale tak naprawdę jest pozbawione własnej specyfiki i indywidualności. Taki obraz przedstawiono w utworze „Дастала”.

Obraz współczesnej Białorusi jest także kreślony w utworach z ostatniej płyty zespołu „06”. Wprawdzie zaprezentowano na niej postawy przecięzające marazm społeczeństwa białoruskiego, to jednak w słowach niektórych piosenek wyraźnie nakreślono obraz kraju zdominowanego przez innych, np. „Сталінград”:

*Краіна-руіна
Няўклюдна стаіць на каленях.
Пад зоркай-пальнам
Гадуе свае пакаленьні.
І нехта бяжыць,
Каб спакойна дажыць,
А нехта згаджаецца
Моўчкі служыць.
Для гэтага трэба
Забьіца на рэшткі сумленьня.*

Podobnym rozliczeniem z białoruską rzeczywistością jest piosenka „Гадзючнік”, jaka przywołuje obraz białoruskich realiów, telewizji, promującej łatwą rozrywkę, otumaniającą białoruskie społeczeństwo:

*Прывітаньне, родны край!
Як жывеш, распаўдай!
Што за музыка ў эфіры
У фармаце show must die?
Гэй, айчына, што з табою,
Што з тваёю галавою?
Што за чаркі, што за шкваркі,
Што за бітва за ўраджай?! (...)
Бачыш, нацыі надзея
За мяжой насеньне сее?
Ну, а тут казлы й бараны*

*Вучаць жыць з тэлеэкрану,
А насельніцтву кварталаў
Тлумяць голаў сэрьялы,
А насельніцтву раёнаў
Тлуміць голаў зьмей зялёны.*

Stosunek do ojczystego kraju nie jest całkowitą negacją wszelkich osiągnięć Białorusinów i ich postaw, ale jest właśnie tym krytycznym spojrzeniem z dystansu, nie pozbawionym jednak wiary w zmianę.

Alternatywę dla państwa Łukaszenki stanowi Niepodległa Republika Marzeń, projekt niezależnego państwa białoruskiego, którego krystalizację przyniosła druga płyta zespołu „Одзірыдзідзіна”. Tematy podejmowane na nowej płycie były wówczas bardzo ważne dla młodego środowiska, nie tylko białoruskojęzycznej młodzieży. Jak zauważył Wolski, niemal w każdej z piosenek na płycie występuje podmiot zbiorowy „my”, co dawało przekonanie o istnieniu wspólnoty. Stąd pomysł stworzenia narodu Niepodległej Republiki Marzeń. Kolejne utwory na płycie sugerują również, że jej słuchacze są kimś wyjątkowym i biorą udział w istotnych wydarzeniach³³.

Ważną piosenką w ocenach samych twórców N.R.M. jest „Песня пад-земных жыхароў”, która w szczególny sposób jednoczyła słuchaczy, dawała im poczucie bycia elitą, ludźmi wybranymi do realizacji ważnego zadania. Sam utwór początkowo wprowadza przygnębiający nastrój, kreśli obraz kraju, w którym nie wschodzi słońce, ani księżyc, gdzie nie widać gwiazd i gdzie nigdy nie będzie światła. Ta wizja jest zestawiona z obrazem wspólnoty i jej ogromną siłą, która mimo wszystko daje nadzieję. Łączy ich wspólny los, wspólne trudne warunki życia, wreszcie wiara w zwycięstwo.

Wraz z albumem „Пашпарт грамадзяніна N.R.M.” powstało państwo Niepodległa Republika Marzeń. Okładka płyty jest jednocześnie paszportem obywatela państwa. Szczególnym utworem na płycie jest „Паветраны шар”, który wyraża tęsknotę za wolnością, oderwaniem się od przyziemnych spraw i problemów. Przenosi słuchaczy w inny wymiar, w inną przestrzeń, pozwala na dystans, ale nie jest ucieczką od problemów. Jest oddechem wolności, dla którego warto się poświęcić:

*Паветрам свабоды дыхаю я (...)
Але бачыў неба я
Дыхаў небам я, неба я кранаў!*

O takiej przestrzeni marzą Białorusini i taką krainą jest Niepodległa Republika Marzeń. Do niej wszyscy zmierzają, ponieważ jest spełnieniem pragnień i tęsknot. Taki obraz przywołuje piosenka „Я еду”:

*Я маю свой герб, я маю свой сыяг,
Я маю свой край, дзе дыхаць мне смачна (...)*

³³ Zob.: В. Дзятліковіч, dz. cyt., s. 169.

Я еду ў сваю краіну

Swoistym podsumowaniem płyty jest utwór „Беларускі шлях”, który kreśli obraz Białorusi i jej mieszkańców jako ludzi świadomych własnej narodowej i kulturowej odmienności, świadomych tradycji kraju, żyjących z własnej woli i w zgodzie z sąsiadami. To naród życzliwy, gościnnie i nie krzywdzący innych. Przy tym bezgranicznie oddany własnemu wolnemu krajowi:

Я беларус, Беларусь я люблю,

Маю надзею і веру сваю (...)

Я — беларус, беларускі мой шлях (...)

Тут нарадзіўся я, тут застаўся.

Я ганаруся сваёй Беларусью!

Kolejny album zespołu, „Тры чарапахі”, wywołał dyskusje w środowisku muzycznym. Członkowie zespołu byli atakowani za zmianę stylistyki, komercyjność i zdradę własnych idei. W swojej obronie podnosili argument zdobycia szerszego i bardziej uniwersalnego grona odbiorców. Nie grano już tylko dla młodzieży, która po kilku latach wyrasta z buntowniczych postaw i porzuca ten muzyczny styl, ale dla wszystkich ludzi, dla których ważna jest sytuacja w Białorusi. Dla zespołu N.R.M. najważniejsze było zachowanie i propagowanie idei białoruskiej wszelkimi dostępnymi i skutecznymi środkami: „У нас вельмі багатая палітра, таму што нас цікавіць ня форма, а ідэя, якую мы нясем, перш за ўсё беларуская ідэя, потым ідэя распрыгоненасьці і г.д. І мы выкарыстоўваем розныя сродкі для данясення гэтай ідэі. І гэты ўсё адно не папсовыя сродкі, а сродкі з альтэрнатыўных стыляў. І я зараз наш стыль вызначаю як «альтэрнатыўная эклектыка»³⁴.

Jakkolwiek album spotkał się z krytyką środowisk muzycznych, to jednak wśród publiczności odniósł sukces. Był ponadto promowany pierwszą w historii Białorusi trasą koncertową. Krytycy muzyczni zarzucali zespołowi nie tylko odejście od brzmienia rockowego, ale również słabość tekstów (choć zespół dostał nagrodę za najlepsze teksty na Rock Koronacji). Szczególnie podkreślał to Jewgienij Dołgich, redaktor czasopisma „Джаз-квадрат”, według którego najważniejsze w białoruskiej muzyce rockowej są właśnie słowa³⁵. Jednak analiza poszczególnych utworów pokazuje, że zespół nie porzucił dotychczasowego tonu i misji szerzenia białoruskiej idei. Kolejne utwory uzupełniają zarysowany wcześniej obraz innej Białorusi, kraju wolnych i świadomych ludzi, którzy również wierzą we własną niezależność i możliwość decydowania o własnym losie. Taka świadomość pozwala im pouczać innych, by nie czynili zła innym.

Niepodległa Republiki Marzeń jest krajem, w jakim każdy człowiek sam

³⁴ Tamże, s. 199-200.

³⁵ Tamże, s. 202-209.

decyduje o swoim istnieniu, w jakim żyją wolni ludzie, którzy sami kierują swoim życiem. Ideę Niepodległej Republiki Marzeń najlepiej przedstawia piosenka „Худсавет”. Wymarzony świat, własne państwo, gdzie życie zależy tylko od samego człowieka:

*Прыдумай сабе свой свет,
Прыдумай сабе святло,
Прыдумай свой дождж і снег,
Прыдумай усім на злосць.
Прыдумай сабе свой край,
Прыдумай сабе жыццё (...)
Прыдумай сабе сябе. (...)
Я распавяду табе
Ўсё, што прыдумаў сам
І гэты няісны свет
У рукі твае аддам.*

W 2002 r. pojawił się kolejny album zespołu, w którym kontynuowano poruszane już wcześniej tematy. Wszystkie utwory zespołu są konsekwentnie realizowaną popularyzacją idei białoruskiej i formowaniem alternatywy dla państwa Łukaszenki. Podkreślana jest białoruska tożsamość i przywiązanie do ojczyznej ziemi. W utworze „Беларускія дарогі” wyrażono postawę pełnego oddania sprawom kraju, jednocześnie uzasadniając, że każdy wymiar życia Białorusina jest wyznaczany przez dobro ojczyzny:

*На беларускіх дарогах — сэрца маё,
Тут пачынаецца ўсё, тут завяршаецца ўсё.
Прывітаньне, жыццё, да пабачэння, жыццё
На беларускіх дарогах,
Беларускіх дарогах...*

Stąd marzenia o własnym miejscu i własnym kraju w utworze „О-о, гэта ўсё”. Nadzieja i wiara w przyszłość, jakie panują wśród obywateli Niepodległej Republiki Marzeń, wymagają od nich pełnego zaangażowania we wspólną pracę i świadomego działania. Niepodległą Republikę Marzeń tworzą ludzie odważni i świadomi własnych dążeń i motywów, które nimi kierują. Mówi o tym utwór „FM”:

*Усё пад кантролем — спакойна!
Сэрца краіны на чужых далонях.
Мы самі ствараем сваю рэпутацыю.
Мы сёння ідзем на радыёстанцыю (...)*

Obywatele Niepodległej Republiki Marzeń nie są także ludźmi biernymi, muszą działać, by odnieść sukces. W utworze „Фабрыка” nacisk jest położony na decyzje poszczególnego człowieka, od którego naprawdę dużo zależy:

*Выбіраеш? Выбірай
Каляровы небакрай (...)*

*Робіш выгляд? Я раблю,
Што люблю ўсю зямлю (...)
Разумееш? Зразумей,
Што ня згас яшчэ агмень,
А калі агмень ня згас,
Нам згасаць яшчэ ня час.*

Wiara w pomysła przyszłość Białorusi jest warunkiem istnienia Niepodległej Republiki Marzeń. Temat ten rozwija utwór „3 Чарапахі — 2”:

*Будзе ўсё ў цябе ў парадку,
Будзе добра ўсё з табой,
Будуць грошы. Будуць градкі,
Глеба, гліна, перагной,
Будзе добрая ўлада,
Будзе нешта на сталі.*

Na ostatniej płycie zespołu „06” obraz Niepodległej Republiki Marzeń utrwalono w utworze „Падводная лодка”, która staje się metaforycznym obrazem państwa-azylu, który chroni swoich obywateli przed niebezpieczeństwami³⁶. Biało-czerwono-biała podwodna łódź pomimo przeszkód płynie po wyznaczonej drodze. Jej obywatele cieszą się wolnością:

*Мы жывем у бел-чырвона-белай падводнай лодцы
Мы жывем у падводнай лодцы, дзяўчыны і хлопцы
Весела жывем мы, лёгка і свабодна
Ў нашай бел-чырвона-белай лодцы падводнай*

Dlatego o taką alternatywę warto walczyć. W większości swoich piosenek białoruski zespół podejmuje zagadnienie wojny. To trzeci blok tematyczny utworów N.R.M., spajający dwa pozostałe, kreślące odmienne wizje Białorusi: kraju Łukaszenki z jednej strony i Niepodległej Republiki Marzeń z drugiej. Obywatele Niepodległej Republiki Marzeń walczą z państwem Łukaszenki. Krystalizację tego tematu przyniosła płyta „Одзірыдзі-дзіна”, która zmieniła także stylistykę utworów zespołu. Podejmowanie trudnych tematów stało się w ówczesnych warunkach szczególnie ryzykowne, a jednak utwory skrywają ogromny ładunek emocjonalny, który tylko z pozoru jest chłodną oceną sytuacji. Nową bronią stała się ironia, sarkazm, prześmiewanie. Buntownicze postawy przynoszą głównie utwory poświęcone walce, przedstawiające Białorusinów jako naród walczący o własny kraj. Hymnem młodego pokolenia stała się pieśń „Партызанская”, która jest manifestem walki o wolność Białorusi i bezkompromisowość postawy młodego pokolenia:

*Мы — партызаны,
Лясныя браты.*

³⁶ Powstał z inspiracji utworem zespołu THE BEATLES „Yellow submarine”.

*Мы — партызаны,
З вайной мы на „ты”.
Мы — партызаны,
Любім наш край,
Ачысьцім свой край
Ад чужыньскіх зграй.
І нашыя людзі (...)
будуць радзіму сваю вызваляць (...)
А потым мы вып’ем з табой самагонкі
За нашыя пушчы, лясы і пагоркі,
За вольны наш край, за канец вайны.
Мы — партызаны, беларускія сыны.*

Nastroj wojny wprowadza również utwór „На лінії фронту”. Jest to obraz kraju pogrążonego w wiecznej wojnie, a także ludzi, których każdy etap życia: dzieciństwo, młodość, dojrzałość wyznaczają realia wojny:

*Мы з табою на лініі фронту
Бясконцай айчынной вайны.*

O bezgranicznym oddaniu i poświęceniu dla ratowania kraju, a także ciągłej gotowości do walki mówi piosenka „Пакуль не пачнецца вайна” z płyty „Пашпарт грамадзяніна N.R.M.”. W utworze „Вайна” z albumu „Дом культуры” podejmowany jest temat odwiecznej wojny, którą Białorusini toczą o własny kraj. Są do niej przygotowani od zawsze, ponieważ wojna wyznacza naturalny rytm ich życia, ale jednocześnie nie jest powszechnym zjawiskiem, do którego można się przyzwyczaić:

*Вайна была заўсёды.
Вайна наш правадыр.
Мы гинем за свабоду,
Змагаемся за мір (...)
Нам так загадалі —
Па цэлі страляць.
Нас так рыхтавалі —
У баі выжываць.
Нам не пагражалі,
Ніхто не кранаў,
Нам проста казалі:
Вайна! Вайна!
Вайна! Вайна!*

Podobny nastrój wprowadza utwór „Лёгка-лёгка”, w którym wyrażone jest oddanie ojczyźnie, a także gotowość jej obrony:

*Лёгка-лёгка
Нашы далёкія.
Цяжкія-цяжкія*

*Блізкія нашыя.
Сьветлыя-сьветлыя
Нашы намерлыя.
Цёмныя-цёмныя
Нашы штодзённыя.
У сьветлым сьне
Ці ў цёмных днях
Сказалі мне,
Што ты — мая (...)
Было і ёсьць.
І наша злосьць,
Нібыта ў глытках нашых косць.
Над намі страх,
Нібыта сьцяг.
І мы жывем, нібы ў гасьцях.
Зьбірай сяброў,
Запальвай газ.
Усё стагодзьдзе — дэкаданс.
Здымай сядло,
Гасі сьвятло.
Па плечы сьнегу намяло.*

Obywatele Niepodległej Republiki Marzeń walczą przede wszystkim o prawo do życia we własnym kraju, o możliwości decydowania o własnym losie i realizacji marzeń. Ustrój ich państwa to „wojująca demokracja”, gdzie każdy ma takie same prawa. Podkreślają to szczególnie członkowie zespołu N.R.M. Ich muzyka ma dać ludziom siłę do walki, pokazać alternatywę dla kraju Łukaszenki. Jak zauważa Wolski, „muzyka nie robi rewolucji, jedynie idzie obok. Pomaga młodym ludziom walczyć. Najpierw jednak oni muszą tego chcieć”³⁷.

Obywatele Niepodległej Republiki Marzeń wierzą w zwycięstwo własnych ideałów. Wierzą, że nadszedł czas zmian. Taki nastrój jest wyrażony w utworach ostatniej płyty zespołu. Utwór „Нас да халеры” przywołuje obraz ludzi zdeterminowanych, wierzących w zwycięstwo, podbudowanych własną siłą i liczebnością. Ci ludzie nie boją się już władz i represji. Głos narodu, wzywający do walki, jest najważniejszy:

*Без кампрамісу адразу і раптам.
Мы ў чорным сьніце і мы ўжо даўно там.
Перапісаць нас ня хопіць паперы, —
Нас міліёны, нас да халеры.
Нас не разьвернеш з нашай дарогі!*

³⁷ M. Nocuń, A. Brzeziecki, dz. cyt., s. 186.

*Мы скажам НІЭ і дастаткова.
Возьмем ў рукі сьцяг перамогі,
Праўда за намі, з намі свабода.*

Taka determinacja i bezkompromisowość prowadzą do zwycięstwa. Sukcesem jest bowiem już sam fakt, że zmieniło się nastawienie Białorusinów do walki o własny kraj. Zwątpienie i bezradność zostały zastąpione przez zapał i nową energię do działania. Przekonują o tym słowa utworu „Гадзючнік”:

*Хопіць сыпаць соль на рану,
Ўсё ідзе наводле пляну.
Хопіць плакаць і крычаць,
Надыходзіць новы час.
Вось ён стукае ў шыбу —
Не тужлівы, не фальшывы.
Прывітаньне, родны край!
Ты гатовы? Сустракай!
Хай варожыць гадзючнік варожы,
Ўсё роўна мы пераможам!
Ўсё роўна мы пераможам,
Бо іначай быць проста ня можа.*

Niepodległa Republika Marzeń jest państwem, które istnieje w opozycji do państwa Łukaszenki, ale jednocześnie jest jego ironicznym odbiciem. Jest parodią absurdalnych decyzji prezydenta i jednocześnie bezpiecznym azylem dla tych, którzy nie potrafią odnaleźć się w rzeczywistym kraju: „This is our way of finding a stronghold in a time where it is not easy for any artist to survive. We have created a virtual state for ourselves and our friends in which one can hide away from the Belarusian reality. In this virtual state we often parody absurd acts of the Belarusian leaders. For instance, we will soon be holding a referendum. We are a state in the state. We can't accept the values of the present Belarusian state, and it doesn't accept us either. Our music is not played on the radio or tv, but there are many likeminded people out there” — mówi wokalista zespołu Lawon Wolski³⁸. To rozdwojenie współczesnej Białorusi przedstawia utwór „Менск і Мінск” z płyty „06”. Miensk jest miastem, które żyje w sercach i głowach niektórych tylko Białorusinów, nie ma go na mapach. Realnie istnieje Minsk, czyli miasto, w którym trzeba być zameldowanym, w którym straszą cienie zniszczonych budynków. Miensk to miasto z marzeń, po którym można swobodnie spacerować, oglądać ulice i domy, zaś Miensk jest szarą i brudną rzeczywistością. Miensk wreszcie nigdy nie zginie, ponieważ będzie zawsze istniał w myślach i sercach obywateli Niepodległej Republiki Marzeń:

Ну, а зь Менскам нічога ня можна зрабіць —

³⁸ I. Petz, *Wywiad z Lawonem Wolskim*, <http://www.freemuse.org/sw12752.asp>

*Немагчыма яго зруйнаваць, захапіць,
Ён ніколі, твой Менск, не згніе, не згарыць,
Будзе мовай тваёю з табой гаварыць*

Niepodległa Republika Marzeń stanowi enklawę białoruskości i niezależności. Jest krainą muzycznej alternatywy, którą każdy jej obywatel nosi we własnym sercu i głowie. Chociaż utwory białoruskiego zespołu N.R.M. nie dotyczą bezpośrednio sytuacji politycznej kraju, to jednak ich znaczenie implikuje tęsknotę za wolnością, normalnością, białoruskością. Dlatego idee, które stanowią główne przesłanie białoruskich muzyków, są niezniszczalne.

3. Muzyczna wędrówka, twórczość zespołu ULIS

Białoruska muzyka rockowa jest muzyką sprzeciwu, tworzoną z potrzeby serca, nieskrępowaną, żywiołową i nieposkromioną. O jej mocy świadczą obawa władz, które tworzą listy zakazanych białoruskojęzycznych wykonawców, utrudniają, a często uniemożliwiają, organizowanie koncertów. Profesjonalny białoruski rynek muzyczny nie istnieje. Muzyka rockowa w języku białoruskim nieodłącznie kojarzy się zaś z niepodległościowym ruchem społeczeństwa, jest tworzona w jego duchu i z nim identyfikują się jej słuchacze i twórcy. Muzyka rockowa jest zawsze zaangażowana w tematykę społeczną i polityczną, jest muzyką walki i siły.

We współczesnej Białorusi muzyka rockowa przeżywa renesans, powstają nowe zespoły muzyczne, formacje legendarne ponownie występują na scenach, gromadząc zróżnicowaną wiekowo i życiowo publiczność. Starsi słuchacze pamiętają jeszcze muzyczne zmagania z lat 80. XX wieku, ci młodzi odkrywają ponadczasowość nagrywanych wówczas utworów. Okazuje się bowiem, że doskonale pasują one do obecnej sytuacji Białorusi. Białoruska muzyka rockowa staje się także medium, za pośrednictwem którego wyrażone zostają idee walki o własny kraj. Politycznie zaangażowana twórczość jest w końcu próbą stworzenia alternatywy dla rzeczywistej Białorusi pod rządami prezydenta Łukaszenki. Wyrasta bowiem ze sprzeciwu wobec jego metod sprawowania władzy, kontestuje postanowienia w dziedzinie kultury, wreszcie kreśli własną wizję wolnej i niezależnej Białorusi.

Legendarnym zespołem białoruskiej muzyki rockowej jest ULIS. Jego utwory stały się swoistym manifestem pokolenia Białorusinów, dla których ważna jest idea białoruska. Sam zespół ciągle poszukuje najlepszego środka wyrazu ważnych dla niego treści, dlatego trudno wskazać na jego spójną charakterystykę. Każda kolejna płyta zespołu ULIS jest inna od poprzedniej.

Zespół powstał w 1989 r. w Mińsku i w zmienionym składzie funkcjonuje do dziś³⁹. Utworzyli go dwaj muzycy z pierwszego białoruskiego zespołu

³⁹ Informacje na temat zespołu podaję za materiałami zebranymi na jego stronie internetowej: <http://www.ulis.by/>

rockowego BONDY: gitarzysta Sława Korań i basista Siarżuk Kraúčzanka. Dołączył do nich młody poeta Feliks Aksioncaú, który zajął się pisaniem tekstów do utworów zespołu, wokalista Andrej Patrej, perkusista Walery Cynicki i bębniarz Kiryła Szewando. Był to pierwszy skład zespołu. Od 1990 r. trwają nieustanne zmiany w składzie grupy, odchodzą kolejni muzycy, a pojawiają się nowi. W 1990 r. zmienił się perkusista. Z zespołem gra odtąd Siarżuk Knysz, który wcześniej grał w BONDZIE. W 1991 r. następuje zmiana wokalisty zespołu, odtąd zamiast Patreja występuje Aleh Tumaszoú, a z zespołu odszedł również Cynicki. W 1994 r. odchodzi z zespołu wokalista, a także pozostali muzycy (Knysz, Kraúčzanka, Aksioncaú). Zespół nie rozpadł się. Sława Korań rozpoczął formowanie nowego składu. W 1996 r. zespół, obok niego, tworzyli gitarzysta basowy Losza Paúłowicz, gitarzysta Jahor Maraczuk i perkusista Aleh Dziemidowicz. Sława Korań w nowym zespole pełnił rolę nie tylko gitarzysty, lecz także wokalisty, autora tekstów i muzyki, wreszcie producenta. Z końcem 1996 r. ustalili się jednak trzyosobowy skład zespołu, który w takiej formie istnieje do dziś: Sława Korań, gitarzysta basowy Wiktar Samarukaú i perkusista Alaksandr Bykaú⁴⁰.

ULIS ma w swoim dorobku 9 płyt. W 1991 r. ukazała się pierwsza czarna płyta zespołu „Чужаница”, którą nagrano w moskiewskiej wytwórni „Міёłodія”. W tym samym roku nagrano drugą płytę zespołu „Краіна доўгай белай хмары” nakładem Polskich Nagrań. W 1993 r. pojawiła się kasetka „Танцы на даху”, nagrana w studio „Kowczeg”, które odtąd będzie głównym miejscem zapisu pozostałych płyt zespołu. W 1995 r. pojawia się płyta „Па-над дахам” i „Life 1996”, na której znajdują się utwory do słów Lwona Wolskiego. W 1996 r. wydano płytę „Блуканьне”, w latach 1996-1997 w studio „Sacis” nagrano płytę „Пагуйце вашыя душы”. W 1999 r. wychodzi album „Падарожжа”, na którym zamieszczono nowe wersje utworów z wcześniejszych płyt. Ostatni album „Люстэрка” zespół nagrał w 2003 r.

Nazwa zespołu jest aluzją do utworu irlandzkiego pisarza Jamesa Joyce’a „Ulisses”, którego fragmenty są recytowane na początku każdego koncertu. Jest to swoiste wprowadzenie słuchaczy do muzycznej wędrówki, jaką przygotowali dla nich członkowie zespołu, poprzez różne tematy: pogańskich korzeni, społecznych zagadnień, wreszcie polityki. Jak mówi lider zespołu Sława Korań, nazwa zespołu nie tyle odsyła do konkretnej książki, ile do historii Odysuseusza, jego wędrówki, idei ciągłej drogi. Inspiracja książką Joyce’a jest wyrażona przez wędrówkę w celu poszukiwania samego siebie, podróż do własnego ja, do własnej duszy. To rozwój własnego intelek-

⁴⁰ Byli członkowie zespołu nie utworzyli nowych formacji muzycznych. Andrej Patrej pracuje w filharmonii, Feliks Aksioncaú jest w Kanadzie, Kraúčzanka zajął się handlem instrumentami muzycznymi. Zob.: И. Шумская, *ULIS: очарованный странник спешит навстречу мечте*, „Музыкальная газета”, <http://www.ulis.by>

tu, poszerzanie własnych możliwości. Dlatego pomimo personalnych zmian w składzie zespołu, jego nazwa nigdy nie uległa zmianie. Cel i idea zespołu pozostały takie same. „Улис — это Одиссей, это не конкретно книга Джойса. Это одиссея, путешествие. Вот эта идея понравилась нам. А с Джойсом название связано не каким-то физическим путешествием, а еще и путешествием в самом себе, в собственном „я”, в собственной душе. Это развитие какого-то собственного интеллекта, собственных способностей. В том числе и потому, что ULIS для меня — это образ мышления, а не название”⁴¹.

Ciągła wędrówka, poszukiwanie prawdy własnej duszy, wreszcie ciągly rozwój eksplikują wybór takiej nazwy zespołu. Przekłada się to również na twórczość białoruskich muzyków. Wędrówka może się dokonywać zarówno w sposób fizyczny, jak i intelektualny. Na drodze intelektualnego tworenia powstają obrazy, które stają się twórczą inspiracją tekstów piosenek: „Именно отсюда возникают образы, которые мы можем переложить на гитару, на барабаны, на голос, на тексты и так далее. Так или иначе это путешествие. Любой художник это путешественник, жаждущий перемен и чего-то нового”⁴².

Los mitycznego Odyseusza staje się również wzorem dla naśladowujących go członków zespołu. Odyseusz przez trzydzieści lat wędrował wbrew woli bogów i losu, nie poddawał się, zwalczał wszelkie przeciwności i powrócił do ojczyzny, uwalniając ją od wrogów. Białoruski zespół ULIS również wędruje, by wrócić do swojej ojczyzny, przynosząc jej odrodzenie: „Адраджэньне! Чуваць з усіх бакоў. Адродзім культуру! Адродзім мову! Адродзім Беларусь! Спадчына! Грыміць на ўсіх сходах. Вернем спадчыну!”⁴³ Kwestia białoruska jest w twórczości zespołu bardzo ważna, ponieważ członkowie zespołu są świadomi, że białoruskie społeczeństwo przez lata odeszło od własnej kultury, wyrzekło się własnego języka, własnego kulturowego dziedzictwa, wreszcie odeszło od prawdziwej Białorusi. Tymczasem jedynie poeci nawołują do powrotu do utraconych wartości, które stanowią o tożsamości każdego narodu. Współczesnym Odyseuszem Białorusi jest zespół ULIS, który jako pierwszy najpełniej odczuł i pokazał samotność białoruskiego inteligenta we własnym kraju: „ULIS — падарожнік. І ня толькі ў простым, але й у пераносным сэнсе. У сваёй творчасці ўлісаўцы першыя адчулі і паказалі адчужанасьць, праз якую пакутуе кожны беларускі інтэлігент у сябе на Радзіме”⁴⁴.

⁴¹ О. Климов, *Чудак, поющий рок на непопулярном белорусском языке*, „Музыкальная газета”, <http://www.ulis.by>

⁴² И. Шумская, dz. cyt.

⁴³ А. Глѣбус, *Наматкі пра рок-гурт ULIS*, „Бязрозка”, ліпень 1991, <http://www.ulis.by>

⁴⁴ Тамże.

Walka o przywrócenie białoruskości, rozumianej w wymiarze kulturowego indywidualizmu, białoruskiemu społeczeństwu jest wyrażona w utworach zespołu ULIS. Ważne jest również to, że zespół od początków swego istnienia tworzył w języku białoruskim⁴⁵. Język jest bowiem indywidualnym, odróżniającym od innych ludzi medium, które każdemu nadaje charakter i specyfikę. Poprzez swoją twórczość w języku białoruskim zespół realizuje misję przywrócenia białoruskiemu społeczeństwu kulturowego dziedzictwa: „ULIS вяртаецца да Спадчыны. ULIS вяртаецца да мовы. ULIS вяртаецца на Радзіму. Так, ULIS — герой. А трыццаць здраднікаў на трыццаць галасоў крычаць, што ULIS ня вернецца, бо ён нікуды не сыходзіў, усё, што было, тое і ёсць, і будзе...”⁴⁶.

Na szczególną uwagę zasługują utwory białoruskiego zespołu. Twórcza ewolucja jest wpisana programowo w istnienie zespołu, a przejawia się to już w samej jego nazwie, która oznacza przecież ciągłą drogę i doskonałość. Pierwsze utwory z 1989 r. stanowiły swoisty manifest pokolenia Białorusinów. Poruszano różne tematy: od zagadnień dotyczących społeczeństwa („Іржавыя дні”, „Чужаніца”), po teksty polityczne („Краіна ў кратах”, „Гэстапа”, „Калі Імпэрыя зьнікне”). O sukcesie zespołu i jego popularności świadczą przede wszystkim dobre i przemawiające do ludzi teksty. Początkowo autorem słów piosenek był Feliks Aksioncaŭ, a po jego odejściu w 1994 r. pisanie zajął się Sława Korań. „Паэт разумеў, што для якаснай музыкі патрэбны якасны тэкст: з унутранай драматургіяй і небанальным сымбалізмам, з абавязковым інтэлектуальным нападуненьнем, з мэтрычнай адэкватнасцю рытмам року”⁴⁷.

Przenikliwe teksty utworów, razem z intrygującym ich wykonywaniem sprawiły, że utwory zespołu przemawiały do młodych białoruskich słuchaczy, trafiając wprost do ich intymnego świata przeżyć. Dlatego wiele utworów ULIS szybko stało się ogólnonarodowymi hitami, które nie straciły swej aktualności i czaru dla nowych pokoleń słuchaczy. To takie utwory, jak „Чужаніца”, „Радзё Свабода”, „Пляц Францыска”, „Іржавыя дні”, „Танцы на даху”, „Краіна доўгай белай хмары”, „Як на далоні”, „Лязо”, „Пан Пуст”.... Sekret sukcesu białoruskiego zespołu tłumaczy jego wokalista Sława Korań: „Атрымалася так, што нашыя музычныя ідэі былі сугучныя эўрапейскім тэндэнцыям у рок-музыцы. Мы дадавалі свае беларускія матывы, сваё разуменьне сучаснай музыкі, і з гэтага выкрышталізаваўся стыль гурту — „музычная вандроўка”. Мы заўсёды экспэрымэнтуюем,

⁴⁵ Chociaż jak mówi Korań do białoruskości trzeba było dorosnąć. On sam uważa się za produkt społeczeństwa radzieckiego, ponieważ uczył się w szkole radzieckiej. Jednak z czasem dostrzegł znaczenie języka białoruskiego.

⁴⁶ A. Глёбус, dz. cyt.

⁴⁷ A. Мяльгуй, *Музычныя падарожжы беларускага „ULISa” (нарыс творчасці знамага гурта)*, „Беларус”, <http://www.ulis.by>

змяняемся ў музычным пляне, не прытрымліваемся нейкага аднойчы вызначанага стылю. Таму нам блізкі і гард-рок, і гард-кор, і шмат чаго іншага з сучаснага музычнага арсэналу”⁴⁸.

Ostatni album zespołu, „Люстэрка” jest swoistym zbiorem filozoficznych refleksji nad fundamentalnymi wartościami człowieczeństwa w ogóle, życia, wolności osobistej, wiary w Boga, stosunku człowieka do własnego kraju i języka narodowego.

Ważne miejsce w twórczości zespołu ULIS zajmuje temat ojczyzny⁴⁹. Już na pierwszej płycie zespołu w utworze „Краіна ў кратах”, autorstwa Akcioncawa, jest pokazany obraz kraju zniewolonego. O ile oczywiste są aluzje do faktycznego stanu Białorusi na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, o tyle nowe muzyczne aranżacje i powtarzanie utworu na kolejnych płytach zespołu stają się bardzo wymowne. Dowodzą bowiem braku faktycznych zmian w kraju. Jednocześnie pojawiający się każdego dnia napis na murze o zniewolonej ojczyźnie świadczy o uporze białoruskiego społeczeństwa, konsekwencji i nieugiętości postaw Białorusinów:

*Рака што цячэ ля карчмы
Ды каля моста мур
Трынаццаць літар на ім
У літарах смур (...)
Краіна ў кратах!
Краіна ў кратах!
Штодня працаваў маляр
Працаваў дарма
Надпіс бачны тут як і раней
Ды рагатала карчма (...)
Пад чорнай плямай ізноў
Краіна ў кратах!
Краіна ў кратах...
...Ізноў!*

W twórczości białoruskiego zespołu przywoływane są miejsca znaczące dla Białorusinów. Utwór „Пляц Францыска” jest obrazem przestrzeni, która staje się symbolem własnego miejsca na ziemi i azylu. Jednocześnie staje się świadectwem kulturowego dziedzictwa narodu:

*Пляц Францыска падковаў змулены гук
Каляровая цэгла вякоў
Пляц Францыска на небе недзе твой брук
Ты таемная зброя дзядоў*

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ W niniejszej pracy zostaną przedstawione tylko niektóre utwory białoruskiego zespołu ULIS. Praca nie jest próbą monografii jego twórczości, lecz jedynie ogólnym szkicem najważniejszych tematów, podejmowanych przez białoruskich muzyków, przy

Obraz ojczyzny w warunkach obcego panowania i braku niezależności nakreślono za pomocą odwołań do historii narodu białoruskiego. Nie jest przy tym ważna nazwa okupanta, lecz sam fakt zniewolenia. Dlatego utwór „Гэстапа” nie należy odczytywać tylko jako historyczną aluzję do czasów II wojny światowej, lecz należy raczej dostrzec uniwersalne przesłanie, mówiące o powtarzających się stanach kontroli jednego kraju przez drugi. Brak niezależności, zniewolenie, wreszcie egzystencja w warunkach ciągłego napięcia i zagrożenia powodują chaos świata, sprawiają problemy z identyfikacją własną i całego uniwersum:

*Гэстапа зноў кантралюе ўвесь сусьвет
Хто ты? Хто я?*

Ciekawy nastrój wnosi utwór „Іржавыя дні”, a dominujące w nim barwy rdzy i czerwieni wprowadzają niepokój i zapowiadają obraz wojny. Powtarza się również retoryczne pytanie, kierowane do władz państwa o cel ich istnienia, o sens ukształtowania relacji między ludźmi. Państwo nie potrzebuje ludzi, nie zwraca na nich uwagi, podobnie obywatele nie potrzebują takich władz, które ich nie szanują. Człowiek w tak urządzonym świecie jest z jednej strony samotny, z drugiej zaś tylko on sam potrafi siebie zrozumieć:

*Гаспадары краіны
Навошта вы мне, навошта я вам?
Сум свой адчуваю я сам, толькі я сам!*

O kondycji białoruskiego społeczeństwa mówi utwór „Чужаніца”. Pokazuje osamotnienie białoruskich inteligentów, ludzi, którzy nie wyrzekają się własnej kulturowej tożsamości, białoruskości, ale czują się obco we własnym kraju:

*Я адчуваю нэрвовы сум
Я палю шмат
Я шпацькую заўжды адзін
Сам сабе брат*

Interesujący obraz wnosi utwór „Калі Імпэрыя зьнікне”. Jest to z jednej strony wyraz wiary Białorusinów w zmianę stanu zniewolenia, z drugiej zaś pełne napięcia oczekiwanie na nową sytuację. W utworze wyrażono obawy przed światem, w którym na nowo trzeba będzie określić siebie, odnaleźć własne miejsca. Jednocześnie nie można przewidzieć, czy nowa rzeczywistość będzie lepsza:

*Калі Імпэрыя зьнікне як дым
Дзе будзеш ты й з кім*

jednoczesnym zastrzeżeniu o subiektywizmie w doborze poszczególnych tekstów. Nie analizuję również wybranych tekstów pod kątem stylistyki. Przywoływane teksty utworów pełnią rolę pomocniczą, stanowią bowiem potwierdzenie i ilustrację wskazanego problemu.

*Чью трымаеш ты зброю мой брат
Які натоўп твой урад
Што будзе потым тут карчма ці турма
За падарунак твой падзякі няма
Заліты крывёю барыкады ў маіх снах
Скрыжаваньні вуліц
Вайны грамадзянскай жах*

Obraz obecnego świata jest w twórczości zespołu przestrzenią, zagarniętą przez obce siły, zniewoloną i pozbawioną niezależności. „Канкістадоры” to utwór, który przywołuje nastrój niepokoju z powodu najazdu obcych sił, które zajęły wszystko, panują nad każdym aspektem ludzkiego życia:

*Сьцеражыся, мой край
Па сэрцы тваім
Канкістадоры ідуць!*

Druga płyta jest twórczym rozwinięciem poprzedniej. Jest przede wszystkim dalszą wędrówką zespołu ULIS i poszukiwaniem prawdy o sobie i o świecie. To kolejny etap zmagania się z przeciwnościami losu, a tym samym własnym doskonaleniem. Rozpoczyna się od utworu „Памажы (Беларуская малітва)”, swoistej inwokacji i modlitwy z prośbą o opiekę w czasie wędrówki. To również prośba białoruskich muzyków, a zarazem całego społeczeństwa, o łaskę i przychylność Boga, o siłę, by nie krzywdzić innych. To wreszcie prośba o wskazówkę powrotnej drogi do ojczystego, rodzinnego domu:

*Ты накіруй нас
Туды дзе сьлёзы каханых жанчын
Туды дзе дом бацькоў
Дзе пачынаецца час*

Szczególnym utworem na płycie jest „Радыё Свабода”, piosenka, która była prezentowana w nowych aranżacjach na kolejnych płytach zespołu. Pierwszy raz została nagrana w 1990 r. i stała się hymnem Radia Wolnej Europy. To utwór, który towarzyszy zespołowi przez cały czas, wykonywali go wszyscy trzej wokaliści grupy, a nawet inni białoruscy muzycy, w tym Lawon Wolski. Sława Korań podkreśla jednak zawsze, że piosenka nie została napisana jako hymn Radia Swaboda, ale jest dedykowana wszystkim wolnym i niezależnym radiostacjom. Pierwszy swój wywiad po utworzeniu zespołu ULIS Korań udzielił jednak właśnie Radiu Swaboda⁵⁰. Sama piosenka jest hymnem pokolenia ludzi walczących o wolność wypowiedzi, o wolność słowa. Jest szczególnie aktualna w warunkach współczesnej Białorusi:

⁵⁰ С. Будкин, *Слава Корень, Налицо інформацыйны вакуум*, „БДГ”, <http://www.ulis.by>

Радыё Свабода
Мы твае хвалі й подых
Не пакіне нас надзея
Там дзе няма цемнаты
Ведаюць нас
Белы сьцяг па-над намi
Радыё Свабода
Мы твае вусны й словы
Ці павінен я быць шчырым
Там дзе няма цемнаты
Слухаюць нас
Белы сьцяг па-над намi
Радыё Свабода
Мы твае сэрцы й вочы
Я й ты адыдем назаўжды
Там дзе няма цемнаты
Стрэнемся мы
Белы сьцяг па-над намi

W twórczości zespołu ULIS ważne miejsce zajmują również utwory, które przywołują obraz kraju, ojczyzny, do której się powraca. Białorusini mają bowiem swój własny kraj, azyl, który strzegą przed obcymi siłami. Tego uczucia nikt poza nimi nie zrozumie. Ten świat opisuje utwór „Краіна доўгай белаі хмары”, który został napisany już w 1989 r. i doskonale wpisywał się w czas przemian społecznych i politycznych na Białorusi. Zapowiadały się nowe nadzieje i możliwości, które szybko okazały się nierealne: „Хотя ведь было столько надежд, «в стране была такая оттепель, казалось, что все вот-вот начнется», говорит Корень. А «наступила зима»⁵¹. Utwór stanowi odwołanie do korzeni Białorusinów, ale nie jest wskazaniem miejsca ich pochodzenia. Jest to świat, którego nigdy nikt obcy nie zdobędzie, to z jednej strony azyl, z drugiej zaś źródło białoruskości, miejsce dziedzictwa kulturowego, które stanowi o uporze i sile Białorusinów:

Краіна доўгай белаі хмары
Мы не растлумачым скуль прыйшлі
Ты не пачуеш нашай мовы
Прасякнутай пахам зямлі (...)
Ты стрэнеш мой варожы позірк
Ты не зразумееш што са мной
Краіна доўгай белаі хмары
Ніколі ня будзе тваёй

⁵¹ М. Гуляева, *Слава Корень, У нас нікогда не было ніякаго бізнеса*, „БелГазета”, <http://www.ulis.by>

Trzecia płyta zespołu wyznacza dalszą wędrówkę i poszukiwanie. W utworze „Ганцы на даху” wyraźnie zaznaczono, że każdy indywidualny czyn jest determinowany interesem kraju. Indywidualną drogę doskonalenia i poszukiwania prawdy o sobie i życiu wyznacza przede wszystkim ważność kraju, jako miejsca narodowej i kulturowej identyfikacji. W utworze podkreślona jest również sytuacja ojczyzny, o którą trzeba walczyć:

*Там дзе пыл і бруд
Шлях да неба й зор нас вёў у рай
Сёньня кожны крок гэта крок за край
Сёньня нам бракуе наветра тут*

Jednocześnie następuje opis kraju, w którym trzeba żyć, w którym brakuje powietrza, gwiazd i nieba, gdzie nie można się porozumieć, gdzie trudno normalnie funkcjonować:

*Зоры тут ня зоры, а ліхтары
Неба тут ня неба, а вузкі дах
Нельга скончыць рух
Нельга скочыць убок
Вавілонская вежа пільнуе нас
Нельга збочыць уніз
Нельга ўгару*

Podobną atmosferę przynosi utwór „Назіральнік”, który kreśli obraz kraju, pozbawionego bezpieczeństwa. Utwór oddaje atmosferę pełną napięcia, skrepowania, gdzie człowiek nie czuje swobody, gdzie czuje się przyparty do muru i pozbawiony sił do walki, a nocami marzy o swoim wolnym domu:

*Кожную ноч ты кладзесься спаць
І шукаеш у сьне свой дом.
Ты зноў загнаны ў кут...*

Do takiego domu powraca także „Марнатраўны сын”, który zmęczył się dotychczasowym życiem, pozbawionym refleksji, niby dostatnim, ale tak naprawdę powierzchownym. Powraca do domu, który zmieni jego życie. Choć jest wiele miejsc, do których mógłby wrócić, najważniejszy jest dom. To słowo oznacza przy tym nie tylko miejsce, ale też białoruską przestrzeń kulturową, folklor, zwyczaje, przyrodę — pola, lasy:

*Што раблю я тут
Час ісьці дамоў
Хопіць іншых местаў
Хопіць іншых вуліц
Хопіць іншых твараў
Хопіць іншых вуснаў
Хопіць сумных песень
Пра сваю старонку
Хопіць рок-н-рола*

*На карысьць падонкаў
Час вяртацца
Вяртацца дамоў
Годзе слухаць байкі
Пра былую веліч
Годзе піць гарэлку
На чужым вясельлі
Годзе падарожжаў
Дзе лясы пад ловы
Годзе паляваньняў
Дзе палі пад збожжжа
Я — марнатраўны сын...*

Postawę pełnego oddania krajowi przywołuje także utwór „Сповідзь стомленнага чалавека”. Jest to swoiste rozliczenie człowieka z jego osiągnięć i dokonań. To wyliczenie trosk i starań, jakimi wypełnił swoje życie. Wszystko, co czynił, było bezinteresownym poświęceniem ojczyźnie. Swoim życiem przyczynił się do spokojnego istnienia kraju, walczył o każdy krok i oddech, o lepszy los:

*Я стаміўся біцца за кожны крок
Я стаміўся біцца за кожны ўздых
Я стаміўся біцца за тое
Каб дзяржаве жылося спакойна
Я стаміўся біцца за кожны крок
Я стаміўся біцца як рыба аб лёд
Я стаміўся біцца за лепшы лёс
Для краіны што помніць няздольная
W boju o swój kraj chciał znaleźć swój los:
Я жадаў проста ўбачыць сьвет
Я жадаў проста знайсці свой шлях
Я жадаў проста знайсці свой лёс*

W twórczości zespołu ULIS znajdują się również utwory poświęcone opisowi kondycji samych ludzi. Słowa piosenki „Але ты заўжды тут” przekonują, że nie można uciec od samego siebie, ponieważ w każdym miejscu centrum świata jest w sercu człowieka:

*Ты можаш жыць тут
Ты можаш быць там
Але ты заўжды тут
У сэрцы сваім
Ты — цэнтар сусьвету*

W kraju, w którym inni decydują o życiu człowieka, trudno samodzielnie żyć. Brakuje wówczas determinacji w podejmowaniu decyzji i odpowiedzialności za nie. Pozorna łatwość istnienia w świecie, w którym inni

o wszystkim decydują, zabiera prawdziwą istotę życia i samostanowienia. O tym mówi utwór „Пажаданьне «старэйшага» брата”:

Ня трэба волі табе (...)

Ня трэба мовы

Ня трэба верыць

Ня трэба марыць табе

Ня трэба „шуму”

Ня трэба думаць

Utworki zespołu ULIS mówią też o ciągłym poszukiwaniu własnej drogi, a także odnalezieniu czasem trudnych do określenia powodów tej wędrówki, np. „Чаму?”:

Чаму?

Чамусьці

Я ня ведаю калі знайду свой шлях

Наўзбоч ад турботы

Наўзбоч ад бяды

O poszukiwaniu własnego miejsca mówi także utwór „Ты” z ostatniej płyty zespołu. Sens życia wyznacza odpowiednie miejsce istnienia. Każdy człowiek ma swoje indywidualne miejsce. Dla niektórych jest to przestrzeń, w którym żyją, dla innych sensem jest po prostu ciągła droga i doskonałość. O istocie człowieczeństwa decyduje spełnianie się we własnym życiu, w realizowaniu w pracy i międzyludzkich relacjach:

У адпаведнай краіне твой лёс

Пад замком

Ты не знайшоў нічога

Калі сьйшоў (...)

У адпаведнай краіне ты чуеш свой уздых

Заўжды

Калі ты прыйшоў і ня здолеў зрабіць крок

Ты сьйшоў адтуль і ня здолеў жыць (...)

У адпаведнай краіне ты чуеш свой боль

Калі зразумеў ты — трэба ісьці

Ты сьйшоў адтуль і ня здолеў жыць (...)

Нам бы долю, якую ты заўжды шукаў

Нам бы волю, якую ты заўжды кахаў

Podobny nastrój wprowadza piosenka „Бег на месцы”. Każdy człowiek ma swój własny świat, w którym żyje:

Дзе ты той жаданы край

У кожнага ты свой...

Analizie kondycji człowieka i sensu jego istnienia jest poświęcony także utwór „Заварожаны сад”. Przedstawia zagadnienie stosunku człowieka do własnego życia i własnej kultury. Krytykuje postawę zgody na zanikanie

ojczyztego języka, a tym samym utratę własnego zdania:

*Калі папярэднім спрытнюгай загіне твой розум
Размовай аб тым, хто ты ёсьць і навошта табе існаваць
Ты падумай аб тым, калі заняло мову*

Utwory zespołu ULIS są nawoływaniem do refleksji nad własnym życiem, nad swoimi czynami i decyzjami, podejmowanymi w sprawie własnego istnienia. Każdy powinien być odpowiedzialny za swoje życie, powinien sam o nim decydować, np. „Уладар”:

*Хочааш альбо ня хочааш ты завалодаць усім
Тым, чаго ты ня маеш, але так моцна жадаеш
Можаш альбо ня можаш ты завалодаць лёсам
Тых незалежных спрэчак, якія ведаюць хто ты
Ты ўсё зрабіў як трэба, чаму ж ты не ўладар
І забыўшыся на сумленьне пайшоў — ці пан, ці прапаў*

Ojczysty kraj jest wreszcie miejscem, do którego się zawsze wraca, np. „Падмогі”:

*З не майго, з непатрэбнага раю
Ў родны край, дзе змагаўся, дзе быў,
Я імчуся, бо там адбіраюць
Ўсё сьвятое, што знаў і любіў.*

Twórczość białoruskiego zespołu ULIS stanowi doskonałą ilustrację do problemu zachowania białoruskości w warunkach państwa Łukaszenki. Wprawdzie zespół powstał na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, to jednak jego twórczość, także z wczesnego okresu istnienia, nie zatraciła swej aktualności. Jest przy tym na tyle bogata i różnorodna, że wymyka się wszelkim uogólnieniom. Niezwykle ważne miejsce w twórczości zespołu ULIS zajmuje problem człowieka z jego niedoskonałością i ciągłym dążeniem do zmian. ULIS, jako reprezentant białoruskiego społeczeństwa, jest w ciągłej drodze, stale poszukuje własnej prawdy i istoty swej egzystencji. W tej drodze odkrywa trwałe, niezmiennie fundamenty własnej narodowej i kulturowej tożsamości, jakie pozwalają na dalszy nieskrępowany rozwój. Najważniejszym punktem odniesienia jest rodzinny kraj, Białoruś, z jej kulturowym dziedzictwem i narodową indywidualnością.

Za sprawą białoruskiego zespołu społeczeństwo białoruskie odzyskało wiarę we własny język i kulturę, która nie tylko stanowi o jego wartości jako narodu, ale przede wszystkim jako świadomej własnego kulturowego bogactwa części współczesnego świata. Białorusini po raz kolejny otrzymali alternatywę w wyborze własnej wizji kraju, odmiennej od narzucanych przez władzę standardów. Tym samym z twórczości zespołu ULIS wyłania się kolejny model kraju, w którym najważniejszy jest człowiek, jego wolna wola, wolność wyboru, białoruska kultura z całym jej dziedzictwem pokoleń, wreszcie białoruski język. To fundamentalne zasady, które wyznaczają

вєдрєвкє Бєлєрусинєв прєз вєпєчєснєй швєт.

Realizacja wspólnego projektu „Narodny Albom” czy działalność artystyczna zespołów N.R.M. i ULIS przekonują, że alternatywny świat białoruskiej kultury i sztuki już istnieje. Nie są to, co prawda, zjawiska masowo popularyzowane, jednakże ich znaczenie dla formowania świadomości kulturowego białoruskiego indywidualizmu jest bardzo duże. Białoruska muzyka rockowa jest wyrazem postaw nonkonformizmu, a przy tym staje się również narzędziem walki o prawo do własnej przestrzeni kulturowej Białorusinów — alternatywnego świata białoruskiej kultury. Powstające projekty kulturowe wyrastają z postaw kontestujących rzeczywistość, w której zakazuje się swobody działania i wolności. Zaprzecza się tym samym hegemonii państwowej ideologii, tworząc wizję alternatywnego świata, w którym jego animatorzy odwołują się do kulturowego i historycznego dziedzictwa Białorusinów. Artystyczne projekty stają się de facto elementem ciągu białoruskiej tradycji, historii białoruskiej świadomości narodowej. Są również nową formą i narzędziem walki o prawo do własnej kulturowej przestrzeni utożsamienia.

Змєст

Бєларусь — країна на памєжкє культур і цывїлізацї: єўрапейскай і прєвєслаўнай. У такїх умєвах фармуєцца бєларускїя аб'єктнась і суб'єктнась, у прєсторы памїж шлєхєцкай і народнай культурамі ствараєцца бєларуская культурная тєєснась. Праєкт бєларускай нацїянальнай культуры, які бѳў запачаткаваны ў канцы ХІХ ст., бѳў спрєбай мєтанарацїі і мєтакультуры. Аднак нє бѳў єн здзєйснєны. Бєларуская культурная прєстора нє з'яўляєцца гамагєннай. Аб яє дьнаміцї і развїцїі вырашає бєспєрапыннає змаганнє памїж цєнтрам і пєрыфєрыяй, якое ў сутнасьцї вьдзє да ўзнікнєннє двух-полєснай сїстємы, у якой суїснєуюць бєларуская і захєднєрасїйская часткї. Бєларуская культура як цєласць у сєннєшнїх умєвах існє ў вьглєдзє культуры памєжжє, сустрєчы і транєгрєсїі рєзнєх культурнєх частак, таму штє нє існє адзїнай ідэї бєларускасцї, так як нєма адзїнай бєларускай нацїянальнай мїфалогїі. Прєзєнтаванєня ў артыкулє трє культурнєя праєкты артыстєчнага ўяўлєннє незалєжнай бєларускай дзєржавы склєдаюць алтєрнатыву формам афіцїйнай культуры. Гэтэ чаргєвы этап у працєє фармєваннє бєларускай нацїянальнай ідэї, спрєба культываваннє бєларускай мєвы. Праєкты адсылаюць да ідэї пачынальнїкаў бєларускага нацїянальнага адраджєннє канца ХІХ ст., указваюць на паслєдоўнась бєларускай культурнай тєєснасьцї. Бєларускасць з'яўляєцца аднєм з культурнєх вьбєраў, якія прызываюць гїстарычна вьзначаную з'яву „тутэїшасцї”, памєжжє і транскulturнасьцї.

Kamil Śleszyński
(Białystok)

Dzieje parafii w Ciecierówce do końca XVIII wieku

Ciecierówka to wieś położona nad graniczną rzeką Świsłocz na terenie obwodu grodzieńskiego Republiki Białoruskiej. Brak odpowiednich materiałów źródłowych, spowodowany licznymi zawirowaniami dziejowymi i nowym podziałem terytorialnym, przyczyniły się do tego, że jej losy są mało znane. Wyjątek stanowią tutaj dokumenty dotyczące parafii w Ciecierówce: księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego z 1773 r.¹ oraz wykaz proboszczów dekanatu podlaskiego z 1788 r.², które zostały wydane drukiem. Pomimo, iż dotyczą one okresu, kiedy cerkiew w Ciecierówce była świątynią unicką, to zawierają szereg informacji z okresu przed zmianą wyznania. Stało się tak, ponieważ tamtejsza parafia grekokatolicka, tak jak w większości przypadków przejścia na unię, powstała na bazie uprzednio istniejącej parafii prawosławnej. Wszystko wskazuje na to, że w Ciecierówce pozostawiono dawne wezwanie świątyni. Zachowane było również uposażenie ziemskie kleru, a ilość wiernych nie uległa radykalnym zmianom.

Ciecierówka w przeszłości była usytuowana na pograniczu powiatu wołkowyskiego województwa nowogródzkiego z powiatem grodzieńskim województwa trockiego. W jej sąsiedztwie położone były Gobiaty oraz Brzostowica Wielka, będąca własnością Jerzego Chodkiewicza.

Jeśli chodzi o jej przynależność diecezjalną³ to po zawarciu unii brze-

¹ *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana Podlaskiego, plebana Golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, Biblioteka Akademii Nauk Litwy w Wilnie, Dział Rękopisów F. 17-157; *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, oprac. J. Maroszek, W. F. Wilczewski, Białystok 1996.

² *Sumariusz Ichmościów Xięży Dekanatu Podlaskiego z wyrażeniem Osob, Mieysc, Przymiotow, Gruntow, Przydatkow, Sianożęci, Parafy przeze mnie niżej wyrażonego Dziekana spisany Roku 1788 Mca Junia Dnia 28*, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Rosji w Petersburgu, Dział Kancelarii grecko-unickich metropolitów; *Wykaz proboszczów dekanatu podlaskiego z 1788 roku*, oprac. A. Mironowicz, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 2 (t. 2).

³ Na terenie Podlasia oprócz trzech monasterów (w Bielsku, w Drohiczyńcu nad Bugiem i Zabłudowie) wszystkie parafie, łącznie z Ławrą Supraską, już na początku XVII w. weszły do Kościoła unickiego. Do końca XVIII w. teren ten znajdował się w granicach dwóch sąsiadujących diecezji: metropolitalnej i włodzimiersko-brzeskiej. Pierwsza skupiała dekanaty: nowogródzki, słonimski, grodzieński, wołkowyski i pod-

skiej w 1596 r., która podzieliła Cerkiew na dwa obozy — prawosławny i unicki — Ciecierówka weszła w skład dekanatu podlaskiego diecezji metropolitalnej. Po trzecim rozbiórce część parafii dekanatu podlaskiego wraz z wyżej wspomnianą miejscowością znalazły się w Rosji⁴.

Ciecierówka w odległej przeszłości należała do dóbr Tyszkiewiczów i geneza tej wsi, jak również tamtejszej parafii, była ściśle powiązana z tą rodziną. Z tego względu nieco bliżej należy przyrzeć się jej dawnym właścicielom.

Bazyli Tyszkiewicz był wojewodą podlaskim (1558-1569), który wybudował pierwszą świątynię w Krzywymstoku (Krasnymstoku). Małżeństwo z Aleksandrą Semenówną Czartoryską dało mu dwóch synów: Jerzego i Kalenika. Bazyli Tyszkiewicz, po raz drugi żonaty z Nastasją Andrejewną Sopoćkówną, miał jeszcze dwoje dzieci — syna Ostafa i córkę Aleksandrę, która wyszła za mąż za Aleksandra Chodkiewicza, kolatora monasteru sup-raskiego. To właśnie syn Bazylego Chodkiewicza z pierwszego małżeństwa Jerzy w późniejszym czasie przyczynił się do znacznego rozwoju Ciecierówki. Był on fundatorem wzniesionej tam cerkwi, a w późniejszym czasie został w niej pochowany⁵.

Pierwsze pisane informacje o Ciecierówce możemy odnaleźć we fragmentach Metryki Litewskiej. Wynika z nich, że dobra Ciecierówka istniały w chwili, gdy w ich pobliżu lokowano miasto Zygmuntowo⁶, które w 1546 r. poleciła założyć królowa Bona. W dokumencie czytamy: „Wolność od cel i postanowienie wójta w folwarku albo miasteczku nowym Zygmunthowskim, w Ciecierowce, w Brzostowicy Gobiata, Missiles”⁷.

Wzmianka o Ciecierówce znajdowała się również wśród dokumentów archiwum brzostowickiego Chodkiewiczów, gdzie już w 1571 r. przechowywany był „List p. Michaiła Tyszkiewicza jednalnij o puszczy tietierowskuju”⁸. Rozrost tej własności następował prawdopodobnie w latach 70. XVI wieku. Domysły takie biorą swój początek w związku z tym, że ówczesny

laski. Druga obejmowała województwa: wołyńskie, brzeskie, podlaskie (ziemie: mielnicką, bielską i drohicką), por. G. Sosna, *Kościół prawosławny na Białostocczyźnie*, „Białostocczyzna”, 1978, z. 3-4, s. 1.

⁴ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 8-9.

⁵ G. Sosna, *Monaster krasnostocki*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2001, s. 173-174.

⁶ Obszerne informacje na temat zaginionego miasta Zygmuntowa umieścił w swojej pracy J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 411-425.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Publiczne Potockich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, nr 15, s. 82-83; J. Maroszek, dz. cyt., s. 416.

⁸ *Archieograficeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii siewiero-zapadnoj Rusi, izdawajemij pri uprawnienii Wilenskago uczebnago okruga*, t. IV, s. 243-245; J. Maroszek, dz. cyt., s. 418.

właściciel dóbr Ciecierówka Jerzy Tyszkiewicz otrzymał w 1575 r. ulokowaną w sąsiedztwie wieś Narejki, która należała do królewskiego wójtostwa kruszyniańskiego, w dzierżawie kryńskiej⁹. W późniejszym czasie do Ciecierówki przyłączył on zakupione w powiecie wołkowyskim 5 włók gruntu zwane Pietuszki¹⁰. Można przypuszczać, że w skład wyżej wspomnianych dóbr wchodziła także część Mostowlan, które w 1634 r. były dziedziczną własnością Jana Rohaczewskiego. W późniejszym czasie w tej miejscowości wzmiankowane były dwa działki własności i dwa dwory. Jeden z nich należał właśnie do Tyszkiewiczów. Prawdopodobnie ta część Mostowlan wchodziła w skład dóbr Ciecierówka¹¹.

Fundatorem cerkwi w Ciecierówce był Jerzy Tyszkiewicz. Wizytacja tamtejszej świątyni z 14 marca 1774 r. [25 marca 1774] zawiera następujący wpis: „Cerkiew pod tytułem Protekcji Panny Mari... Fundacji starożytnej WJMć panów Tyszkiewiczów”¹².

Po śmierci Jerzego jego dwaj synowie Krzysztof i Jan, z których pierwszy był już rzymskim katolikiem, a drugi wyznawcą religii „greckiej”, 3 czerwca 1609 r. w Ciecierówce rozdzielili między siebie spadek po ojcu. Zobowiązali się również do utrzymywania cerkwi, w której pochowano Jerzego¹³.

W wyniku podziału Jan Tyszkiewicz otrzymał część dóbr Ciecierówka położoną na prawym brzegu Świsłoczy, natomiast Krzysztof — na lewym. O takim podziale własności możemy wnioskować z faktu, że Mostowlany leżące również na lewym brzegu Świsłoczy, w późniejszym czasie były własnością Szczęsnego Tyszkiewicza, syna Krzysztofa¹⁴.

Świątynia dla wyznawców wiary „greckiej” w Ciecierówce została wzniesiona prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. Jak wynika z wizytacji parafii przeprowadzonej 14 marca 1774 r. [25 marca 1774] była to budowla „drewniana darnicami kryta, reperacji potrzebująca... Na której na środku krzyż żelazny”¹⁵. Prowadziły do niej „drzwi na zawiasach żelaznych, z zamkiem wnętrznym”. Cerkiew posiadała cztery okna z wprawionymi żelaznymi kratami. Wewnątrz „Deisusu¹⁶ nie ma, tylko krzyż po środku, z korpusem, spory”¹⁷. Ponadto znajdowały się tam dwa ołtarze wraz z wyposaże-

⁹ Tamże, s. 419.

¹⁰ *Akty wydawajemyje Wilenskoju naucznoju kommissieju*, t. 1, s. 22-26; *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 42.

¹¹ J. Maroszek, dz. cyt., s. 418.

¹² *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 39-40.

¹³ *Akty wydawajemyje...*, t. 1, s. 22-26; *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 39.

¹⁴ J. Maroszek, dz. cyt., s. 418.

¹⁵ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 39-40.

¹⁶ Deisis (Деисис, деисис) — ikonostas, połączony w jedną całość rząd ikon o określonym porządku, umieszczony w ikonostasie.

¹⁷ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 40.

niem, a także ołtarzyk procesjonalny (fragment dotyczący opisu cerkwi zawarty w „Księdze wizyty dziekańskiej...” zamieszczono w Aneksie).

W dokumentach znajduje się również szczegółowy opis plebanii. Dowiadujemy się z niego, iż był to budynek w dobrym stanie „ze wszelkimi wygodami”, pokryty słomą. Wewnątrz znajdowała się „izba z alkierzem..., z podłogami, sieniami, tamże z kuchnią..., na przeciwko także izba biała z piecem piekarnianym z komorą porządną”¹⁸.

Wiadomo także, że na pobliskim cmentarzu wzniesiona była dzwonnica stojąca na czterech słupach, zaopatrzona w 2 wiszące dzwony¹⁹.

Informacje, jakie posiadamy o duchownych w parafii Ciecierówka są bardzo skąpe. Pierwsza wzmianka znajdowała się w tekście wizytacji cerkwi ciecierowskiej z 1774 r. Dokument zaświadcza, iż proboszczem był tam Jan Rozmysłowicz „prezentowany od WJMć pani Marianny Buchowieckiej stolnikowej parnawskiej” 8 czerwca 1734 r. w Ciecierówce. Instalację otrzymał on od unickiego metropolity całej Rusi Atanazego Szeptyckiego 20 lipca 1734 r. we Lwowie. Ponadto pojawia się jeszcze informacja, iż ks. Rozmysłowicz „podanie ma od wb. ks. Teodora Koncewicza parocha Brzostowicy Wielkiej za konsensem przewielebnego JMć księdza Andrzeja Hermiłowicza dziekana Grodzieńskiego” opatrzone datą 16 listopada 1734 r. W kolejnym zapisie pochodzącym z 22 grudnia 1774 r. wizytujący cerkiew Benedykt Guttorski²⁰ określił proboszcza Ciecierówki jako człowieka czułego i przykładowego. Możemy też wnioskować, iż Jan Rozmysłowicz w miarę możliwości dbał o świątynię, gdyż od poprzedniej wizytacji przybyły w jej wnętrzu następujące elementy: „korona do Najświętszej Panny na drucie, różnego gatunku kamyki sadzone, tuwalen płótna pruskiego 2, kwiatów para jedna robotą piękną”²¹.

Informacja o nowym proboszczu parafii ciecierowskiej Pawle Sacewiczu pojawia się w 1780 r. Benedykt Guttorski określa go mianem człowieka trzeźwego i przykładowego. Ponadto z następnych zapisów wynika, iż Paweł Sacewicz był „w naukach ustawow i teologii moralnej doskonały, o żadne występkę nie był powołany, trzeźwy i obowiązkow kapłańskich pilnujący”²².

W 1788 r. proboszczem w Ciecierówce nadal był Paweł Sacewicz, o czym dowiadujemy się z wykazu proboszczów dekanatu podlaskiego. Dokument

¹⁸ Tamże, s. 45.

¹⁹ Tamże, s. 40.

²⁰ Bazyli Benedykt Guttorski był dziekanem podlaskim i plebanem golniewskim. Święcenia kapłańskie otrzymał z rąk księdza Floriana Hrebnickiego, metropolity całej Rusi w Strumiu w 1762 r. 17 marca tego roku został wyordynowany przez tegoż metropolitę do cerkwi w Wiercielszkach. 28 czerwca 1767 r. został prezentowany przez Józefa Jelskiego, wojskiego powiatu grodzieńskiego, do cerkwi w Golniach. 12 marca 1814 r. tytułowano go kanonikiem brzeskim.

²¹ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 42-43.

²² Tamże, s. 43-45.

zawiera adnotację, iż był to człowiek „trzeźwy, przykładny w Kazusach umiejętny”²³.

Wydaje się, że parafia ciecierowska została uposażona w ziemię w chwili jej erygowania i stan ten utrzymał się po przejściu pod panowanie unii. Wizytacja cerkwi ciecierowskiej z 1774 r.²⁴ oraz wykaz proboszczów dekanatu podlaskiego z 1788 r.²⁵ podają, że w skład gruntów funduszowych wchodziło półtorej włóki²⁶ na trzy zmiany. Z dokumentów wynika, iż pierwsza zmiana znajdowała się „na uroczyszczu od granicy Pawliskiej, druga na uroczyszczu Pietuchowszczyzna... Trzecia zmiana na uroczyszczu Krzeszylowszczyzna nazywanym”²⁷.

W 1774 r. w skład parafii Ciecierówka wchodziły następujące miejscowości: wieś Ciecierówka (obecnie wieś na terenie Białorusi), wieś Mienczyki (obecnie wieś Minczuki na terenie Białorusi), Worony (obecnie wieś na terenie Białorusi), Swisłoczany (obecnie wieś Świsłoczany), Nareyki (obecnie wieś Narejki), Lużany (obecnie wieś Łużany), Jaryłówka (obecnie wieś Jaryłówka), Bobrowniki, Tkacze (obecnie wieś na terenie Białorusi), Gobiaty²⁸.

Według wykazu proboszczów dekanatu podlaskiego z 1788 r. w czterech wsiach przynależących do parafii Ciecierówka znajdowały się 94 domy. W obrębie parafii przebywało 488 wiernych, z czego mężczyzn zdolnych do spowiedzi było 192, niezdolnych 36, kobiet zdolnych do spowiedzi 215 i 45 niezdolnych²⁹.

Jak wynika z dokumentów Ciecierówka od najdawniejszych lat wchodziła w skład dóbr Tyszkiewiczów i to oni byli fundatorami i opiekunami tamtejszej cerkwi. Sytuacja ta uległa zmianie, gdyż w drugiej połowie XVIII w. świątynią tą od jakiegoś czasu nie opiekowała się już wyżej wspomniana rodzina. Wizytacja cerkwi parafialnej opatrzona datą 14 marca 1774 r. [25 marca 1774] zaświadcza, iż w tymże roku świątynia znajdowała się „w kolacji ad praesens WJMć pana Tadeusza Puchalskiego³⁰ skarbnikowicza ziemi Mielnickiej”³¹. Wiadomo również, że Ciecierówka zmieniła swojego właściciela pod koniec XVIII w. Został nim najprawdopodobniej Romuald Ta-

²³ *Wykaz proboszczów...*, s. 98.

²⁴ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 42.

²⁵ *Wykaz proboszczów...*, s. 98-99.

²⁶ Włoka — jednostka miary równa 30 morgom, 90 sznurom lub 9000 prętom. W systemie nowopolskim 16,8 ha.

²⁷ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 42.

²⁸ Tamże, s. 41.

²⁹ *Wykaz proboszczów...*, s. 99.

³⁰ Tadeusz Puchalski był synem Andrzeja Puchalskiego, skarbnika Ziemi Mielnickiej (1708-1713); *Urzednicy podlascy. Spisy*, oprac. E. Dubas Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, s. 186.

³¹ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 39-40.

deusz Giedroyc. Z tego powodu warto przyjrzeć się nieco bliżej tej postaci.

Romuald Tadeusz Giedroyc (1750-1842) był generałem wojska polskiego, pochodził z rodziny kniaziowskiej herbu Hippocentaurus. Brał on udział w konfederacji barskiej. W 1784 r. był wicekomendantem brygady huzaarów. W 1784 r. posłował na sejm grodzieński. Brał udział w powstaniu kościuszkowskim i w pracach Rady Najwyższej Rządowej w Wilnie oraz w kampanii napoleońskiej. Zmarł w 1824 r.³²

Romuald Tadeusz Giedroyc stał się również opiekunem świątyni w Ciecierówce. Świadczy o tym wpis w wykazie proboszczów dekanatu podlaskiego z 1788 r., który stwierdza, iż „Cerkiew pod Tytułem Protekcji Panny Maryi” znajdowała się „w Kollacyi W. Im. Pana Giedroycia, vice kommandanta Brygady”³³.

W posiadaniu książąt Giedrojców Ciecierówka pozostała do roku 1802, kiedy to nabył ją Józef Kossakowski, łowczy Wielkiego Księstwa Litewskiego³⁴.

Aneks

— **„Ołtarz wielki stolarskiej roboty, nowy, nie malowany, z osobami rżniętymi. W nim obraz Najświętszej Panny”:**

— „Szata pozłocista, z zasłonką cieniową, brzegami kwiaty srebrne, druga kitajczana różowa z obrazem zapuszczanym Protekcji Maryi Panny”;

— „Tabliczek srebrnych 3, serduszek 2, korona srebrna 1”;

— „Cyborium zamczyste, gdzie się konserwuje Sanctissimum w puszcze srebrnej, z wierzchem i krzyżykiem pod kapką”;

— „Krucyfiks drewniany z korpusem”;

— „Lichtarzów cynowych par dwie, drewnianych par jedna”;

— „Tuwalen 2”;

— „Obrus 1”;

— „Antepedium³⁵ rompkowe”;

— „Portotel ritus latini”;

— **„Ołtarz bokowy stolarskiej roboty malowany, miejscami pozłacany, z obrazem św. Michała Archanioła”:**

— „Diadynka z kamykami czeskimi”;

— „Wokół ołtarza falbanka razczykowa [?]”;

— „Krucyfiks drewniany z korpusem”;

— „Lichtarzów cynowych stołowych para 1, ołtarzowych sporych para

³² *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII, Kraków 1958, s. 432-433.

³³ *Wykaz proboszczów...*, s. 98.

³⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 682.

³⁵ Antepedium — ozdobna zasłona podstawy ołtarza.

1, drewnianych para 1”;
— „Lichtarów przybyłych drewnianych posrebrzanych par 3”;
— „Tuwalna i obrus”;
— „Antepedium na płótnie malowane, drugie rompkowe. Na ścianie sztuk malowanych na płótnie 4”;
— „**Ołtarzyk procesjonalny noszący, z obrazem Najświętszej Panny**”:

- „Koron srebrnych 3”;
- „Sukienka z galonu srebrnego”;
- „Bukieciki z bisiurek i paciorek prostych”;
- „Zasłonka kitajki różowej”³⁶.

Na wyposażeniu cerkwi w Ciecierówce znajdowały się następujące aparaty:

- „Aparat złotogłowy, cum requisitis”;
- „Aparat półpartyrowy, ceglasty, z kołnierzykiem kitajczanym, w paski, cum requisitis”;
- „Aparat adamaszkowy, z kołnierzem półpartyrowym, cum requisitis”;
- „Aparat gredyturowy, zielony, w kwiaty srebrne, z kołnierzem lanowym, białym, cum requisitis”;
- „Aparat żałobny, sztafowy, w kwiaty srebrne, z kołnierzem kitajki czarnej, cum requisitis”;
- „Alb 4 z humerałami”;
- „Pasków 3”;
- „Korporałów 5”;
- „Purfikaterzów 5”;
- „Burs do chorych 2”;
- „Chorałowi 5”;
- „Chor[ągiew] polna, karmazynowa, kitajczana”;
- „Proporów wielkich 2, a mniejszych 2”;
- „Drzewców dętych 4”;
- „Krzyż procesjonalny, z korpusem 1”³⁷.

W posiadaniu cerkwi w Ciecierówce znajdowały się następujące księgi:

- „Ewangelia naprestolna³⁸, in folio pisana, na której blach srebrnych 2, z drugiej strony puklów srebrnych 4”;
- „Mszał in folio, druku Wilęskiego”;
- „Przednia pisana stara”;
- „Ewangelia polska”;

³⁶ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 40-41.

³⁷ Tamże, s. 41.

³⁸ Księga ewangelii spoczywająca na pre stole. Prestoł (престол) — podwyższenie w kształcie sześcianu, stanowiące część wyposażenia świątyni.

- „Trebnik druku Supraslskiego”³⁹;
- „Mszałik razem z oktoichem”;
- „Metryka chrztu, szlubów i pogrzebów”⁴⁰.

³⁹ *Trebnik*, Supraśl 1760, 8°. Zob.: M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Katalog druków supraslskich*, Warszawa 1996, nr 194, s. 87.

⁴⁰ *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 41.

Віталь Гарматны
(Баранавічы)

Правядзенне камасацыі ў Палескім ваяводстве II Рэчы Паспалітай (1921-1939 гг.)

Адным з галоўных мерапрыемстваў правядзення ў 1921-1939 гг. польскімі ўладамі аграрнай рэформы на тэрыторыі Палескага ваяводства, стала ліквідацыя цараспалосіцы і іншых зямельных няўжыткаў (так званая камасацыя), што фактычна азначала рассяленне вёсак на хутары. У цеснай сувязі з правядзеннем камасацыі ў разглядаемы перыяд ішла ліквідацыя сервітутаў (сумеснага зямельнага ўладання сялян і памешчыкаў) у Палескім ваяводстве. Фактычна гэтыя працэсы дапаўнялі і абумоўлівалі адзін аднаго.

31 ліпеня 1923 г. Сеймам II Рэчы Паспалітай выдадзены закон „Аб ліквідацыі цараспалосіцы сялянскіх зямель”, які потым быў дапоўнены законам „Пра парцэляцыю, камасацыю і асадніцтва” (1926 г.). Па гэтых законах памешчыкі, якія мелі больш за 60 га ў раёнах вялікіх гарадоў або 160 га і больш у іншых мясцовасцях, абавязаны былі прадаваць сялянам і іншым пакупнікам надзелы зямлі па 15 га ў Польшчы і па 26 га ў Заходняй Беларусі (у тым ліку і ў Палескім ваяводстве), але масава і паслядоўна камасацыя стала праводзіцца толькі з 1927 г., пасля таго як улада ў Польшчы поўнасьцю перайшла ў рукі Юзафа Пілсудскага¹.

Для ажыццяўлення работ па камасацыі польскія ўлады падбіралі толькі вопытных і спрактыкаваных спецыялістаў — пераважна з ліку былых афіцэраў-артылерыстаў. Для павышэння іх кваліфікацыі адкрываліся 6-месячныя курсы землямераў², акрамя таго, у першую чаргу матэрыяльна заахвочваўся ўдзел у правядзенні камасацыі навучэнцаў мясцовых дарожна-будаўнічых і іншых інжынерных школ³.

Перад правядзеннем камасацыі мясцовыя ўлады складалі падрабязны план работ па яе ажыццяўленню, заключалі папярэднюю дамову

¹ С. М. Гресь, *Вынікі аграрных пераўтварэнняў і іх уплыў на стан сельскай гаспадаркі Заходняй Беларусі ў 1921-1939 гг.*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 1. Гісторыя. Філалогія”, 2004, № 4, с. 17; Б. Е. Кухарев, *Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919-1939 гг.)*, Мінск 1975, с. 34; А. А. Сорокин, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.)*, Мінск 1968, с. 94.

² Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці [далей: ДАБВ], ф. 60, воп. 1, спр. 271, арк. 3 адв. Личное дело инженера-землемера Гавенцкого Адама.

³ ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 263, арк. 1. Личное дело студента 3 курса дорожно-строительной школы Бугневского Тадеуша.

з землемерам аб тэрмінах выканання і ходзе планаваных работ, аплаце выкананай працы і г.д. — пры гэтым мясцовыя сяляне павінны былі плаціць за камасацыю кожнага гектара зямлі ў залежнасці ад яе якасці ад 14 да 20 злотых, а таксама за складанне праектаў меліярацыі, працу і ўтрыманне землеўпарадчыкаў, перанясенне дарог і г.д., па агульна прынятаму правілу 75% аплаты за правядзенне работ па камасацыі атрымоўваў падкамісар Земскага камісарыята, 20% — камісар, 5% — сакратар камісарыята⁴.

Першапачаткова камасацыя праходзіла даволі марудна. Як адзначалі польскія ўрадавыя чыноўнікі, „правядзенне камасацыі было цяжкім з-за вялікіх абшараў зямлі з малай колькасцю паселішч, а таксама з-за крайняй беднасці мясцовага насельніцтва”⁵. У адказ на гэта з мэтай паскарэння хутарызацыі 14 студзеня 1927 г. Міністэрствам зямельных рэформ і Міністэрствам фінансаў выдадзена сумеснае распараджэнне аб аказанні дапамогі сялянам, якія выходзілі на хутары. На 15-гадовы тэрмін сялянам-перасяленцам выдаваўся крэдыт: 1200 злотых на перанос будынка і 600 злотых на меліярацыю⁶.

Польскія ўлады стараліся правесці камасацыю мірна і нават дэмакратычна. Яны ставілі гэтае пытанне на сялянскім сходзе і, калі большая палова сялян вёскі выказвалася супраць правядзення хутарызацыі на гэтых умовах, то яна не праводзілася, а ўлады яшчэ раз змянялі праект стварэння хутароў. Улады мянялі ўмовы, але не намер правесці камасацыю.

Так, на працягу 1936-1938 гг. сяляне вёскі Падлессе Чарнаўчыцкай гміны Брэсцкага павета не згаджаліся на правядзенне ў вёсцы работ па хутарызацыі. У 1936 г. на сходзе, сабраным уладамі па гэтым пытанню, большасць жыхароў вёскі прагаласавала супраць (80 — „супраць”, 50 — „за”) і дэманстратыўна зышла са сходу; сяляне былі незадаволеныя нізкай якасцю зямлі — 2/3 зямель складалі пяскі. У маі 1938 г. яны зноў выказаліся супраць яе ажыццяўлення. Як пісаў камэндант паліцыі павятоваму старасту, актывісты з ліку сельскай беднаты праводзілі агітацыю сярод мясцовага насельніцтва супраць камасацыі, а калі землемер у суправаджэнні двух паліцыянтаў пачаў землемерную работу, то каля 150 сялян аказалі яму рашучы супраціў і не дазволілі правесці

⁴ ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 1138, арк. 22. Переписка с землеустроителями об оплате за проведение хуторизации.

⁵ ДАБВ, ф. 60, воп. 1, спр. 163, арк. 1. Договор с землемером Гавенцким Адамом на выполнение измерительных работ от 31 мая 1930 г.; Там жа, ф. 60, воп. 1, спр. 1152, арк. 12. Сведения о количестве земельных наделов по поветам, подлежащим хуторизации.

⁶ *Беларусь на мяжы тысячагоддзяў*, А. П. Вайтовіч, А. М. Данілаў, А. І. Падлужны і інш. пад агульнай рэдакцыяй І. П. Хаўратовіча, Мінск 2000, с. 168.

неабходныя вымярэнні. Выступленне ўзначальваў сялянін гэтай вёскі Аляксей Шлык, актыўна ўдзельнічалі таксама і жанчыны. На наступны дзень для „заспакаення” хваляванняў у вёску Падлессе ўлады накіравалі ўзвод паліцыі⁷.

Польскі ўрад усяляк заахвочваў намер сялян Палескага ваяводства перасяліцца на хутары, перш за ўсё матэрыяльна. Мясцовыя ўлады маглі зменшыць і нават увогуле адмяніць плату за правядзенне неабходных работ па камасацыі для найбольш бедных сялян.

12 сялян вёскі Глінна Адрыжынскай гміны Драгічынскага павета 30 студзеня 1935 г. падалі заяву на імя міністра сельскай гаспадаркі і зямельных рэформ, у якой прасілі зняць плату за правядзенне хутарызацыі, абгрунтоўваючы гэта сваім цяжкім матэрыяльным становішчам. У гэтай заяве сяляне звярталі ўвагу на тое, што ў іх вёсцы „самае беднае насельніцтва ў акрузе, (яны) часта церпяць ад паводак Каралеўскага канала і ракі Піна”⁸.

15 лютага 1937 г. сяляне вёскі Кашавічы (Жабчыцкай гміны Пінскага павета) звярнуліся ў Зямельны камісарыят Палескага ваяводства з просьбай вызваліць іх ад платы за правядзенне работ па камасацыі, бо яны не маглі яе своечасова аплаціць (60% сялян мелі надзел менш 6 га, а якасць зямлі аказалася самай нізкай на тэрыторыі Жабчыцкай гміны). З 90 хутарызаваных гаспадарак гэтай вёскі 60 былі новастворанымі⁹.

Пры правядзенні хутарызацыі польскія ўлады даволі часта не змаглі ўлічыць элементарных правіл планіроўкі, разбіўкі на хутары. У асноўным незадаволенасць мясцовых сялян выклікала тое, што яны атрымывалі хутары далёка ад вёсак і глеба не была аднолькавай якасці. Вельмі часта ў сваіх скаргах яны ўказвалі на непрыгоднасць зямлі для выкарыстання ў сваёй гаспадарцы. Так, Ян Андросік быў незадаволены тым, што ён атрымаў зямлю з кустоўем, а лугі аж за 8 км ад хаты. Дзямід Андросік скардзіўся на вельмі высокі кошт лугу, а таксама на вялікую адлегласць хаты ад лугоў ва ўрочышчы „Асоўск”. Аднак усе гэтыя скаргі засталіся без вырашэння. У пісьме-адказе мясцовых улад толькі адзначана, што трэба працаваць, а не пісаць скаргі.

Незадаволенасць хутаран выклікалі і тыя абставіны, што для хутарызацыі не былі прадугледжаны надзелы, якія належалі вёскам. У сваіх скаргах хутаране вёскі Забалаць Ян Драгун, Марыя Ануфрыюк і ін-

⁷ В. А. Полуян, *Рэволюцыйна-дэмакратычнае движенне в Заходняй Беларусі (1927-1939 гг.)*, Мінск 1978, с. 304.

⁸ *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Іванаўскага раёна*, пад агульн. рэд. В. М. Туркевіча, Л. А. Лавяльчук, Мінск 2000, с. 111.

⁹ *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы. В 2 т., т. 2: 1929-1939*, сост. И. П. Ховратович и др., Мінск 1972, с. 417.

шыя (усяго 20 подпісаў) прапаноўваюць выкарыстоўваць 250 гектараў зямлі, якія належалі жыхарам вёскі Забалаць. Вялікай праблемай было і выдзяленне хутароў. Вельмі часта хутар размяшчаўся так, што сялянін не мог дабрацца да сваёй зямлі. Так, Марыя Карпава не магла дабрацца да свайго выпасу, Дзяміду Андросіку быў выдзелены 1 га выгану, але ў трох частках, якія знаходзіліся далёка адна ад другой, і да двух з іх не было падыходаў¹⁰.

Сялянам псіхалагічна цяжка было кінуць адразу зямлю, якая дасталася ім ад іх продкаў, і перайсці на новы надзел, таму частка сялян упарта адмаўлялася выходзіць на хутары. Так, у вёсках Пляхаўшчына і Осаўцы Пружанскага павета землямеры зрабілі абмер і разбіўку палёў, паставілі межавыя знакі, але сяляне не пажадалі пераходзіць на хутары і знішчылі зробленыя землямерамі знакі. Тады землямеры ўзнавілі, а сяляне ізноў знішчылі іх — і так тры разы. Улады вымушаны былі паслаць у вёскі Пляхаўшчына і Осаўцы карны атрад у складзе 30 паліцыянтаў. Землямеры ў чацвёрты раз паставілі межавыя знакі, але сяляне знішчылі іх ізноў, нягледзячы на забарону.

Жыхары вёскі Пучыны Пінскага павета і некаторых іншых на працягу многіх гадоў ігнаравалі праведзенае ўладамі пераразмеркаванне зямель і заставаліся жыць у вёсцы, працягваючы апрацоўваць існуючыя надзелы¹¹.

Актыўны супраціў паспяховаму правядзенню камасацыі аказвалі леварадыкальныя элементы. Польскія ўлады бачылі асноўную прычыну масавай сялянскай барацьбы менавіта ў гэтым і, як пісаў у сваёй справаздачы палескаму ваяводу столінскі павятовы староста, камасацыя не магла даць жаданых вынікаў па прычыне „неразумення сутнасці палітыкі хутарызацыі і з-за ўплыву некаторых мясцовых крыкуноў (вёска Рудня Высоцкай гміны Столінскага павета)”¹².

Галоўнай перашкодаю польскіх улад на шляху паспяховага правядзення камасацыі ў Палескім ваяводстве стала дзейнасць Камуністычнай Партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ). 3 лютага 1927 г. на рынкавай плошчы павятовага мястэчка Косава па ініцыятыве КПЗБ супраць разгону ўрадам Ю. Пілсудскага Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (БСРГ) сабралася па ацэнках розных даследчыкаў ад 1500 да 3000 сялян. На дамоўлены сігнал сярод калоны дэманстрантаў у паветра ўзві-

¹⁰ С. М. Грэсь, *Аграрная палітыка польскай санацыі ў 2-ой палове 20-30-х гадоў XX стагоддзя*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 1. Гісторыя. Філалогія”, 2005, № 4, с. 17-18.

¹¹ А. А. Сорокин, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.)*, с. 98-99.

¹² *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение...*, с. 481.

ліся чырвоныя сцягі, транспаранты з наступнымі патрабаваннямі палітычнага і эканамічнага характару: „Прэч дыктатуру Пілсудскага!”, „Прэч асаднікаў з беларускай зямлі!”, „Ні аднаго гроша падаткаў прыгнятальнікам!”, „Рукі прэч ад СССР!”, а таксама і супраць правядзення камасацыі — „Патрабуем зямлю без выкупу!” і „Прэч камасацыю!”. Са спевам рэвалюцыйных песень дэманстранты прайшлі па цэнтральнай вуліцы мястэчка, пасля гэтага адбыліся сутыкненні з паліцыяй, асаднікамі і стральцамі з выкарыстаннем агнястрэльнай зброі. У выніку расстрэлу дэманстрацыі загінула 6 сялян, паранена некалькі дзесяткаў удзельнікаў выступлення¹³.

З 1929 г. тэмп правядзення польскімі ўладамі камасацыі значна запаволіўся. Звязана гэта было з нарастаннем сусветнага эканамічнага крызісу 1929-1933 гг., які ў першую чаргу ахапіў прамысловасць і фінансы II Рэчы Паспалітай, але яго ўплыў на сельскую гаспадарку Палескага ваяводства аказаўся таксама значным¹⁴.

Выступаючы пад уплывам мясцовых ячэек КПЗБ супраць правядзення камасацыі, сяляне праганялі ўрадавых чыноўнікаў і землямераў, знішчалі іх інструменты і межавыя знакі, цэлымі вёскамі ўступалі ў барацьбу з паліцыяй. Акрамя таго, паспяховаму правядзенню польскімі ўладамі камасацыі на тэрыторыі тагачаснага Палескага ваяводства перашкаджала дзейнасць нават некаторых леварадыкальна настроеных паслоў Сейма. Напрыклад, пасол Іван Грэцкі, даведаўшыся аб планаваным правядзенні камасацыі ў вёсцы Альшаніца Косаўскага павета, распачаў моцную акцыю пратэсту супраць яе асабіста і пры дапамозе мясцовай ячэйкі КПЗБ.

13 чэрвеня 1930 г. па выкананні распараджэння акруговай земскай управы ў Брэсце ў сувязі з узбудаваннем зямельных надзелаў прадстаўнікі Косаўскай павятовай зямельнай управы прыступілі да правядзення абмеру зямель вёскі Альшаніца, аднак у выніку падбухторвання мясцовых камуністаў і актыўнай дзейнасці сеймавага пасла Грэцкага сяляне гэтай вёскай не дапусцілі землямера да працы ў вёсцы па хутарызацыі зямлі.

Толькі пасля таго, як паліцыя разагнала сабраўшыхся сялян вёскі Альшаніца і калі павятовы стараста асабіста дакладна растлумачыў ім змест і мэты палітыкі камасацыі, сяляне супакоіліся і нават 16 чэрвеня

¹³ *Они не встали на колени: Сборник воспоминаний и документов о концлагере Берёза Картузская*, Минск 1966, с. 171; С.М.Грэсь, *Сялянскі рух у Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд (1921-1939 гг.)*, [у:] *Гісторыя Беларусі: новае ў выкладанні. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю БДПУ імя М. Танка. Мінск, 25 кастрычніка 2002 г.*, Выпуск 2, Мінск 2002, с. 125.

¹⁴ А. А. Сорокин, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.)*, с. 100.

прыслалі сваіх рабочых для правядзення землемерных работ¹⁵.

З 1931 г. асабліва ўзмацнілася сялянская барацьба супраць правядзення камасацыі, якая ішла пад кіраўніцтвам КПЗБ. Орган КПЗБ часопіс „Малады камуніст” у красавіку 1933 г. пісаў: „Патрэбна (...) арганізавываць рашучы адпор ажыццяўленню камасацыі. На сходах і масоўках неабходна заклікаць сялян, каб (яны) усёю грамадою гналі прэч секвестратораў, чыноўнікаў і паліцыю, праводзілі дэманстрацыі, арганізавывалі масавы супраціў супраць перасялення сялян на новыя зямельныя надзелы, раскрывалі кулацкую агітацыю за камасацыю. Там, дзе камасацыя ўжо праведзена, трэба развіваць масавую барацьбу супраць выплаты камасацыйных пазык”¹⁶.

23 ліпеня 1931 г. сяляне вёскі Лучына Камень-Кашырскага павета, колькасцю каля тысячы чалавек, узброеныя сякерамі і кіямі, кінуліся на прыбыўшых землемераў і прагналі іх са сваіх палёў. Калі ж у вёску прыбыла паліцыя і пачала праводзіць арышты, сяляне накінуліся на паліцыянтаў і вызвалілі арыштаваных аднавяскоўцаў¹⁷.

Падчас правядзення работ па разбіўцы на хутары зямель вёскі Бузькі Кобрынскага павета, летам 1932 г. на ўчастку Бузькі-Янопаль сабралася каля 20 сялян з мэтай не дапусціць землемера Вальдэмара Круповіча да правядзення неабходных работ. Сяляне паўсталі на яго дарозе і не пусквалі да працы рабочых, а потым наогул адабралі ў іх інструменты. У выніку сутычкі Круповіч і яго сястра Зося, занятая ў якасці памочніка землемера, былі пабіты сялянамі. Падчас гэтага здарэння Круповіч некалькі разоў стрэліў у паветра з рэвальвера, але толькі пасля прыбыцця ў вёску атрада паліцыі землемер здолеў працягнуць работу. Паліцыя арыштвала трох завадатараў выступлення¹⁸.

Трэба адзначыць, што ў разглядаемы перыяд прафесія землемера на тэрыторыі Палескага ваяводства па прычыне незадаволенасці правядзеннем камасацыі значнай колькасці сялян Палескага ваяводства, а таксама з-за актыўнай падрыўной дзейнасці мясцовых ячэек КПЗБ станавілася небяспечнай для здароўя і нават для жыцця самога землемера. У справаздачы палескаму ваяводу столінскі павятовы стараста паведамляў: „У вёсцы Нечатава Плотніцкай гміны Столінскага павета псіхічна ненармальны селянін збіў землемера-выканаўцу работ па хута-

¹⁵ ДАБВ, ф. 1, воп. 9, спр. 1352, арк. 19. Донесение Косов-Полесского поветового старосты о бунте крестьян деревни Ольшаница Коссовской гмины.

¹⁶ В. А. Полуян, *Революционно-демократическое движение...*, с. 304.

¹⁷ И. Ф. Лочмель, *Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов*, Москва 1940, с. 137-138.

¹⁸ Л. Гак, *Аграрная політыка польскай буржуазіі ў Заходняй Беларусі*, Мінск 1933, с. 39-40.

рызацыі з-за нанесенай яму падчас правядзення хутарызацыі крыўды”¹⁹.

Правядзенне камасацыі ў Палескім ваяводстве ўскладнялася цяжкім матэрыяльным становішчам мясцовага насельніцтва — абсалютная большасць кандыдатаў на перасяленне не мела дастатковай колькасці фінансавых сродкаў дзеля арганізацыі на новым месцы хутарскай гаспадаркі. У адказ на гэта польскі ўрад прапанаваў крэдыты, але яны не змаглі выправіць сітуацыю карэнным чынам да лепшага. Польскія эканамісты таго часу пісалі, што для вядзення гаспадаркі і своечасовай выплаты працэнтаў ад крэдыту неабходна адводзіць на хутар па 15-25 га зямлі, а не выдзяляць па 4-8 га на сям’ю, як гэта было ў рэчаіснасці. Больш малазямельнаму гаспадару немагчыма асвоіць, бо ў яго не хапала сродкаў, а таксама свойскай жывёлы (коней, валоў) для апрацоўкі зямлі.

Асабліва востра стаяла пытанне аб меліярацыі, бо 40% тэрыторыі Палескага ваяводства было забягнута і ў выніку была яна непрыдатная для вядзення сельскай гаспадаркі, таму работы па ажыццяўленню меліярацыі сталі састаўной часткай правядзення тут камасацыі — польскімі ўладамі ў гэты перыяд уведзены быў спецыяльны меліяратыўны падатак. Трэба адзначыць, што пашыраючы зямельную плошчу шляхам меліярацыі, польскія ўлады часцей за ўсё не перадавалі новую зямлю сялянам, а адводзілі яе пад асады.

Яшчэ ў 1928 г. спецыяльная камісія Лігі Нацый наведала Палессе і напісала спецыяльны даклад ураду Польшчы і кіраўніцтву Лігі Нацый, паводле якога асушэнне палескіх балот на тэрыторыі амаль 15 тыс км² магло стаць самым рэнтабельным мерапрыемствам у тагачаснай Еўропе. Як пісаў выдатны польскі эканаміст С. Рухлоўскі, „толькі пры асушэнні палескіх лугоў можна было атрымаць у Заходняй Беларусі прыбытку на 29 млн. злотых у год”²⁰. Ствараўся дзяржаўны праект асушэння балот прыпяцкага Палесся тэрмінам на 4 гады, на яго ажыццяўленне польскім урадам выдзялялася 5 млн. злотых, але ўсё гэта фактычна так і засталася на паперы — за 20 гадоў польскага панавання ў Палескім ваяводстве асушана толькі каля 300 гектараў балот²¹.

Свой актыўны ўклад у зрыў палітыкі ўлад па правядзенню на тэрыторыі Палескага ваяводства меліярацыі ўнесла КПЗБ, якая паставіла сваёю мэтай падрыў усіх мерапрыемстваў польскіх улад у сферы рэфармавання сельскай гаспадаркі краю. Так, у Кобрынскім павеце ў маёнтку памешчыка Банкоўскага існавала вялікая багна. У 1932 г. ад меліяратыўнага камісарыята ваяводства прыйшло падпісанне сялянам

¹⁹ *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение...*, с. 472.

²⁰ Б. Е. Кухарев, *Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919-1939 гг.)*, с. 39.

²¹ М. В. Василючек, *В семье единой*, Минск 1977, с. 86.

навакольных вёсак Палятычы і Апорысава выйшлі на шарварак па асушэнню багны. Сяляне пад уплывам мясцовай ячэйкі КПЗБ адмовіліся і заявілі, што калі памешчык і ўрад жадаюць асушыць багну, дык няхай самі і працуюць. Да іх далучыліся сяляне вёскі Мар’яны гэтага ж павета і сяляне гэтых трох вёсак пад моцным уплывам камуністаў разам выбралі сумесны антышарварачны камітэт для арганізаванага кіраўніцтва выступленнем²².

Табліца 1. Камасацыя сялянскіх гаспадарак Палескага ваяводства (1920-1936 гг.)

колькасць пераселеных вёсак	колькасць гаспадарак, якія выйшлі на хутары	плошча зямлі (га), падзеленай на вотрубы
384	54 883	500 840

Крыніца: А. А. Сорокин, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.)*, с. 100.

Табліца 2. Камасацыя сялянскіх гаспадарак Палескага ваяводства да 1 красавіка 1937 г.

павет	хутарызавана на 1 красавіка 1937 г.		
	вёсак	гектараў	% зямлі
Брэсцкі	37	32 599	13,8
Драгічынскі	72	58 760	57,7
Камень-Кашырскі	19	35 262	24,3
Кобрынскі	64	67 297	33,7
Косаўскі	21	30 781	26,9
Лунінецкі	19	39 246	27,8
Пінскі	46	69 374	31,3
Пружанскі	42	34 320	23,3
Сталінскі	38	81 356	46,1
Усяго	358	448 995	30,2

Крыніца: А. А. Сорокин, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.)*, с. 100.

Такім чынам камасацыя ішла даволі марудна, з вялікімі цяжкасцямі — па планах правядзення хутарызацыі ў Палескім ваяводстве ў 1934-1935 гг. выдзелена 25 410 надзелаў з плошчай зямлі ў 226 048 га, за 1936-1937 гг. — адпаведна 29 790 надзелаў у 247 830 га, за 1937-1938 гг. — 30 056 і 249 754, за 1938-1939 — 33 224 і 262 667 га. Усяго за 1934-1939 гг. пад стварэнне хутароў польскімі ўладамі выдзелена 118 480 надзелаў з агульнай плошчай 986 299 га. За гэты перыяд выканана 89% планаваных работ, а пераселена на хутары каля 75-78% гаспадарак ад плана правядзення камасацыі²³.

²² И. Ф. Лочмель, *Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов*, с. 139; В. А. Полуян, *Революционно-демократическое движение...*, с. 163.

²³ С. М. Гресь, *Аграрная палітыка польскай санацыі...*, с. 18.

Табліца 3. План камасацыі сялянскіх гаспадарак Палескага ваяводства на 1937-1938 гг.

павет	план на 1 красавіка 1938 г.		
	вёсак	гектараў	% зямлі
Брэсцкі	36	24 341	10,1
Драгічынскі	26	20 951	20,6
Камень-Кашырскі	14	31 256	21,5
Кобрынскі	27	33 033	16,5
Косаўскі	17	23 317	20,4
Лунінецкі	9	20 053	14,3
Пінскі	21	38 874	17,5
Пружанскі	32	26 488	18,0
Столінскі	13	40 220	22,8
Усяго	195	258 533	17,4

Крыніца: *Sprawozdanie wojewody poleskiego na posiedzenie Rady Wojewódzkiej w grudniu 1937 r.*, Brześć nad Bugiem 1937, s. 15.

У выніку правядзення камасацыі ў 1921-1939 гг. на тэрыторыі Палескага ваяводства ўдзельная вага памешчыцкага землеўладання зменшылася, але цалкам яно не было ліквідавана, ствараліся ўмовы для павышэння вытворчасці сельскай гаспадаркі і яе інтэнсіфікацыі, паляпшэння якасці апрацоўкі зямлі і павышэння яе ўраджайнасці, сялянін атрымоўваў свабоду дзеяння, таму камасацыя паскарала эканамічную дыферэнцыяцыю і сацыяльнае размежаванне сялянства Палескага ваяводства. Улады меркавалі рассяліць на хутары як мага больш вёсак, справядліва бачучы ў камасацыі сродак паспяховага далейшага развіцця сельскай гаспадаркі краю.

Праводзячы камасацыю, польскія ўлады абяцалі беднякам павялічыць іх надзелы, аднак гэтыя абяцанні па розных прычынах часта ў жыццё не праводзіліся. На 37 080 скамасаваных гаспадарак Палескага ваяводства прыходзілася 13 758 сялянскіх двароў з плошчай надзелаў да 5 га, якія, безумоўна, мелі вострую неабходнасць у павелічэнні сваіх зямельных надзелаў, але толькі 320 (2,3%) гаспадарак з іх ліку атрымалі дадатковую зямлю²⁴.

Падводзячы вынікі неабходна адзначыць, што аб'ектыўна камасацыя ў эканамічным жыцці тагачаснага Палескага ваяводства стала прагрэсіўнай з'явай — садзейнічала ліквідацыі цараспалосіцы, уяўляла сабою прадаўжэнне сталыпінскай аграрнай рэформы, вылілася ў насаджэнне паўсюдна фермерскіх гаспадарак па прускаму прыкладу, спрыяла распаўсюджванню больш прадукцыйных форм арганізацыі працы, змяншала колькасць неабходных працадзён сялянства Палескага ваяводства для апрацоўкі свайго асабістага надзела, садзейнічала хутчэйшаму развіццю капіталізму ў сельскай гаспадарцы краю. Такім чынам,

²⁴ И. В. Полуян, *Западная Белоруссия в период экономического кризиса. 1929-1933 гг.*, Минск 1991, с 39.

на некаторы час камасацыя стала аддушынай у сацыяльнай напружанасці ў вёсцы, дала мясцовым сялянам зямлю і магчымасць больш паспяхова весці далей сваю гаспадарку.

Streszczenie

Artykuł traktuje o prowadzonej w latach 1921-1939 na terytorium województwa poleskiego polityce komasacyjnej realizowanej przez władze polskie w celu likwidacji tzw. szachownicy. Komasacja to scalanie rozdrobnionych gruntów należących do jednego gospodarza w jeden areał i przeniesienie nań zagrody (stworzenie chutoru). W omawianym okresie w województwie poleskim stworzono 118 480 chutorów (kolonii) na powierzchni 986 299 ha. Komasacja sprzyjała poprawie jakości uprawy ziemi, zmniejszała ilość dniówek niezbędnych do jej obrobienia, jednak efektywnemu jej przeprowadzeniu przeszkadzała nieprzeżyłana do końca polityka władz polskich, ciężkie materialne położenie miejscowej ludności oraz działalność radykalnych elementów lewicowych. Na pewien czas komasacja rozładowała napięcie społeczne na ówczesnej wsi nie tylko w województwie poleskim i w Zachodniej Białorusi, ale również w całej II Rzeczypospolitej.

Сяргей Чыгрын
(Слонім)

Пуслоўскія і Альбярцін

Альбярцін — адзін з найпрыгажэйшых мікрараёнаў старажытнага горада Слоніма. А ў мінулых стагоддзях Альбярцін быў маёнткам, мястэчкам, пасёлкам. Сёння слонімскі мікрараён Альбярцін вядомы сваім кардонна-папяровым заводам — крупным прадпрыемствам Беларусі. Мінаючы яго, пераязджаеш мост праз рэчку Ісу. З правага боку — на першы позірк даволі непрыкметны паварот, у канцы якога відаць белыя слупы брамы — праз яе можна заехаць да сядзібы Пуслоўскіх.

Дзякаваць Богу, да сённяшніх дзён захаваліся палац, стайня, флігелі, акружаныя вялікім паркам. У парку растуць некалькі дзесяткаў відаў дрэў, сярод якіх — ліпа каралінская і ліпа канадская з'яўляюцца помнікамі прыроды. Побач знаходзіцца возера з невялікім вадападам, далей пачынаецца лес. Кіламетраў чатыры ад маёнтка Пуслоўскіх у лесе можна ўбачыць яшчэ адзін помнік прыроды — расколаты камень-валун. Ён больш за тры метры ўвышыню, тры з паловай метры ўшырыню і ўдаўжыню.

Сярод слонімцаў бытуе легенда, што нека вяртаўся пан Пуслоўскі з лецішча ў свой маёнтак у Альбярцін. У дарозе яго застала навальніца. Фаэтон Пуслоўскага спыніўся каля самага каменя-валуна. У гэты момант моцна стукнула маланка і трапіла проста ў камень, які ад удару раскалоўся на дзве часткі.

Два тыдні ў маёнтку Пуслоўскіх гарэлі свечкі ў знак таго, што камень выратаваў пана. Спадар Пуслоўскі пасля загадаў паставіць на камені крыж.

Аднойчы слугі Пуслоўскага спрабавалі нават даведацца, на колькі метраў валун знаходзіцца ў зямлі. Яны пракапалі ўглыб на некалькі метраў зямлю, але асновы так і не знайшлі. Пан загадаў спыніць гэту работу і засыпаць яму. Што слугі і зрабілі.

Сёння людзі кажуць, што некалі ў шчыліну расколатага каменя магла ўлезці толькі рука. А цяпер шчыліна стала шырынёй больш метра. Мабыць, быў і на камені крыж, бо зверху яго ёсць паглыбленне.

Ды і пра сам Альбярцін захаваліся звесткі, што так назваў свой маёнтак Войцех Пуслоўскі ў гонар сына Альберта. Але сына з імем Альберт у Пуслоўскага не было. Ён меў чатырох сыноў — Уладзіслава (1801-1859), Адама Тытуса (1803-1854), Францішка Ксаверыя (1806-1874), Вандаліна (1814-1884) і дзвюх дачок — Генавефу і Марту. Па іншых крыніцах, Войцех Пуслоўскі меў пецярых сыноў. Але даслед-

чыкі магчыма блытаюць, бо лічаць, што Францішак — гэта адзін сын, а Ксаверый — другі.

Сам Войцех Пуслоўскі (1762-1833) нарадзіўся ў Песках на поўдні былога Слонімскага павета (цяпер Бярозаўскі раён Брэсцкай вобласці). Скончыў павятовую школу Камісіі нацыянальнай адукацыі ў Слоніме. Быў дэпутатам Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага, маршалкам Слонімскага павета. Валодаў маёнткамі Пескі, Шылавічы, Альбярцін, Сынковічы, Шулякі, Косава, Міхалін Слонімскага павета і іншымі.

Войцех Пуслоўскі

У Слоніме меў двор, а ў Вільні — Антаколь і палац. Дзякуючы Войцеху Пуслоўскаму, у першай палове XIX стагоддзя ў маёнтку Альбярцін былі пабудаваны палац, флігель, стайня, закладзены парк, адкрыты некалькі прадпрыемстваў і г.д.

19 ліпеня 1812 г. праз Альбярцін адступала другая руская армія пад камандаваннем Пятра Баграціёна. Пасля яе адступлення ў палацы Пуслоўскіх месціўся штаб 12-га аўстрыйскага корпуса генерала Г. Шварцэнберга. Войцех Пуслоўскі і яго сям'я падтрымлівалі французскую армію Напалеона Банапарта, які паабяцаў аднавіць Вялікае Княства Літоўскае. Пры фінансавай падтрымцы Пуслоўскіх, ураджэнец Слоніма генерал Ян Канопка сфарміраваў конны полк уланаў. Была яшчэ створана слонімская жандармерыя на чале з капітанам Юргашкам, а таксама гвардыя з 54 асоб. Французскую армію ў асноўным папаўнялі прадстаўнікі літоўскай (беларускай) шляхты. Калі 20 кастрычніка 1812 г. у Слонім уварваліся салдаты рускай арміі генерала Яфіма Чапліца, яны хацелі злавіць Яна Канопку, але гэта ім не ўдалося — ён і іншыя ліцвіны-вайскоўцы своечасова пакінулі Слонім, бо аб небяспецы яго і генерала Яна Дамброўскага папярэдзілі Пуслоўскія.

Пасля паспяховай аперацыі Чапліц, да прыходу асноўных сіл адмірала Чычагава, затрымаўся ў Альбярціне ў палацы Пуслоўскіх. Ці ведалі рускія, што Пуслоўскія падтрымлівалі Напалеона — цяжка сказаць. Але Пуслоўскіх ніхто не зачэпіў.

Праз 18 гадоў Войцех Пуслоўскі разам са сваімі сынамі і ўнукамі

актыўна падтрымае шляхецкае паўстанне на Беларусі і Літве ў працяг паўстання ў Польшчы за адраджэнне Рэчы Паспалітай у межах 1772 года. Сын Войцеха Пуслоўскага — Тытус Пуслоўскі створыць паўстанцкі атрад колькасцю каля тысячы чалавек. У атрадзе Тытуса было ня-мала рабочых і тэхнікаў з бацькавай суконнай фабрыкі. У атрадзе Мі-хала Валовіча найбольш было сялян. Сродкі для паўстанцаў давалі Вой-цех Пуслоўскі і бацька Міхала Валовіча — Казімір Валовіч. Валовіч старэйшы нават заклаў свой маёнтак з землямі ў Пецябургскай захоў-най казне за 30 150 рублёў¹.

Альбярцін. Малюнак Напалеона Орды, 1865 г.

На Беларусь для падаўлення паўстання было сцягнута 125-тысячнае расійскае войска. Паўстанне было задушана. Тытусу Пуслоўскаму пашанцавала. Яго ў адміністрацыйным парадку выслалі ў Уфу, скуль праз пэўны час удалося ўцячы ў Прусію, а потым у Францыю. Вярнуўся Тытус у Альбярцін напрыканцы свайго жыцця, дзе ў 1854 г. памёр у Песках.

У 1863-1864 гг. на Беларусі ўспыхнула новае паўстанне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага. Актыўна ствараліся паўстанцкія атрады і на Слонімшчыне, куды ўваходзілі прадстаўнікі беларускага дваранства — І. Стравінскі, Ф. Мікульскі, А. Кераноўскі, І. і З. Ягалкоўскія, А. Эйсмант² і іншыя. Узначаленыя ім партызанскія атрады атрымлівалі правянт, зброю, коней ад некаторых мясцовых багатых людзей, у тым ліку і ад Пуслоўскіх з Альбярціна. Але і тады ўсё скончылася паразай.

¹ А. Талерчык, *Парэчча*, Гродна 2002, с. 28.

² „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі”, 1974, № 1, с. 35.

Пасля смерці Войцеха Пуслоўскага ўласнікамі Альбярціна сталі яго сыны і ўнукі. Але галоўны гаспадар яшчэ пры жыцці пачаў актыўна наладжваць дзейнасць прамысловых прадпрыемстваў. Ён паспеў заклаці ў Альбярціне дывановую мануфактуру ў 1832 г., якая вырабляла 1065 метраў дывановых вырабаў у год. На ёй працавалі 70 рабочых.

У 1913 г. у Альбярціне быў пабудаваны электралямпавы завод — першае на Беларусі прадпрыемства такога профілю. На ім працавалі 86 рабочых.

У 1813 г. граф Замойскі адкрыў суконную фабрыку, якую ў 1823 г. выкупіў Войцех Пуслоўскі. Пазней з Хомска (цяпер вёска ў Драгічынскім раёне, там таксама быў маёнтак Пуслоўскіх), пасля пажару гаспадары перавезлі ў Альбярцін і сваю тамашнюю суконную фабрыку. У 1843 г. на ёй у Альбярціне налічвалася 75 ткацкіх, 35 прадзільных, 7 пастрыгальных, 10 варсавальных і больш за 60 іншых станкоў, якія прыводзіліся ў рух вадой, коньмі і людзьмі.

На прадпрыемствах Пуслоўскіх у Альбярціне ў асноўным працава-

Фірменны знак Альбярцінскай суконнай фабрыкі Пуслоўскіх у Альбярціне

лі сляне з тутэйшых вёсак, былі гараджане, а таксама замежныя вольнанаёмныя майстры. У розны час фабрыка вырабляла сукно, коўдры, корт, трыко, фланель, драп. У 1870-1880-я гг. на фабрыцы дзейнічалі 134 ручныя ткацкія станкі, 22 часальныя і 15 прадзільных машын, слясарня і іншыя. Былі ўстаноўленыя дзве новыя паравыя машыны, два паравыя катлы. У 1879 г. на фабрыцы працавалі ўжо 475 наёмных рабочых³. Для іх пабудавалі сталовую, потым бальніцу, аптэку і нават адкрылі вучылішча, кіраўніком якога быў педагог Язэп Петрашкевіч. На Варшаўскай (1875 г.) і Усерасійскай у Маскве (1882 г.) прамысловых выставах прадукцыя фабрыкі Пуслоўскіх за высокую якасць была адзначана сярэбранымі медалямі.

Пазней унук Войцеха Пуслоўскага — Уладзіслаў Пуслоўскі, які быў уласнікам Альбярціна да 1939 г., адкрыў у ім лесапільна-сталярную фабрыку, шоўкакруцільную фабрыку, чыгуналіцейны завод, млын, запалкавую фабрыку „Шчара”, цвіковы завод, драцяное прадпрыемства. На чыгуналіцейным заводзе плавілі чыгун, выраблялі сячкарні, млынавыя машыны, веялкі, посуд для вінакурняў і піваварняў, вадзяныя турбіны, малатарні, абсталяванне для млыноў і крупадзёрак і г.д.

У 1880 г. праз Альбярцін была пракладзена шаша Баранавічы — Альбярцін — Слонім — Варшава. У 1886 г. праз Альбярцін прайшла лінія чыгункі Баранавічы — Беласток, побач у Слоніме пачала дзейнічаць чыгуначная станцыя. На рацэ Ісе ў Альбярціне Уладзіслаў Пуслоўскі пабудаваў першую ў Заходняй Беларусі гідраэлектрастанцыю. А Беластоцкі камерцыйны банк адкрыў тут сваё аддзяленне, пачало дзейнічаць таварыства ўзаемнага крэдыту⁴.

Самымі цяжкімі для Уладзіслава Пуслоўскага і Альбярціна былі Першая сусветная і польска-савецкая войны. Першая сусветная вайна прымусіла Пуслоўскіх вывезці найбольш каштоўныя рэчы ў Маскву. Для гэтага спатрэбілася чатыры з паловай вагона. Пасля вайны з вывезеных вагонаў назад удалося вярнуць толькі паўвагона, астатнія бясследна зніклі.

Падчас Першай сусветнай вайны ў палацы Пуслоўскіх жьў нямецкі камандуючы фронтам князь Леапольд Баварскі. У той час Альбярцін наведвалі прынц Карл (пазней — імператар Аўстра-Венгры) і Вільгельм II. У палацы Пуслоўскіх знаходзіўся са сваім штабам і кайзераўскі генерал Воерж. Яму спадабаўся палац, парк і флігель Пуслоўскіх, а асабліва партрэты каралёў Рэчы Паспалітай, якія ўпрыгожвалі палац. Пра гэтыя карціны згадвае ў сваёй кнізе „Wycieczki słonimskie” Станіслаў Лорэнц⁵. Адступаючы, генерал Воерж забраў з сабой 10 партрэтаў каралёў і, мажліва, цяпер яны знаходзяцца ў прыватных калекцыях Германіі. Дарэчы, сам Войцех Пуслоўскі і яго сыны былі заўзятымі калекцыянерамі беларускай даўніны і кніг. Асабліва гэтым захапляліся Вандалін і Францішак Пуслоўскія. Але за часы нямецка-польска-савецкай войнаў 1914-1945 гг. палац Пуслоўскіх у Альбярціне апусцеў.

Сёе-тое Пуслоўскім удалося вывезці ў Вялікабрытанію і Францыю. Але большая частка альбярцінскіх каштоўнасцей (абсталяванне прадпрыемстваў, калекцыі карцін, бронзавай і мармуровай скульптуры, гравюр і габеленаў, кнігі) паехалі ў Германію і Расію.

У 2004 г. у Лондане адна мясцовая польская газета надрукавала артыкул Р. Міроўскага „Альбярцін”, дзе падрабязна была апісана сядзіба Пуслоўскіх у Альбярціне каля Слоніма. Аўтар прыводзіць звесткі пра

³ Памяць. Слонімскі раён, Мінск 2004, с. 134.

⁴ В. Б. Караткевіч, А. М. Кулагін, *Помнікі Слоніма*, Мінск 1983, с. 19-20.

⁵ S. Lorentz, *Wycieczki słonimskie*, Słonim 1933, s. 17.

музейныя, архіўныя і бібліятэчныя каштоўнасці, якія захоўваліся ў мясцовым палацы. „Калекцыя карцін з Альбярціна магла б з поспехам экспанавацца ў многіх еўрапейскіх галерэях”, — сцвярджае аўтар. Тут знаходзіліся эскізы „Галоўкі” Леанарда да Вінчы, „Кентаўра” Рубенса, дзве карціны Пітэра Брэйгеля, некалькі венецыянскіх партрэтаў. З польскіх мастакоў называюцца Шыман Чаховіч, Юліуш Косак, Францішак Жмурка. Апрача таго, у палацы знаходзіліся сямейныя партрэты, выявы каралёў і гетманаў Вялікага Княства Літоўскага. На сценах размяшчалася вялікая калекцыя саксонскага і мясцовага фарфору. Бібліятэка магла ганарыцца польскімі і італьянскімі выданнямі XVII стагоддзя, энцыклапедыямі, атласамі і геаграфічнымі мапамі (картамі). У архіве захоўваліся дакументы на пергамяне (некаторыя нават з XV стагоддзя). Паводле Р. Міроўскага, усе зборы ў час Першай сусветнай вайны, калі пачалося нямецкае наступленне, вывезлі з Альбярціна ў Маскву. На гэтым іх сляды губляюцца⁶.

У 1996 г. польская даследчыца Уршуля Пашкевіч знайшла ў Торуні каталог, дакладней інвентар кнігазбору з альбярцінскага палаца Пуслоўскіх (21 старонка нунумэраваная). Усе кнігі былі пазначаны экслібрысам „Ex-librys Francisci Puslowski”⁷.

Лёс багатага і значнага кнігазбору Пуслоўскіх вельмі складаны, і пучывіны яго заблытаў не менш складаны час. Цяпер кнігі з экслібрысамі, пячаткамі, штампамі вялікай сям’і Пуслоўскіх можна сустрэць у бібліятэках Беларусі, Літвы, Польшчы, Расіі і далёкага замежжа. Напрыклад, у кнігазборы Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея прыватная калекцыя Пуслоўскіх адна з найбольш значных. Тут захоўваецца звыш шасці тысяч тамоў па самых розных галінах ведаў: філасофіі, тэалогіі, гісторыі, прыродазнаўстве. Яшчэ ў 1879 г. Вандалін Пуслоўскі бібліятэцы Акадэміі Мастацтваў у Кракаве падараваў 30 тамоў рукапісаў XVII-XVIII стагоддзяў, а таксама аўтографы, пісьмы і г.д.⁸

Пасля Першай сусветнай вайны з бежанства з Расіі паціху пачалі вяртацца людзі ў родны Альбярцін. Толькі не ўсе. Многія загінулі ў дарозе і ў далёкай галоднай Расіі, некаторыя там засталіся жыць. Але большасць з іх дабіралася дадому. І тыя, хто вяртаўся ў Альбярцін, зноў на працу прыходзілі да Уладзіслава Пуслоўскага. І ён іх браў, даваў не толькі працу, але і жыллё, хатнюю жыўнасць, трохі зямлі. Падобнае здарылася і з бацькамі польскага палітыка Мікалая Казакевіча, які з 1989 да 1991 года быў маршалкам (спікерам парламента) Сейма Поль-

⁶ С. Чыгрын, *Упоиуках слонімскіх скарбаў*, Мінск 2007, с. 11.

⁷ U. Paszkiewicz, *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 12.

⁸ *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa — Łódź 1986, s. 180.

шчы Х склікання, гэтак званага Кантрактнага Сейма.

Першая сусветная вайна і рэвалюцыя ў Расіі выгналі з Беларусі сям'ю Казакевічаў у далёкую Сібір. Дзякуючы Уладзіславу Пуслоўскаму, Казакевічы вярнуліся ў Альбярцін. Тут высакародны арыстакрат Пуслоўскі падараваў Казакевічам участак зямлі і даў мажлівасць на гэтым участку пабудаваць дом. Акрамя гэтага, яны адкрылі яшчэ ў Альбярціне сваю харчова-прамысловую краму, а таксама сам гаспадар — паручнік у адстаўцы — атрымліваў штормесячную кампенсацыю з войска.

У 1923 г. у Альбярціне ў сям'і Казакевічаў нараджаецца сын Мікалай. Дзяцінства хлопчыка прайшло ў Альбярціне сярод беларускіх, польскіх і яўрэйскіх дзяцей. Праз шмат гадоў, у 1985 г., Мікалай Казакевіч упершыню стане дэпутатам Польскага Сейма. Потым — намеснікам старшыні парламенцкай камісіі нацыянальнай адукацыі і моладзі, а таксама членам камісіі па навуцы і тэхнічным прагрэсе. У Сейме Х склікання (1989-1991 гг.), будзе выбраным згодна з рашэннем пагадненняў дасягнутых з дэмакратычнай апазіцыяй, выконваць абавязкі дэпутата ад сялянскай партыі ЗСЛ, а пасля ад партыі ПСЛ (Польскае стронніцтва людоев). З 4 ліпеня 1989 г. ён быў спікерам парламента да датэрміновага яго роспуску. А ў 1991 г. зноў абіраецца дэпутатам Сейма і прымае актыўны ўдзел у парламенцкіх камісіі замежных спраў, канстытуцыйнай камісіі Нацыянальнага Сходу, спецкамісіі па абмеркаванню праектаў канстытуцыйных законаў „Хартыя правоў і свабод”.

Кожны раз пры жыцці (памёр у 1998 г.), калі журналісты прасілі Мікалая Казакевіча расказаць пра сваё жыццё, ён заўсёды прыгадваў родны Альбярцін 20-х — 30-х гадоў мінулага стагоддзя: „Альбярцін раскінуўся на пласкагор'і, якое апускалася з поўначы на поўдзень у напрамку невялікага возера. У гэтай частцы пасёлка знаходзіўся падобны на класічны палац графаў Пуслоўскіх. Яго фасад трохі напамінаў Палац на Вадзе ў Лазенках у Варшаве. Гэтую прыгожую сядзібу Пуслоўскіх акружаў намнога прыгажэйшы за яе ліставы парк. На другім канцы Альбярціна стаялі пабудовы кляштара айцоў езуітаў грэка-каталіцкага абраду. Белья мury кляштара напаміналі казармы, але шматлікія і мілагучныя званы заўсёды пераконвалі, што гэта сакральны аб'ект і сядзіба яго слуг. Недалёка ад нашага дома на высокім падмурку стаяла драўляная каплічка каталіцкага касцёла. У нядзелю выразна быў чуваць ціхі звон, які заклікаў вернікаў на набажэнства. А штодзень апоўдні адбываўся арганізаваны манахамі канцэрт царкоўных званоў”⁹.

Царкоўныя званы клікалі альбярцінцаў не толькі да набажэнстваў, але і на працу. А працы ў Пуслоўскага хапала. Асабліва нялёгкай яна была на прадпрыемстве папяровай вытворчасці. Першае ўпамінанне аб папяровай

⁹ С. Чыгрын, *Упошуках слоніmsкіх скарбаў*, с.112.

вытворчасці ў Альбярціне адносіцца да 1790 г., калі Пуслоўскім быў выдзелены лес і адведзены зямельны ўчастак для будаўніцтва папяровага млына. А ў 1806 г., як сведчаць архіўныя дакументы, у Альбярціне адкрылася сапраўдная папяровая фабрыка „действительным Статскимъ Советником Кавалером Пусловскимъ”¹⁰. Фабрыка працавала шмат гадоў, але потым Пуслоўскія аддалі яе ў арэнду Францішку Вайцяхоўскаму і Вольфу Гурвічу. І толькі ў 1927 г. акцыянернае таварыства, у якім пераважная доля акцый належала Уладзіславу Пуслоўскаму, закончыла будаўніцтва Альбярцінскай кардонна-папяровай фабрыкі. Гэта было невялікае прадпрыемства. Працавала толькі адна машына. А энергетычная гаспадарка складалася з невялікага паравога катла, лакамабіля, гідратурбіны магутнасцю 70 кілават. На фабрыцы працавалі 200-250 чалавек. Найбольш было жанчын і маладых рабочых. А каля фабрычнай брамы амаль заўсёды стаялі 20-30 беспрацоўных, чакалі, каб ім далі папрацаваць хоць некалькі гадзін. І Уладзіслаў Пуслоўскі як

Уладзіслаў Пуслоўскі каля свайго палаца ў Альбярціне, 1930-я гады

дзіслаў Пуслоўскі як мог, так і дапамагаў. Ён быў шчырым, добрым, простым чалавекам. Дапамагаў ён фінансамі і сваім сваякам, даваў ім каштоўныя парады, найперш, звязаныя з зямлёй і лесам. Вось як успамінае адзін са сваіх прыездаў да Уладзіслава Пуслоўскага ў Альбярцін яго сваяк Юзэф Гадлеўскі ў кнізе ўспамінаў „На пераломе эпох”, якая

выйшла на польскай мове ў Лондане ў 1978 годзе:

„Прыехалі мы ў Альбярцін у мароз. Снегу было па калена. Дзядзька з жонкай прынялі нас надта гасцінна. Атрымалі мы пакой з відам на маляўнічае альбярцінскае возера, якое было замерзлае і моцна пакрытае снегам.

Палац у Альбярціне абсталяваны быў мэбляй, дастаўленай з Рацінева, з Памор’я, часткова неадкладна дакупленай. У час вайны (маецца на ўвазе Першая сусветная вайна — С. Ч.) Альбярцін быў дашчэнтна аграблены войскам і насельніцтвам. У палацы было цёпла і ўтульна, а кафельныя печы і каміны прыемна абгравалі вялікія пакоі, ствараю-

¹⁰ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці, ф. 583, воп. 1, спр. 8, арк. 41.

чы атмасферу цішыні і спакою.

Толькі пасля некалькіх дзён, калі мы адпачылі пасля падарожжа, дзядзька забраў мяне ў свой офіс, паказаў мне планы сваіх уладанняў і даў мне да выбару некалькі аб'ектаў. Сярод іх былі: Ніва, Ніннічы на Палессі, Басіны, Шыдловічы (маецца на ўвазе вёска Шылавічы, якая так называецца цяпер — С. Ч.) і Сынковічы з фальваркамі ў Слоніmsкім павеце. Падчас гутаркі дзядзька апісваў мясцовыя ўмовы, глебу, ураджайнасць, стан паасобных аб'ектаў, а таксама банкаўскія і сервітутныя запазычанасці і г.д.

З-за мяцеліцы нам давялося чакаць пару дзён, пакуль не расчысцяць дарог, каб можна было даехаць па чарзе ў Басіны, Шыдловічы і Сынковічы, да якіх недалёка ад Альбярціна.

Нарэшце наступіла добрае надвор'е і мы пачалі агляд паасобных маёнткаў. Спачатку паехалі мы ў Шыдловічы, якія знаходзіліся над самай Шчарай, у пяці кіламетрах ад Слоніма. Шыдловічы былі вельмі знішчаныя пасля вайны. Забудова, апрача мураванай аборы, стайні і некалькіх баракаў, была спалена. Фальварак над Шчарай меў часткова падмоклыя і заліўныя сенажаці, землі былі сярэднеўраджайныя, месцам пясчаныя. На кожным кроку бачны былі ваенныя знішчэнні — разваліны вінакурні і забудовы... У лесе таксама відаць сляды рабаўнічай гаспадаркі як расіян, так і немцаў... Агульнае ўражанне было прыгнятальнае, асабліва таму, што фальварак пазбаўлены быў дрэў, апрача адной вольхі над невялічкай дрыгвой...

Вярталіся мы праз Слонім. Тры чвэрці насельніцтва гэтага мястэчка складалі яўрэі. У час Першай сусветнай вайны большая частка яго згарэла, ад дамоў засталіся толькі счарнелыя коміны. Але і тут відаць былі новыя ўзведзеныя домікі і камянічкі. Паволі зажывалі раны, атрыманыя падчас вайны.

На другі дзень адправіліся мы з тым самым фурманам Войцехам у Сынковічы. Фурман расказваў нам па дарозе свае ваенныя прыгоды, асабліва небяспечныя здарэнні з немцамі. Расказваў таксама і пра мясцовыя прыгоды. На кожным кроку бачны былі ваенныя знішчэнні. Людзі вярталіся з бежанства з Расіі і, не знаходзячы сваіх сядзіб, туліліся ў зямлянках, выкапаных у зямлі, без акон, з часовымі комінам з паржавелай бляхі. Мінулі мы фальварак Грыбава, уладальнікам якога быў расіянін Заградзін, потым пераязджалі праз вёску Чамяры — надта русіфікаванай, з насельніцтвам прыхільным камунізму.

Нарэшце мы ўехалі ў лес — з аднаго боку цягнулася палоска казённых лясоў, а з другога — будучых уласнасцю Сынковічаў. Былі гэта змешаныя лясы, а менавіта — яліны, сосны, грабы, дубы, ясені, а таксама алешнік. Немцы не ўсё перацерабілі. Сынковічы знаходзіліся далей ад чыгункі, а насельніцтва падалося ў бежанства. Не хапала рабо-

чых рук і коней неабходных для вывазкі драўніны.

Від дрэў паказваў, што глеба і падглеба былі разнароднымі, але зусім не дрэнныя. Лес быў даволі шчыльны, падлесак у ім складалі ядловец, ракітнік і ляшчына. Фурман Войцех паведаміў нам, што сасновы ўзгорак называецца Хваінка. Калі мы толькі яго мінулі, паказалася забудова, а дакладней кажучы, рэшткі забудовы Сынковіч. Гэта былі Сынковічы другія, якія знаходзілася паўкіламетра ад шашы. Пазней называлі мы іх Піяцкімі альбо Вінакурнымі. У адрозненне ад Сынковіч першых, якія атрымалі назву Графскія альбо Касцельныя. Сынковічы першыя ляжалі трохі далей, пры колішнім тракце.

Дарога ў фальварак не была расчышчана і коні, фыркаючы, ледзь заехалі па глыбокім снезе ў двор.

Пуслоўскія ў асноўным ворную зямлю здавалі ў арэнду, а ў сваім распараджэнні захоўвалі лясы. Толькі Альбярцін, Пескі і Шыдловічы апрацоўвалі самі, ставячыся да іх, як да месца сваёй сельскагаспадарчай практыкі”¹¹.

4 ліпеня 1924 г. віленскі біскуп Юры Матулевіч выдаў дэкрэт аб утварэнні Альбярцінскай парафіі славяна-візантыйскага абраду. У траўні 1924 г. у Альбярціне з’явіліся першыя два айцы езуіты — а. Караль Буржуа і а. Міхал Маліноўскі, якія 4 лістапада ў Альбярціне заклалі пачатак усходняй місіі айцоў езуітаў сярод беларусаў.

Уладзіслаў Пуслоўскі, якому ў той час належаў Альбярцін, падтрымаў працу айцоў езуітаў, і бясплатна ахвяраваў на гэтыя мэты свой будынак. Ён быў занядбаны, але езуіты абяцалі, што яны навядуць там парадак. Побач знаходзілася каплічка лацінскага абраду. А адзін з пакояў старога будынка пераабсталявалі пад каплічку ўсходняга абраду, у якой пачаў служыць а. Караль Буржуа. Айцец Міхал Маліноўскі ахапіў абслугою каплічку лацінскага абраду.

Нялёгка ў той час жылося і працавалася суперыёрам і выкладчыкам усходняй місіі айцоў езуітаў у Альбярціне. Але ім пастаянна дапамагаў Уладзіслаў Пуслоўскі: і фінансамі, і будаўнічымі матэрыяламі, і работнікамі. Вось як аб гэтым пісаў часопіс „Да Злучэння”: „У Альбэртыве айцы езуіты прыступаюць да будовы дзвюх сьвятыняў: царквы уніяцкае і касцёла лацінскага. Альбэртывская гміна ахвяравала на будову сьвятыняў дзерава з сэрвітуту. Гр. Пуслоўскі, што ўжо шмат зрабіў для альбэртывскага кляштару, цяпер ізноў ахвяраваў шмат будаўлянага дзерава ды 70 000 штук цэгля. Пасья Вялікадня пачнецца праца”¹².

¹¹ J. Godlewski, *Na przelomie epok*, Londyn 1978, s. 260-262. Пераклад на беларускую мову Віталя Лубы.

¹² „Да Злучэння”, Вільня, 1936, № 1-2, с. 15.

Вельмі актыўна і весела праходзіла ў Альбярціне і свецкае жьццё Пуслоўскіх. Яны былі даволі гасціннымі людзьмі. Таму вельмі часта ў альбярцінскім маёнтку збіраліся госці з усёй Еўропы. А сын Уладзіслава Пуслоўскага — Ксаверый быў яшчэ заўзятым паляўнічым. Калі прыязджалі госці, ён арганізоўваў грандыёзнае паляванне, у якім прымалі ўдзел усе госці. Калі паляванне завяршалася, першым дамоў вяртаўся ляснік. Ён трубіў у ражок, нагадваючы ўсім, што паляванне прайшло дужа паспяхова. Праз пэўны час з палявання вярталіся гаспадары і госці. Перад палацам, насупраць цэнтральнага ўваходу, аматары палявання раскладвалі вялікае вогнішча і клалі вакол яго свае трафеі: дзікоў, лісц, ваўкоў, зайцоў. А потым пачынаўся пір, які працягваўся да самай раніцы. Госці весяліліся каля палаца і ў самім будынку. Палац, флігелі, канюшню ў Альбярціне Пуслоўскія пабудавалі ў першай палове XIX стагоддзя. Галоў-

Пуслоўскія з сябрамі пасля палявання, 1920-я гады

ны ўваход палаца аформлены скульптурамі ляжачых ільвоў — дэкаратыўны элемент архітэктуры класіцызму першай паловы XIX стагоддзя. Аўтарам гэтых ільвоў быў вялікі італьянскі скульптар Антоніо Канова (1757-1822), імя якога папа Пій VII загадаў упісаць у Залатую кнігу Капітолія і надаць яму тытул маркіза д'Іскія. Самыя вялікія яго працы цяпер знаходзяцца ў парыжскім Луўры і ў пецябургскім Эрмітажы. Відаць, Антоніо Канова быў добра знаёмы яшчэ з Войцехам Пуслоўскім, па просьбе якога былі зроблены гэтыя шыкоўныя скульптуры. Яшчэ два венецыянскія львы стаялі каля ўваходу на тэрасу. Але яны да сённяшніх дзён у Альбярціне не зберагліся.

У самім палацы сцяну ў кабінце Пуслоўскага над камінам распісваў вядомы мастак Францішак Жмурка (1859-1910). У доме быў вялікі набор старой мэблі, калекцыя фарфору, адзення і мундзіраў, пачынаючы з канца XVIII стагоддзя. Наведвальнікам надоўга запаміналася кітайская хатка з бронзы, вышыняй 2,5 метра, якая асвятлялася сярэбранымі званочкамі, а таксама шэсць мармуровых бюстаў на міфалагічныя тэмы канца XVIII стагоддзя і г.д.

На першым паверсе будынка пры жыцці Пуслоўскіх знаходзілася вялікая зала для трапезы. Былі тут яшчэ танцавальная зала ды пакоі эканомкі і пакаёўкі. А на другім паверсе — спальня гаспадароў і шматлікія пакоі для гасцей. Пад палацам быў вінны склеп, а пад службовым флігелем — склеп, дзе захоўваліся прадукты. Дарэчы, службовы і жылы флігелі — таксама помнікі пачатку XIX стагоддзя. У службовым флігелі месціліся кухня, сталовая для службовага персаналу, хлебапякарня, пральня і пакой, дзе жыў кухар. На другім паверсе жылі слугі. Уладзіслаў Пуслоўскі меў свой уласны аўтамабіль і шафёра, які яго вазіў і абслугоўваў машыну. У стайні гаспадар трымаў дарагіх коней.

Нядаўна мне ў Слоніме пашчаслівілася пазнаёміцца з Іванам Катко, які два гады, пачынаючы з 1937 г., працаваў у Пуслоўскага пастухом. Ён пагадзіўся адказаць на некаторыя мае пытанні, якія вельмі дапаўняюць мой матэрыял пра Пуслоўскіх і Альбярцін. Памяць, праўда, не ўсё захавала з той пары. Але падчас гутаркі Іван Герасімавіч Катко сёе-тое ўспомніў.

— Давайце пачнем нашу гутарку са знаёмства з вамі. Вы адкуль родам, Іван Герасімавіч?

— Мае бацькі родам з вёскі Савічы Слонімскага раёна. У 1927 г. у іх нарадзіўся я. І калі мне споўнілася шэсць гадоў, пайшоў у польскую школу. Скончыў чатыры класы. Неяк аднойчы да бацькі прыходзіць ляснік Кастусь Сітнік і кажа, што пан Уладзіслаў Пуслоўскі шукае добрага пастуха, каб змог пасвіць чатырнаццаць яго цялят. Ну і адначасова дазваляў пасвіць і сваіх кароў. А ў нас тады былі дзве каровы і цялушка. І бацька пагадзіўся, але запытаўся пра плату.

— І колькі Пуслоўскі за гэта плаціў?

— За сезон плаціў 6 злотых за адну цялушку, а ўсіх было 14 жывёл. Памножце 6 на 14 — атрымліваецца 84 злоты.

— Гэта на той час былі вялікія грошы ці не?

— За 6 злотых у 1930-я гады можна было купіць 3 бутэлькі гарэлкі. Добрыя боты каштавалі 7 злотых, касцюм — 14 злотых. А карову можна было купіць за 60-70 злотых.

— Значыць, для сям’і быў нядрэнны заробак?

— Нядрэнны, таму і прыйшлося мне тых цялят пасвіць да верасня 1939 г. Цяляты знаходзіліся ў лясніка Сітніка, і я кожны дзень са свайго хутара Зарэчча прыходзіў туды, выганяў цялят і пасвіў іх па лесе.

Акрамя заробку, Пуслоўскі дазваляў майму бацьку бясплатна нарыхтоўваць для сябе дрвы.

— А чым займаўся ваш бацька?

— Мой бацька быў бондарам: вырабляў з дрэва бочкі, балей, лыжкі, вокны, дзверы, вулі. Яму патрабаваўся лес. І Пуслоўскі бясплатна яго даваў.

— Ці цяжка было працаваць пастухом?

— Нялёгка. Але я ніколі цялят у лесе не губляў. Я іх так да сябе прывучыў, што яны заўсёды былі побач. На дзвюх цялушках нават катаўся. А выганяў іх да ўсходу сонца. Неяк праспаў і спазніўся, каб своечасова выгнаць жывёл на пашу, дык мяне Сітнік за гэта добра набіў кіем. Бацька паехаў і паскардзіўся наконт гэтага пану Пуслоўскаму. Пан моцна лаяў Сітніка.

— А ці сустракаліся вы з самім Уладзіславам Пуслоўскім?

— Сустракаўся. Ён часта наведваўся да ляснічага ў такой лёгкай карэце. Сустракаўся і з яго сынам Ксаверыем, які прыязджаў у савіцкі лес на паляванне. Але сын быў разбэшчаны, любіў выпіць і пагуляць з жанчынамі.

— На якой мове размаўляў пан Пуслоўскі?

— Ён размаўляў толькі на беларускай мове. Можа, з багатымі на фэстах гутарыў па-польску, але я чуў ад яго толькі беларускую мову.

— А ў палацы Пуслоўскага ў Альбярціне вам не пашанцавала пабываць?

— Быў з бацькам і ў Альбярціне, у канторы Пуслоўскага, дзе бацька атрымліваў за мяне заробак. Але ў самім палацы пабываць не давялося. Тады ў Альбярціне было ўсё вельмі прыгожа, чыста, культурна. Ды і пан Пуслоўскі да людзей адносіўся дужа шчыра, добра, па-чалавечы міла. Калі ў каго было якое няшчасце — заўсёды дапамагаў. Хата згарыць — дасць бясплатна лесу, карова здохне — купіць карову. Людзі яго вельмі паважалі і любілі за такую дабрыню.

— А ці памятаеце, як Пуслоўскія ў 1939 г. пакінулі Альбярцін?

— Не, не памятаю. Але мне расказваў бацька, што за два тыдні да прыходу ў Слонім бальшавікоў усе Пуслоўскія на цягніку выехалі кудысьці на Захад, мусіць у Францыю і ў Англію...

Сапраўды, у самым пачатку верасня 1939 г. Уладзіслаў Пуслоўскі з сям'ёй назаўсёды пакінуў Альбярцін. Месцам жыхарства ён выбраў Парыж. У пажылым веку (пражыў 93 гады) спадар Пуслоўскі захапляўся гістарычнымі даследаваннямі. Ён быў жанаты з Крысцінай Марыяй Пігнатэлі д'Арагон, прадстаўніцай італьянска-іспанскага княжацкага роду¹³. Яны мелі сыноў — Францішка і Ксаверыя, і дачку Ма-

¹³ *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław 1986, Т. XXIX/3, з. 122, s. 422.

рыю (Крысціну). Францішак з 1939 г. жыў у ЗША, працаваў у Польскім інстытуце ў Нью-Йорку, а Ксаверый пасяліўся ў Іспаніі. Цяпер нашчадкі Пуслоўскіх жывуць у многіх краінах свету. І пра Альбярціны ведаюць з успамінаў сваіх бацькоў, дзядоў і прадзедаў, а бачаць яго толькі на старых сямейных фотаздымках.

Палац Пуслоўскіх у Альбярціне, 1960-я гады

Ирина Никулина
(Барнаул, Россия)

Ссылные члены „Общества военных друзей” на Алтае

Политическая ссылка в Сибири была многонациональной по составу. В XIX в. значительное количество ссылных составляли участники польского национально-освободительного движения. В этой связи пребывание членов „Общества военных друзей” на Алтае¹, разделивших участь декабристов, заслуживает, несомненно, особого внимания для воссоздания истории политической ссылки и в целом истории освободительного движения русского и польского народов в первой четверти XIX века.

Впервые попытка выявить членов „Общества военных друзей” на Алтае была предпринята О. С. Тальской. В одной из своих статей, рассматривая пребывание членов тайного общества в Сибири, она отмечала находившихся на Алтае (в Усть-Каменогорске) Карла и Феликса Ордынских, а также Ивана Высоцкого². Нами ставится задача рассмотреть пребывание ссылных членов „Общества военных друзей” на Алтае на основе имеющихся источников и литературы. Настоящая работа написана преимущественно на основе материалов Государственного архива Российской Федерации, Российского государственного военно-исторического архива, Государственного архива Омской области, а также документов, опубликованных в серии „Восстание декабристов”³, справочных изданий.

„Общество военных друзей” было раскрыто в результате выступления 24 декабря 1825 г. Литовского пионерского батальона, находивше-

¹ Под Алтаем подразумевается Алтайский (до 1834 г — Колывано-Воскресенский) горный округ, включающий территорию современного Алтайского края, Республики Алтай, части Новосибирской, Кемеровской, Омской, Томской областей, восточной части Республики Казахстан. Особое положение Алтая как собственности царской семьи послужило причиной его официального закрытия для ссылки.

² О. С. Тальская, *Члены тайного общества военных друзей в Сибири*, „Советское славяноведение”, 1971, № 4, с. 20-25.

³ Государственный архив Российской Федерации (далее: ГАРФ), ф. 109, 1 эксп., 1827 г., д. 136, ч. 4; Российский государственный военно-исторический архив (далее: РГВИА), ф. 36, оп. 4/837, д. 29; ф. 395, оп. 276, д. 42; Государственный архив Омской области (далее: ГАОО), ф. 3, оп. 13, д. 17815, 17849 и др.; *Восстание декабристов*, т. 8: *Материалы. Алфавит декабристов*, под ред. Б. Л. Модзалевского, А. А. Сиверса, Ленинград 1925; *Декабристы. Биографический справочник*, под ред. М. В. Нечкиной, Москва 1988 и др.

гося в Белостоке, солдаты и офицеры которого отказались, как и декабристы, присягать Николаю I. Следствие по делу „Общества военных друзей” продолжалось в течение 1826 г. одновременно со следствием по делу декабристов. Шляхтичи Ф. Ордынский, И. Высоцкий, ученик Белостокской гимназии К. Ордынский обвинялись виновными в принадлежности к тайным обществам, являлись членами согласия при тайном „Обществе военных друзей”. Высоцкий, кроме того, был послан в Свислочь „для присоединения к своему обществу такого же, существовавшего там между учениками. К. Ордынский, являющийся членом 3 степени белостокского общества „Зорян”, был „уличен в тайных и противозаконных сношениях с Игельстромом, Рукевичем, Требинским во время их нахождения под судом. Сверх того все они виноваты в ложных пред судом показаниях, К. Ордынский в ложном оклеветании жандарма Афанасия Тарасова, через которого якобы он имел с Рукевичем сношения; Ф. Ордынский, как уличал его крепостной Игельстромом человек Паршев — в участии с Рукевичем и сестрою его Ксавериею к сокрытию бумаг и книг, принадлежащих Игельстрому, и в склонении Паршева к ложным по тому предмету показаниям, в чем Ф. Ордынский хотя и не признался (...), да и во время нахождения под судом Вегелина он покушался к тайному и противозаконному с ним сношению”, — отмечалось в делах следственной комиссии⁴.

Уместно отметить, что членов „Общества военных друзей” суд приговорил к каторге и ссылке в Сибирь. Из них М. И. Рукевич, капитан К. Г. Игельстром и поручик А. И. Вегелин осуждены были к 10 годам каторги и отбывали ее в Чите и Петровском заводе вместе с декабристами. Ордынский и Высоцкий были приговорены к „лишению дворянства и живота”, затем к лишению дворянства и ссылке в дальние крепости в крепостную работу на 10 лет с выходом в Сибирь на поселение⁵. Однако по Высочайшей конфирмации от 15 апреля 1827 г. Департамент главного штаба 2 мая 1827 г. сообщил окончательное решение о ссылке шляхтичей Ордынских и Высоцкого в крепостные работы вместо 10 лет на 5 и потом в Сибирь на поселение⁶. Первоначально Высоцкий и Ордынский были направлены к Пермскому гражданскому губернатору для дальнейшего их препровождения, затем 7 июня 1827 г. доставлены в Омск для „отправления крепостных работ”⁷.

6 августа 1827 г. в Усть-Каменогорск был направлен Иван Станиславович Высоцкий (родился около 1803 г. — умер до 1854 г.) — шляхтич,

⁴ *Восстание декабристов*, т. 8, с. 240.

⁵ А. А. Сиверс, *Тайное общество военных друзей*, „Дела и дни”, 1920, кн. 1, с. 252-253, 255.

⁶ РГВИА, ф. 16230, оп. 1, д. 642, л. 232.

⁷ РГВИА, ф. 36, оп. 4/837, д. 29, л. 27; ГАОО, ф. 3, оп. 13, д. 17815, л. 159.

родом из Гродненской губернии⁸. К месту назначения он прибыл 25 августа 1827 г. Письмо родителям, копия которого сохранилась в Третьем отделении, свидетельствует о трудностях, испытанных Высоцким на пути в Усть-Каменогорск. „По месячному в г. Омске пребыванию, с распоряжения местного начальства, отправлен верст за 900 в крепость Усть-Каменогорскую и прибыл в онаю 25 августа. Во время дороги и по прибытии на место (где мне судьба определилась) слава Богу здоров. Чувствительное ваше обо мне попечение запрещает описывать мои страдания, а только убедительнейше прошу не оставить прислать мне денег, в которых я имею крайнюю нужду”⁹. О жизни И. Высоцкого в Усть-Каменогорске известно немного. В работах А. А. Сиверса, О. С. Тальской содержатся лишь краткие сведения об его пребывании здесь¹⁰. Установлено, что находясь в крепости, он переписывался с отцом Казимиром Высоцким и братом Петром Высоцким. Очевидно, он сильно нуждался в средствах, так как ему постоянно посылались деньги родителями¹¹. Известно также о письме Высоцкого Василию Белявскому в Белостоке, доставленном в Третье отделение, но содержание этого письма остается загадкой¹². В Усть-Каменогорске ссыльный находился в крепостных работах около 2 лет 8 месяцев, затем по Высочайшему повелению от 27 января 1830 г. он был отправлен рядовым в Сибирский линейный батальон № 3 г. Петропавловска, куда прибыл 3 мая 1830 г. Дальнейшая военная служба Высоцкого проходила в Западной Сибири. В 1832 г. его произвели в унтер-офицеры, а в 1838 г. за отличие по службе — в прапорщики¹³. Приказом 15 февраля 1845 г. в чине поручика Высоцкий был уволен со службы и определен „к статским делам с чином губернского секретаря”¹⁴. 20 февраля 1845 г. последовало специальное указание царя о секретном надзоре за ним с тем, чтобы он не выезжал из Петропавловска. Таким образом, Высоцкий был оставлен под полицейским наблюдением на жительство в Петропавловске. Как и все неимущие „государственные преступники”, он получал от казны денежное пособие в сумме 114 руб. 23,5 коп. в год. Был женат, имел детей¹⁵. Видимо, в Петропавловске он прожил до самой смерти. Конкретная дата смерти И. Высоцкого не установлена. В био-

⁸ *Декабристы. Биографический справочник*, с. 47.

⁹ ГАРФ, ф. 109, 1 эксп., 1827 г., д. 136, ч. 4, л. 5.

¹⁰ А. А. Сиверс, *Тайное общество...*, с. 257; О. С. Тальская, *Члены тайного общества...*, с. 23.

¹¹ ГАРФ, ф. 109, 1 эксп., 1827 г., д. 136, ч. 4, л. 7; ГАОО, ф. 3, оп. 13, д. 17849, л. 5-5 об.

¹² ГАРФ, ф. 109, 1 эксп., 1827 г., д. 136, ч. 4, л. 16.

¹³ РГВИА, ф. 395, оп. 276, д. 42, л. 17 об.

¹⁴ *Восстание декабристов*, т. 8, с. 300.

¹⁵ *Декабристы. Биографический словарь*, с. 47.

библиографическом словаре „Деятели революционного движения в России” указывается, что он умер после 1847 г., в биографическом словаре декабристов — до 1854 г.¹⁶

Феликс Викентьевич (род. 1802 г.) и Карл Викентьевич (род. 1805 г.) Ордынские были направлены 20 марта 1828 г. из Омска на мельницу, принадлежащую Усть-Каменогорской крепости, а затем 12 января 1829 г. переведены в Усть-Каменогорск для отбывания крепостных работ¹⁷. Известно, что Ордынские происходили из дворян Белостокской области. Отец был стражником Белостокского обвода. Ф. Ордынский служил учителем всемирной истории и географии в Белостокской гимназии, учащимся которой был К. Ордынский¹⁸. К сожалению, сведения о пребывании этих ссыльных в Усть-Каменогорске чрезвычайно ограничены. Отдельные упоминания об этом периоде их жизни имеются в уже указанной работе О. С. Тальской и в биографическом словаре декабристов¹⁹.

Некоторое представление о положении Ордынских в Усть-Каменогорске дает официальная переписка. В октябре 1829 г. комендант Усть-Каменогорской крепости де Лианкур доносил, что состоящие во вверенной ему крепости арестанты Ордынские по повелению командира отдельного сибирского корпуса Вельяминова „были отправлены в Семипалатинскую крепость, а оттуда на инженерную пильную мельницу, принадлежащую Усть-Каменогорской крепости”²⁰. Причиной перевода послужило притеснение де Лианкуром Ордынских. Вельяминов узнал об этом от инспектировавшего каторжные тюрьмы полковника сибирского корпуса жандармов Маслова²¹. Очевидно, притеснение было настолько сильным, что даже жандармский полковник обратил на него внимание.

В Усть-Каменогорске ссыльные пробыли чуть больше года. Из переписки Ордынских следует, что в Усть-Каменогорске они сильно нуждались материально, поэтому им посылались деньги родственниками²². Именно по ходатайству родственников 26 января 1830 г. последовало высочайшее повеление об определении Ордынских в Сибирский линейный батальон № 8 Семипалатинска. 30 мая 1832 г. они были произведены в унтер-офицеры²³.

¹⁶ *Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь, т. 1, ч. 1, до 50-х гг. XIX в.*, под ред. В. Виленского-Сибирякова, Ф. Кона и др., Москва 1927, с. 40; *Декабристы. Биографический словарь*, с. 47.

¹⁷ ГАОО, ф. 3, оп. 13, д. 17815, л. 159.

¹⁸ *Декабристы. Биографический словарь*, с. 134.

¹⁹ О. С. Тальская, *Члены тайного общества...*, с. 23-24; *Декабристы. Биографический словарь*, с. 134.

²⁰ РГВИА, ф. 36, оп. 4/847, д. 29, л. 47.

²¹ РГВИА, ф. 36, оп. 4/847, д. 29, л. 47-48.

²² ГАОО, ф. 3, оп. 13, д. 17849, л. 15 об.

²³ РГВИА, ф. 36, оп. 4/847, д. 29, л. 51; *Восстание декабристов*, т. 8, с. 368.

В дальнейшем Ордынские привлекались в 1834 г. к делу о попытке ссыльных поляков организовать вооруженное восстание в Сибири („омское дело” 1832-1833 гг.). Следствие выявило, что один из организаторов восстания Я. Сероцинский вел переписку с Ордынскими. Однако за недоказанностью вины они были освобождены по окончании следствия²⁴. 25 марта 1838 г. К. Ордынский вышел в отставку, был определен коллежским регистратором в Тобольский губернский совет, служил в различных присутственных местах Западной Сибири около 18 лет, вышел в отставку в 1856 г. в чине коллежского секретаря. В дальнейшем он жил в Семипалатинске, получая пенсию 42 руб. 90 коп., имел жену и четырех детей.

Ф. Ордынский по Высочайшей конфирмации 31 декабря 1836 г. был переведен в Отдельный кавказский корпус под строгий надзор и служил в Тенгинском пехотном полку унтер-офицером, а с 10 марта 1841 г. — подпрапорщиком²⁵.

Таким образом, пребывание ссыльных членов „Общества военных друзей” на Алтае, несмотря на кратковременность и отсутствие подробных сведений об этом периоде, еще раз подтверждает их близость к декабристам, отбывающим такую же меру наказания — каторжные работы в Сибири с оставлением затем на поселении. Не случайно Николай I, по словам Б. Кубалова, „в лице друзей из Белостока видел декабристов и притом весьма опасных”²⁶. Практически одновременно отбывали ссылку в Усть-Каменогорске декабристы А. А. Фок, П. Иевлев, С. М. Семенов и члены „Общества военных друзей” К. и Ф. Ордынские, И. Высоцкий, хотя сведения о каких-либо контактах между ними отсутствуют. Несомненно, последующие исследования, основанные на привлечении новых источниковых материалов, будут способствовать воссозданию полной картины польской ссылки на Алтае и в целом в Сибири. Одновременно это одна из интереснейших страниц складывания основ российско-польских отношений, контактов и связей в практическом общении в сибирском регионе.

²⁴ А. С. Нагаев, „Омское дело” 1832-1833 гг., Красноярск 1991, с. 83, 138.

²⁵ *Декабристы. Биографический словарь*, с. 134.

²⁶ Б. Кубалов, *Члены „Тайного общества военных друзей” на каторге и поселении*, [в:] *Декабристы на каторге и в ссылке. 1825-1925*, Москва 1925, с. 289.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych

Dzieje białoruskiej diecezji prawosławnej (mścisławsko-orszańsko-mohylewskiej) są mało znane w polskiej literaturze naukowej. Niewiele miejsca dziejom tego biskupstwa poświęcono w literaturze białoruskiej i rosyjskiej. Najwięcej o dziejach tej diecezji napisano w XIX stuleciu. Za podstawowe należy uznać prace Iwana Hryharowicza, Aleksego Sapunowa, Fiodora Titowa, Fiodora Żudro i Edwarda Likowskiego¹. Dopiero w ostatnich latach historycy Kościoła wrócili do badań nad rolą eparchii mohylewskiej w historii prawosławia na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najnowsze prace na temat diecezji białoruskiej wyszły spod pióra Giennadija Szejkina i Antoniego Mironowicza².

Diecezja białoruska w dziejach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej odegrała ważną rolę. Powołano ją do życia, kiedy Władysław IV podjął próbę unormowania spraw wyznaniowych i odstąpił od kontreformacyjnej polityki swego ojca. Wbrew protestom unitów i Rzymu na sejmie elekcyjnym 1633 r. doszło do powołania w obrębie unickiego arcybiskupstwa połockiego władcy mścisławskiego.

Lata 1633-1772 były okresem walki o zachowanie ustanowionej diecezji białoruskiej. Obok tradycyjnego sporu unicko-prawosławnego o znajdujące się na terenie biskupstwa monasteria i cerkwie w 1654 r. doszedł element zewnętrzny. O kontrolę nad diecezją mścisławsko-orszańsko-mohylewską zabiegali patriarchowie moskiewscy. Problem niezależności biskupstwa białoruskiego stał się elementem polityki międzynarodowej, a zwłaszcza stosunków polsko-moskiewskich oraz sporu pomiędzy patriarchatem moskiew-

¹ I. Hryharowicz, *Bielaruskaja ijerarchija*, Minsk 1992; A. Sapunow, *Istoriczeskije sud'by Połockoj jeparchii s driewniejszych wriemion do połowiny XIX wieku*, Witebsk 1889; F. I. Titow, *Russkaja Prawosławnaia Cerkow' w Polsko-Litowskom gosudarstwie w XVII-XVIII w.*, t. II, cz. 2, Kijew 1905; t. III, cz. I, Kijew 1916; F. Żudro, *Istorija Mogiłowskogo Bogojawlenskogo bratstwa*, „Mogiłowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1889, nr 5; 1889, nr 29; nr 30; nr 34-35; 1890, nr 1-19; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1906.

² G. Szejkin, *Połockaja jeparchija. Istoriko-statisticzeskoje obozrienije*, Minsk 1997; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w latach 1633-1669*, „Białostockie Teki Historyczne”, nr 3, Białystok 2005; tenże, *Diecezja białoruska w latach 1663-1705*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, pod red. B. Roka i J. Maronia, Toruń 2006; tenże, *Diecezja białoruska w latach 1697-1772*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 19, Białystok 2003; *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008.

skim a konstantynopolitańskim. O losach diecezji bardziej aniżeli kiedykolwiek decydowała postawa biskupów mohylewskich. Dzięki postawie i zaangażowaniu Józefa Bobrykowicza, Sylwestra Kossowa, Józefa Nielubowicz-Tukalskiego, Teodozego Wasilewicza, Serapiona Połchowskiego, Sylwestra Czetwertyńskiego i Arseniusza Berły Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej zachował swoją hierarchiczną strukturę³.

W 1755 r., po śmierci kolejnego władcy mohylewskiego Hieronima Wołczańskiego, strona unicka rozpoczęła starania o przejęcie diecezji mohylewskiej. Metropolita unicki Florian Hrebnicki nie opuścił arcybiskupstwa połockiego i dążył do podporządkowania sobie prawosławnej eparchii. Powoływał się przy tym na jakoby istniejący przywilej Zygmunta III Wazy z 22 marca 1619 r. podporządkowujący eparchię mścisławską władzy unickich arcybiskupów połockich⁴. Nieznany przywilej był falsyfikatem, albowiem jego treść nie miała nic wspólnego z rzeczywistością. Diecezja białoruska (mścisławsko-orszańsko-mohylewska) powstała czternaście lat później, po śmierci Zygmunta III, i z tego powodu nie było możliwe wydanie takiego przywileju. Pomimo, że dokument był niewiarygodny, metropolita unicki złożył wniosek o przyznanie mu zwierzchnictwa nad prawosławną eparchią. Podobnie papież Benedykt XIV zażądał od Augusta III zniesienia biskupstwa prawosławnego. W wysłanym do kanclerza koronnego Jana Małachowskiego brewe wezwał rząd polski, ażeby korzystając z wakatu na katedrze mścisławskiej przekazał ją unickiemu arcybiskupowi połockiemu⁵.

Tym razem w obronie diecezji białoruskiej wystąpiła Rosja. Cesarzowa Elżbieta (1741-1762) złożyła wówczas protest przeciwko próbom przejęcia przez unitów ostatniej prawosławnej eparchii. Pod presją rezydenta rosyjskiego w Warszawie Aleksego Grossa (1713-1765) król potwierdził prawa Kościoła prawosławnego do diecezji mohylewskiej. 23 maja 1755 r. na ordynariusza tej diecezji został przez Petersburskie Kolegium Synodalne wyznaczony rektor Akademii Kijowskiej Jerzy Koniski (1755-1785)⁶. Przywilej królewski na katedrę białoruską Jerzy Koniski otrzymał już 23 marca 1755 r., a więc wcześniej aniżeli nastąpiło postanowienie Petersburskiego Kolegium Synodalnego. Wynika z tego, że kandydatura Koniskiego zosta-

³ O ich działalności pisałem w pracach, por.: A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997; *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998; *Sylwester Kossow, władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999; *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003; *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004; *Serafion Połchowski, władca białoruski*, Białystok 2007.

⁴ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 84.

⁵ Tamże, s. 85; A. Sapunow, *Istoriczeskije sud'by Połockoj jeparchii...*, s. 159; K. Bartoszewicz, *Szkice do dziejów Kościoła ruskiego w Polsce*, Kraków 1880, s. 256.

⁶ W. A. Serczyk, *Koniski Georgij (Jerzy)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII, Wrocław — Warszawa 1967-1968, s. 534.

ła wcześniej uzgodniona z władzami Rzeczypospolitej, a władze cerkiewne ją zaakceptowały. Święceń biskupich Jerzemu Konisskiemu udzielił metropolita Tymoteusz Szczerbacki⁷ w dniu 20 sierpnia tegoż roku w kijowskiej cerkwi św. Zofii. Natomiast we wrześniu do Kijowa przybyło przedstawicielstwo, złożone z dwóch wysłanników duchowieństwa i świeckich, aby towarzyszyć biskupowi w drodze do jego przyszłej siedziby. 8 listopada 1755 r., w dzień św. męczennika Dymitra z Salonik, Jerzy Koniski przybył do Pieczerska, skąd uroczyście wjechał do Mohylewa⁸. Przybycie do Mohylewa opisał sam hierarcha. „Podjechawszy do Mohylewa przede wszystkim zobaczyłem swoją katedrę w wielkim nieporządku i biedności w porównaniu do rzymskich kościołów i szkół żydowskich, ładnie wykończonych i bogato udekorowanych; katedra prawosławna znacząco wyróżnia się i zwraca na siebie uwagę i śmiech innowierców”⁹. Nowy ordynariusz diecezji, choć zaskoczony stanem materialnym świątyń, podjął energiczne działania w celu pozyskania środków finansowych.

W okresie objęcia katedry przez biskupa Jerzego Konisskiego Mohylew był jednym z najbardziej tradycyjnych ośrodków prawosławnych na terenie całej Rzeczypospolitej. Według spisu z 1758 r. w Mohylewie znajdowało się dziewięć cerkwi prawosławnych i dwa monasterie. Unicy posiadali dwie parafie, a łacinnicy pięć parafii i trzy klasztory (karmelici, jezuita, bernardyni)¹⁰. Jako ordynariusz diecezji mohylewskiej Koniski rozpoczął szeroką działalność polityczną. W lutym 1756 r. wysłał do Petersburga hieromniacha monasteru szkłowskiego Jana Tudorowicza z listami do Świętego Synodu i innych wybitnych osobistości, w których informował adresatów o niedokończonej budowie soboru i domu biskupiego. Władcy podkreślał przy tym dobry stan kościołów łacińskich i bożnic żydowskich, zwracając równocześnie uwagę na konieczność podniesienia poziomu intelektualnego duchowieństwa w swojej diecezji. Jerzy Koniski pisał też o braku cel dla mnichów i niedostatku ludzi wykształconych. Postulował utworzenie seminarium duchownego w Mohylewie i przysłanie 1000 rubli¹¹. Synod przyjął ze zrozumieniem prośbę biskupa i zażądał od Konisskiego planu budowy cer-

⁷ A. Sapunow, *Istoriczeskije sud'by Połockoj jeparchii...*, s. 159; I. I. Hryharowicz, *Bielaruskaja ijerarchija*, s. 24.

⁸ *Archieograficzeskij sbornik dokumentow, odnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi, izdawajemj pri uprawlenii Wilenskogo uczebnogo okruga* (dalej: ASD), Wilna 1867, t. II, s. LXVIII.

⁹ F. I. Titow, *Zapadnaja Ruś w borbie za wieru i narodnost' w XVII-XVIII wiekach*, t. II, cz. II, s. 220.

¹⁰ *Istorko-juridiczeskije materiały, izwleczonnyje iz aktowych knig gubernii Witebskoj i Mogilowskoj, chraniaszczijesja w centralnom archiwie w Witebskie i izdannyje pod red. archiwariusa siego archiwa Sazonowa*, wyp. XVI, Witebsk 1885, s. 476.

¹¹ *Mogilowskaja jeparchija. Istorko-statisticzeskoje opisanije*, t. I, wyp. III, Mogilow 1906, s. 37.

kwi. Jednak dopiero po opracowaniu przez wileńskiego architekta Jana Krzysztofa Glaubitz¹² planu budowy świątyni i po długich rozmowach w Petersburgu Synod postanowił wydatkować na budowę cerkwi katedralnej Przemienienia Pańskiego 10 000 rubli. Imperatorowa 25 maja 1758 r. potwierdziła decyzję Synodu i ponadto poleciła przeznaczyć 400 rubli rocznie na utrzymanie seminarium. Hieromnich Tudorowicz przywiózł pieniądze do Mohylewa w kwietniu 1758 r.¹³ Po otrzymaniu pieniędzy można było przystąpić do budowy świątyni. Budowa trwała trzy lata i zakończyła się dopiero w 1762 r. Wystrój wewnętrzny cerkwi i niektóre prace uzupełniające trwały aż do 1775 r. Dziesięć lat później zakończono budowę murowanej dzwonnicy. Do cerkwi sobornej przeniesiona została cudowna ikona Matki Bożej, która była kopią ikony spalonej w 1708 r.¹⁴ W latach 1759-1760 zakończył się również remont cerkwi brackiej Objawienia Pańskiego. Remont został wykonany na koszt bractwa mohylewskiego przy pomocy materialnej biskupa smoleńskiego Gedeona¹⁵. W tym czasie w skład monasteru wchodziły murowane cerkwie Objawienia Pańskiego i Jana Teologa, dzwonnica, drewniany budynek szpitala i drukarni, sześć sklepów, drewniany budynek przełożonego klasztoru oraz kilka innych budynków murowanych i drewnianych przeznaczonych do zamieszkania przez zakonników lub do celów gospodarczych¹⁶.

Biskup Koniski doprowadził do unormowania spraw wewnątrzcerkiewnych. Przykładem tego może być sytuacja w cerkwi św. św. Piotra i Pawła. Tamtejsze bractwo przejęło wiele funkcji duchownego, np. pieczenie prosfor. Władyka był przeciwny tym praktykom i nakazał piec prosfory duchowieństwu parafialnemu¹⁷. Dobrze układała się współpraca biskupa białoruskiego z metropolitą kijowskim. Władyka białoruski okazał się być dobrym organizatorem i dyplomatą. Duchowieństwo z przyłączonych pod jego jurysdykcję monasterów nie protestowało, pomimo że jeszcze za jego poprzedników taka decyzja wywoływała wieloletnie konflikty i spory kompetencyjne. Decyzję o przekazaniu Jerzemu Koniskiemu klasztoru bujnickiego i borkułowowskiego podjął w 1756 r. metropolita Tymoteusz Szczerbacki. O zarząd nad pozostałymi ośrodkami zakonnymi wystąpił sam Koniski tłumacząc metropolicie, że panujące w nich nieporządki może rozwiązać jedynie on sam jako jedyny biskup prawosławny na terenie Rzeczypospolitej. Władyka opisał w swym liście naruszenia zasad życia zakonnego w monasterach kuteińskich i tuciczewskim. Wcześniej w imieniu metropolity wła-

¹² E. Raila, *Barok*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2006, s. 42, 44.

¹³ *Mogilowskaja jeparchija. Istoriko-statisticzeskoje opisanije*, t. I, wyp. III, s. 40-41.

¹⁴ Tamże, s. 42-43.

¹⁵ Tamże, s. 67.

¹⁶ I. M. Czarniańska, *Architektura Mahilowa*, Minsk 1973, s. 19-21.

¹⁷ *Mogilowskaja jeparchija. Istoriko-statisticzeskoje opisanije*, t. I, wyp. III, s. 182-183.

dyka białoruski próbował rozwiązać konflikt wywołany przez ihumena monasteru witebskiego Hiacynta Pełkińskiego¹⁸. W tej sytuacji 19 maja 1759 r. metropolita Arseniusz Mohylański (1757-1770) przekazał Jerzemu Konisowskiemu zarząd nad niektórymi monasterami, znajdującymi się poza granicami diecezji mohylewskiej, a pozostającymi w jurysdykcji metropolitów kijowskich¹⁹.

Należy zaznaczyć, że przekazanie w zarząd biskupowi białoruskiemu niektórych monasterów, znajdujących się w jurysdykcji metropolitów kijowskich, miało charakter dobrowolny i nie było uregulowane decyzjami władz cerkiewnych. Biskup Jerzy Konisowski nie miał nad nimi pełnej władzy biskupiej. Nadal zatwierdzanie i odwoływanie przełożonych tych ośrodków zakonnych pozostawało w kompetencji metropolitów kijowskich. Na przeszkodzie przekazaniu pełnej władzy biskupom białoruskim stały akty fundacyjne tych monasterów, w których wolą właścicieli było, ażeby znajdowały się one pod jurysdykcją patriarchów konstantynopolitańskich lub ich egzarchów — metropolitów kijowskich. Decydowały też względy praktyczne. Monastery podległe metropolii kijowskiej cieszyły się protekcją Rosji i fakt ten był powszechnie znany wśród katolików. Próby ich odebrania lub przejęcia przez unitów wywoływały implikacje międzynarodowe. Formalnie takiej ochrony nie posiadały ośrodki zakonne, znajdujące się pod zarządem biskupa mohylewskiego. Taka między innymi argumentacja znalazła się w liście ihumena klasztoru markowskiego Hiacynta Pełkińskiego z 17 września 1759 r. do metropolity Arseniusza Mohylańskiego²⁰. Z kolei argumentem przemawiającym za przekazaniem klasztorów w jurysdykcję władcy białoruskich był fakt ich znajdowania się w granicach Rzeczypospolitej, a przez to posiadanie możliwości składania protestów i skarg w przypadku naruszania ich praw oraz sprawowanie nad nimi arcypasterskiej kontroli.

Szczególną uwagę Jerzy Konisowski przywiązywał do edukacji duchownych. Biskup odmawiał udzielania święceń duchownym, którzy nie posiadali umiejętności czytania, pisania i śpiewu, ażeby uniknąć „zgorzenia ludu i grzechu przed Bogiem”²¹. W liście pasterskim z sierpnia 1757 r. władcyka zarzucił duchowieństwu brak kompetencji, stwierdzając: „wypadałoby mi wszystkich was obudzić, zgromadzić i pouczyć każdego z osobna”. Do listu władcyka dołączył katechizm i elementarz języka rosyjskiego²². W opar-

¹⁸ F. I. Titow, *Russkaja Prawosławnaia Cerkow' w Polsko-Litowskom gosudarstwie w XVII-XVIII w., Zagraniczyne monastyri Kijewskoj jeparchii w XVII-XVIII ww.*, t. III, cz. 1, s. 72, 80-81, 105-106.

¹⁹ Tamże, s. 109-111.

²⁰ Tamże, s. 113-114.

²¹ E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935, s. 22.

²² E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 86.

ciu o sprowadzonych do Mohylewa w 1755 r. dwóch absolwentów Akademii Kijowskiej biskup białoruski dwa lata później powołał mohylewskie seminarium duchowne, na którego działalność uzyskał 400 rubli rocznego dofinansowania z funduszu Świętobliwego Synodu w Petersburgu. Synod zatwierdził decyzję biskupa Konisskiego w 1758 r.²³ W roku następnym wzmocnione kadrowo seminarium rozpoczęło swoją działalność. Równocześnie biskup założył przy swoim domu drukarnię, która wydawała księgi liturgiczne na potrzeby duchowieństwa.

Przeciwko działalności seminarium wystąpił katolicki pleban Michał Zenowicz, który wraz z miejscowymi jezuitami 28 stycznia 1760 r. dokonał napadu na prawosławną placówkę oświatową i dom biskupa. Władyka donosił 10 września Świętemu Synodowi, że z powodu napadów na seminarium nie może normalnie funkcjonować, a strona polska powołuje się, że w traktacie z Rosją z 1686 r. nie ma punktu o szkołach prawosławnych. Jerzy Konisski przypominał przy tym, że seminarium nawiązuje do prywatnej szkoły brackiej, która otrzymała przywileje od króla Władysława IV (1633) i Jana Kazimierza (1650). Unormowanie prawne seminarium zostało dokonane dopiero w polsko-rosyjskim traktacie międzynarodowym z 13 lutego 1768 r.²⁴ Na mocy tego traktatu w 1768 r. na przedmieściach Mohylewa przy cerkwi św. Mikołaja powstały nowe budynki seminaryjne i drukarnia²⁵. Usytuowanie budynków seminarium wynikało z dążenia biskupa do jak największego oddalenia się od kolegium jezuickiego.

W tym samym czasie z błogosławieństwa metropolity kijowskiego Arseniusza Mohylańskiego archimandryta słucki Paweł Wołczański powołał do życia w 1768 r. kolegium przy monasterze Przemienienia Pańskiego w Słucku. Kolegium kształciło młodzież prawosławną, a kadre profesorską stanowili zakonnicy monasterów słuckich²⁶. Władyka Konisski dokończył w 1762 r. odbudowę cerkwi katedralnej św. Spasa, a w latach 1762-1785 wybudował murowany dom biskupi. Architektura cerkwi Przemienienia Pańskiego nawiązywała do wileńskiego soboru Ducha Świętego. Projektantem obu świątyń był architekt Jan Krzysztof Glaubitz²⁷. Cesarzowa Elżbieta wspierała finansowo jego przedsięwzięcia. Monarchini pomogła również wybudować dwupiętrową rezydencję biskupów białoruskich oraz cerkiew św. Jerzego w Pieczersku²⁸. W 1760 r. na miejscu starej wybudowana zos-

²³ I. I. Hryharowicz, *Bielaruskaja ijerarchija*, s. 33.

²⁴ *Mogilowskaja jeparchija. Istoriko-statisticzeskoje opisanije*, t. I, wyp. III, s. 45-46.

²⁵ I. I. Hryharowicz, *Bielaruskaja ijerarchija*, s. 33; W. A. Serczyk, *Konisski Georgij...*, s. 535.

²⁶ Arch. Nikołaj, *Istoriko-statisticzeskoje opisanije Minskoj jeparchii*, s. 117; S. Senyk, *Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine*, „Orientalia Christiana Periodica”, nr 2, Roma 2004, s. 299-300.

²⁷ I. M. Czarniańska, *Architektura Mahilowa*, s. 23-28.

²⁸ *ASD*, t. II, s. LXIX; W. A. Serczyk, *Konisski Georgij...*, s. 535.

tała nowa drewniana cerkiew św. proroka Eliasza²⁹. Za biskupstwa Jerzego Konisskiego postępowało zjawisko podporządkowywania się diecezji białoruskiej Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu, wzrastały również wpływy Rosji na postawy i położenie prawne ludności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Sam biskup Koniski zalecał duchownym uznawanie zwierzchnictwa Świętobliwego Synodu w Petersburgu³⁰.

Od samego początku swych rządów biskup Jerzy Koniski zmuszony był przeciwstawiać się działalności arcybiskupa Floriana Hrebnickiego, który założył w Mohylewie konsystorz unicki. Latem 1759 r. doszło do wystąpień szlachty i duchowieństwa katolickiego przeciwko biskupowi w Orszy, kiedy ten odprawiał nabożeństwo w monasterze kuteińskim. Przeciwko biskupowi białoruskiemu występowała także administracja królewskiej ekonomii mohylewskiej. Wskutek nasilających się konfliktów z unitami władca Koniski zwrócił się w lipcu 1762 r. do Świętobliwego Synodu z prośbą o przeniesienie go na inną diecezję. Prośba ta znalazła zrozumienie we władzach cerkiewnych. Synod proponował mu wakującą katedrę pskowską. Decyzji tej stanowczo sprzeciwiła się nowa — po śmierci carycy Elżbiety — władczyni Rosji Katarzyna II (1762-1796). Imperatorowa, za pośrednictwem swojego posła w Warszawie, Karola Keyserlinga, interweniowała na dworze polskim w sprawie skarg Jerzego Konisskiego³¹.

Zdecydowana ingerencja Rosji w sprawę Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej nastąpiła dopiero za panowania Katarzyny II. Imperatorowa nawiązywała w swych działaniach do polityki swojego wielkiego poprzednika Piotra I. Cesarzowa, sama indyferentna religijnie, wykorzystała brak równouprawnienia ludności prawosławnej do mieszania się w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Znalazło to pełne poparcie u biskupa białoruskiego Jerzego Konisskiego, całkowicie oddanego interesom Rosji³². Władca wielokrotnie też interweniował w przypadkach prześladowania ludności prawosławnej w Wilnie, Mińsku, Brześciu, na Podlasiu a nawet w księstwie słuckim. Swoją lojalność wobec Katarzyny II biskup Koniski zademonstrował przybywając na uroczystości koronacyjne cesarzowej i wygłaszając 29 września (10 października) 1762 r. skierowane do niej i jej syna dwie płomienne mowy. W swych wystąpieniach władca białoruski przedstawił trudne położenie Cerkwi w Rzeczypospolitej i zwrócił się do cesarzowej z prośbą o objęcie protekcji nad ludnością prawosławną, którą nazwał jej poddanymi. Władca apelował do cesarzowej, ażeby broniła *blagocestiwych* przed atakami na prawdziwą ich wiarę. Koniski nie mógł publicznie nazwać swych przeciwników po imieniu, ale powszechnie wiadomo było,

²⁹ *Mogilowskaja jeparchija. Istoriko-statisticzeskoje opisanije*, t. I, wyp. III, s. 176.

³⁰ Tamże, s. 535.

³¹ Tamże.

³² W. A. Serczyk, *Koniski Georgij...*, s. 534-536.

że chodziło mu o polskie duchowieństwo rzymskokatolickie i unickie³³.

W tym samym roku biskup Jerzy Koniski oświadczył Świętobliwemu Synodowi, że ze względu na coraz liczniejsze aresztowania prawosławnych w Rzeczypospolitej nie widzi korzyści, jakie mógłby przynieść jego powrót do Mohylewa. Władyka obawiał się o swoje bezpieczeństwo. W odpowiedzi na liczne monity Konisskiego w lutym 1763 r. Synod przedstawił Katarzynie II petycję w sprawie obrony prawosławia w Polsce, napisaną w oparciu o dokumenty dostarczone przez biskupa białoruskiego i metropolitę kijowskiego Arseniusza.

Początkowo Katarzyna II dążyła do zapewnienia podstawowych praw wyznaniowych ludności prawosławnej. Po śmierci Augusta III Sasa i zawarciu przymierza z Prusami projekty cesarskiej uległy rozszerzeniu i jej ostatecznym celem stało się całkowite równouprawnienie prawosławnych z możliwością dostępu do wszystkich stanowisk. W sytuacji niewielkiej liczby szlachty wyznania prawosławnego i znikomej aktywności politycznej mieszczaństwa ruskiego głównym celem dążeń politycznych Katarzyny II było zapewnienie w Rzeczypospolitej swobód wyznaniowych i równouprawnienia niekatolikom. W tej kwestii Rosja i Prusy podjęły wspólną akcję w obronie innowierców na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. Postulaty posłów rosyjskich, dotyczące równouprawnienia prawosławnych i dopuszczenia ich do stanowisk, wywołały protesty szlachty polskiej. Szlachta oskarżyła Rosję o naruszenie suwerenności Rzeczypospolitej, a społeczność prawosławna — o współdziałanie z obcym państwem. Zmian w prawnym położeniu Cerkwi prawosławnej jej wierni oczekiwali wraz ze wstąpieniem na tron nowego panującego.

Biskup Jerzy Koniski przebywał w Petersburgu przez dwa lata. Fakt ten wykorzystali unicy ponownie podejmując próbę przejęcia ostatniej diecezji prawosławnej. Następca Floriana Hrebnickiego na metropolii unickiej i arcybiskupstwie połockim Jazon Junosza Smogorzewski rozpowszechniał informację jakoby Jerzy Koniski nie miał zamiaru wracać na Białoruś, gdyż zamierzał objąć ważne stanowisko przy Świętobliwym Synodzie. Unicy głosili, że jego miejsce ma zająć ihumen jednego z monasterów mohylewskich — Ilnicki. Metropolita Smogorzewski, powołując się na tę informację, domagał się przyznania mu jurysdykcji nad prawosławną ludnością białoruską. Jego działania poparł papież Klemens XIII, który przekonywał króla do projektu metropolity unickiego. W końcu 1764 r. wieści o pozostaniu Konisskiego w Rosji okazały się zwykłą plotką³⁴. Pomimo tego unicki władyka Jazon Junosza Smogorzewski kilkakrotnie wydawał dekrety adresowane do prawosławnego duchowieństwa i wiernych³⁵.

³³ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 89-90; W. A. Serczyk, *Katarzyna II, carowa Rosji*, Warszawa 1997, s. 151.

³⁴ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 89.

³⁵ Np. dekret z 26 listopada 1771 r., omawiający wydarzenia związane z napadem na

Naciski Rosji na władze polskie w sprawie równouprawnienia ludności prawosławnej wzmogły się po objęciu tronu przez Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795). Stanisław August Poniatowski był protegowanym carycy Katarzyny II, nic też dziwnego, że społeczność prawosławna oczekiwała poprawy swego położenia. O nadziejach związanych z nowym królem świadczą upamiętnione przez ihumena Oresta wypadki w Mohylewie. Na wieść o elekcji Poniatowskiego 11 września 1764 r. w mieście zapanowało wielkie święto. Uroczystości obchodzono też 15 listopada fakt koronacji królewskiej. Uroczystości rozpoczęły się od manifestacji mieszczan przed ratuszem, gdzie wiwatowano i strzelano z armat na cześć nowego monarchy. Po wiecu odbyły się nabożeństwa ze wspólnym udziałem prawosławnych i rzymskich katolików. Najpierw modlitwa odbyła się w kościele, a następnie wszyscy udali się do cerkwi brackiej. Po nabożeństwie kazanie w cerkwi wygłosił profesor seminarium mohylewskiego Bazyli Sadkowski, późniejszy władyka Wiktor³⁶. Opiswane uroczystości nie były odosobnione na terenach zamieszkałych przez wyznawców prawosławia.

Kwestia wyznaniowa w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego stała się istotnym elementem sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej państwa. Z problemem tym od dawna nie radziły sobie władze Rzeczypospolitej, dlatego też sytuację tę nie omieszkaly wykorzystać prawosławna Rosja i protestanckie Prusy. Warto tu przywołać pogląd Szymona Askenazego, że „jednym z gwoździ do trumny Rzeczypospolitej była sprawa dysydencja”³⁷. Problem wyznaniowy pojawił się już na sejmie elekcyjnym 1764 r., kiedy ambasador rosyjski w Warszawie Mikołaj Repnin (1734-1801) poruszył problem ustanowienia hierarchii prawosławnej. Propozycja ta została przez posłów odrzucona, a anonimowy autor *Uwag politycznych do prawideł religii i zdrowej filozofii* domagał się miejsca w senacie biskupom unickim³⁸.

Tymczasem wracający do kraju biskup Jerzy Koniski został wyposażony przez imperatorową w list polecający do króla polskiego z żądaniem uznania władcy na katedrze mohylewskiej i zatwierdzenia przyznanych dotychczas praw ludności. Władyka białoruski przybył do Warszawy 22 lipca 1765 r., a pięć dni później został przyjęty przez króla. Oprócz pisma Katarzyny II do Stanisława Augusta Poniatowskiego biskup mohylewski wręczył monarsze opracowany w porozumieniu z ambasadorem rosyjskim Mikołajem Repninem obszerny memoriał, w którym uskarżał się na prześlado-

króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, apeluje o odprawienie liturgii w jego intencji. *Opisanije dokumentow Archiwa zapadnorusskich uniatskich mitropolitow*, t. II, Sankt-Pietierburg 1897, s. 268.

³⁶ ASD, Wilna 1871, t. V, s. 92.

³⁷ J. Łubieńska, *Sprawa dysydencja 1764-1766*, Kraków 1911, *Wstęp*, s. VII.

³⁸ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. II, Lwów 1884, s. 407; J. Łubieńska, *Sprawa dysydencja 1764-1766*, s. VII; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w latach 1697-1772*, s. 92.

wania ludności prawosławnej i domagał się jej równouprawnienia w sprawach religijnych i publicznych. O prześladowaniach zakonników prawosławnych przez duchownych unickich pisali też przełożeni klasztorów diecezji białoruskiej do biskupów perejasławskich³⁹. W memoriale Jerzy Koniski uskarżał się na: przejęcie przez unitów od czasu zawarcia pokoju wieczystego z Rosją w 1685 r. około dwustu cerkwi i monasterów; przeciąganie prawosławnych na unię przez dzierżawców w dobrach królewskich i szlacheckich, tak jak to miało miejsce w hrabstwie dąbrowskim, starostwie borysowskim i krzyczewskim oraz województwie mścisławskim i ekonomii mohylewskiej; zakaz przez właścicieli ziemskich odbudowy zniszczonych w czasie pożarów cerkwi i remontowania w swoich dobrach świątyń prawosławnych; zawłaszczanie przez posesorów gruntów cerkiewnych i cmentarzy oraz udostępnianie ich ludności żydowskiej pod budowę domów i szynków, tak jak to miało miejsce w starostwie krzyczewskim, we włościach księcia Hieronima Radziwiłła i w mieście Czausach należącym do ekonomii mohylewskiej; poddawanie prawosławnych duchownych przez posesorów i administratorów dóbr sądom świeckim; podporządkowanie przez posesorów prawosławnego duchowieństwa i sług cerkiewnych żydowskiemu dzierżawcom ziemi, którzy nakazują korzystać tylko ze swoich młynów i szynków, a w przypadku nieposłuszeństwa rewidują plebanie, znieważają kapłanów i pieczętują cerkwie, co najczęściej zdarza się w starostwie krzyczewskim, kopylskim, rewelskim i ekonomii mohylewskiej; sprzedawanie przez posesorów prezenty na beneficja, a później żądanie wysokich opłat za ich użytkowanie; oczynszowanie przez posesorów dochodów cerkiewnych, na przykład w starostwie krzyczewskim; znieważanie przez kler katolicki i unicki duchowieństwa prawosławnego oraz uniemożliwianie mu pełnienia swoich posług pasterskich; przymuszanie prawosławnych przez misjonarzy łańskich do przyjęcia obrządku unickiego oraz inspirowanie właścicieli ziemskich i urzędników miejskich do wypędzania z miasta osób niechętnych zmianie wyznania; zmuszanie dzieci urodzonych i wychowanych w prawosławiu, których choć jeden z rodziców został unitą, do przyjęcia unii; wyrażanie zgody wyznawcom prawosławia z parafii zajętych przez unitów na uczęszczanie na nabożeństwa do innych cerkwi pod warunkiem dokonania opłat; przymus wychowania w religii katolickiej dzieci z małżeństw mieszanych unicko-prawosławnych; brak możliwości dokonywania przez biskupów mścisławsko-orszańsko-mohylewskich wizytacji duszpasterskich bez narażania się na zniewagi ze strony unitów i łaćników, o czym sam biskup przekonał się przebywając w Orszy; założenie w Mohylewie

³⁹ *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii, izdawajemyj Komissijej dla razbora driewnich aktow, sostojaszczej pri Kijewskom, Podolskom i Wołyńskom gienierał-gubernatorie*, cz. I, t. 2, Kijew 1864, s. 115; cz. I, t. 3, s. 310-311; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 250.

konsystorza unickiego w celu wzmocnienia unickiej propagandy dzięki usługom zdegradowanych duchownych prawosławnych, wziętych pod opiekę unitów; napaść w 1760 r. szlachty i studentów, podżeganych przez jezuitów mohylewskich i tamtejszego łańcińskiego plebana, na prawosławne seminarium mohylewskie; wygłaszanie przez duchowieństwo łańcińskie kazań skalujących naukę prawosławną i drukowanie przeciwko niej paszkwili; wezwanie mohylewskiego plebana łańcińskiego do przejęcia wszystkich pozostających przy prawosławiu świątyń; stronnictwo i niesprawiedliwość sądów, rozpatrujących sprawy przeciwko prawosławnym oraz uchylanie się adwokatów od ich obrony; niedopuszczanie szlachty prawosławnej do pełnienia jakichkolwiek urzędów⁴⁰.

Biskup białoruski domagał się ponadto zwrotu bezprawnie przetrzymywanych majątków, w tym Pieczerska, Borsuków, Ćwirków i Tarasowicz, które zostały zajęte przez pisarza wielkiego litewskiego Antoniego Michała Paca (1750-1774). Działania Paca zostały podjęte na prośbę metropolity unickiego Filipa Wołodkowicza (1756-1778). Pac starał się odebrać należącą do biskupa przeprawę rzeczną na Dnieprze, która należała do władzyki białoruskiego na mocy przywileju Michała Korybuta Wiśniowieckiego z 1673 r. Oprócz tego biskup domagał się od monarchy interwencji w sprawie naruszania praw mieszczan mohylewskich i duchowieństwa prawosławnego przez administrację królewską. Jerzy Koniski postulował zaniechanie zmuszania dzieci i współmałżonków w małżeństwach mieszanych do przyjmowania wiary katolickiej i dopuszczenia mieszczan prawosławnych do piastowania urzędów. Władyka prosił o zgodę na utworzenie seminarium prawosławnego w Mohylewie i „szkół greckich” w innych miejscach na mocy przywileju króla Władysława IV⁴¹. Do dokumentów biskup Koniski dołączył *Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych, sporządzony junii die 3, Anno 1765*⁴².

Monarcha, po zapoznaniu się z dokumentem, postanowił przekazać ów memoriał do zaopiniowania biskupom unickim. Ci zaś długo nie udzielali odpowiedzi, a następnie zarzucili biskupowi Koniskiemu brak dowodów na przedstawione zarzuty. Król, odnosząc się do skargi władzyki na brak możliwości budowy i remontu cerkwi, powołał się, za sugestią episkopatu unickiego, na przeciwne temu obowiązujące w Polsce prawa. W sprawie zajęcia przez unitów świątyń prawosławnych oświadczył, że sprawą tą powinien zająć się sąd, do którego nieunicy i tak nie mają dostępu. W reakcji na tę odpowiedź, dostarczoną przez króla ambasadorowi Repninowi 17 paź-

⁴⁰ *Archiwum Czartoryskich* w Krakowie, IV, nr 754, k. 138-141v; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 92-94.

⁴¹ *Archiwum Czartoryskich* w Krakowie, IV, nr 754, k. 141v-142; *Mogilowskaja jepar-chija. Istoriko-statistyczeskije opisanije*, t. I, wyp. III, s. 46-47.

⁴² *Archiwum Czartoryskich* w Krakowie, IV, nr 754, k. 132-134v.

dzielnika 1765 r., Konisski wystosował replikę, domagając się w niej powołania specjalnej komisji, przed którą złożone byłyby żądane dowody. Na replikę władcy białoruskiego odpowiedział unicki biskup brzeski Antoni Młodkowski, dostarczając swoją królowi 5 maja 1766 r. W obszernej odpowiedzi ukazano, że zarzuty Jerzego Konisskiego są bezpodstawne wobec istniejącego, faworyzującego unitów prawa⁴³.

Pomimo takich odpowiedzi na memoriał Konisskiego kancelaria królewska postanowiła wdrożyć szczegółowe śledztwo. Władca białoruski, nie wierząc w jego skuteczność, zrezygnował z udziału w śledztwie i zrzekł się starań o materialne zadośćuczynienie. W liście do króla władca mściławski napisał: „Ukrzywdzona strona satysfakcji za krzywdy nie szuka, szuka tylko na przyszłość poprawy i o konfirmację dawnych praw swoich i przywilejów (...) doprasza się”⁴⁴. Monarcha i tym razem wypowiedział się przeciwko możliwości przechodzenia unitów na prawosławie (co było jednym z głównych postulatów Konisskiego), a 17 października 1765 r. przekazał Repninowi rezolucję ministerialną z „objaśnieniem”⁴⁵. Kancelaria królewska w imieniu monarchy 9 października 1765 r. wyraziła zgodę na powołanie przy cerkwi brackiej seminarium i nakazała plebanowi mohylewskiemu Zenowiczowi zaprzestanie rozsyłania paszkwilów przeciwko biskupowi białoruskiemu i wierze prawosławnej. Potwierdzone też zostały przywileje majątkowe cerkwi i monasterów eparchii. Do innych kwestii poruszonych w memoriale Konisskiego mieli się odnieść poszczególni ministrowie⁴⁶. Ostatecznie, po długotrwałym procesie, decyzją Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego z dnia 16 października 1765 r. unicy zmuszeni zostali do zwrotu dóbr stanowiących uposażenie biskupa mohylewskiego. Trybunał uznał też roszczenia metropolity unickiego Wołodkowicza wobec tych dóbr za bezpodstawne⁴⁷. Ambasador Repnin w liście do Katarzyny II pisał, że owe wystąpienia nie przyniosły spodziewanych rezultatów, a podjęte przez komisarzy królewskich dochodzenia zostały przerwane na wniosek samego władcy białoruskiego.

***Archiwum Czartoryskich w Krakowie, IV, nr 754, k. 132-134v.
k. 132v***

REJESTR

**Monasterów i Cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na Unię
gwałtownie odjętych, sporządzony Junii die 3, Anno 1765.**

⁴³ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 96-97.

⁴⁴ J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 119.

⁴⁵ W. A. Serczyk, *Konisski Georgij...*, s. 535.

⁴⁶ *Archiwum Czartoryskich w Krakowie, IV, nr 754, k. 14, 138-142, 148-149.*

⁴⁷ *Archiwum Czartoryskich w Krakowie, IV, nr 754, k. 226v.*

W województwie mścisławskim

Monastyr Pustyński ⁴⁸ Monastyr Onufriewski ⁴⁹ Monastyr Mazałowski ⁵⁰ Panien Zakonnych	}	Przez W.W Księży Bazylianów Unitów
---	---	---------------------------------------

1710	Febr.10	Cerkiew w miasteczku Piotrowiczach ⁵¹ przez Jmć P.P. Wołłowiczów.
1710	Febr. 15	Cerkiew w miasteczku Chosławiczach ⁵² przez W. Imci. Pana Krzysztofa Ciechanowskiego, starostę chosławskiego.
1711	Mai 5	Cerkiew we wsi Botwinowce ⁵³ przez W. Imci. Pana Żukowskiego, oboźnego mścisławskiego.
1712	Mai 30	Cerkiew we wsi Juszkiewiczach ⁵⁴ przez JW. Jmć. Pana Kazimierza Kamińskiego, kasztelana mścisławskiego.
1712	Julii 1	Cerkiew w Krasnym Siele ⁵⁵ , jedna Spaska, a druga Wozniesieńska przez prezbitera Stefana Waluzynicza.
1714	Julii 30	Cerkiew we wsi Kożuchowiczach ⁵⁶ przez Ichm P.P. Wołłowiczów.
1714	Julii 31	Cerkiew we wsi Jurkowszczyźnie ⁵⁷ przez W. Jmć Pana Hurkę, pisarza ziemskiego witebskiego.
1715	Jan. 6	Cerkiew we wsi Charoniowie ⁵⁸ przez W. Jmci Pana Jerzego Suchodolskiego, podstarościego mścisławskiego.
1715	April 16	Cerkiew we wsi Dniesinie ⁵⁹ przez JW. Jmć Pana Kazimierza Kamińskiego, kasztelanica mścisławskiego.
1716	Mai 25	Cerkiew we wsi Wierzbie ⁶⁰ przez W. Jmć Pana Aleksandra Wielickę cześnika mścisławskiego.
1716	October 30	Cerkiew we wsi Horodku ⁶¹ przez Jmć Pana Gnoińskiego. Cerkiew we wsi Dubowicy ⁶² przez W. Jmć Pana Kazimierza Hurkę, pisarza ziemskiego witebskiego.
1718	October 16	Cerkiew we wsi Mazykach ⁶³ przez Jmć Pana Józefa Kocięła.
1719	Jan. 20	Cerkiew we wsi Paczeniczach ⁶⁴ przez W. Jmć Pana Jerzego Suchodolskiego, podstarościego mścisławskiego.

⁴⁸ Pustyński męski monaster Narodzenia NMP niedaleko Mścisławia funkcjonował już na początku XVI wieku, por.: I. I. Hryharowicz, *Bielaruskaja ijerarchija*, s. 97.

⁴⁹ Monaster w Onufrewie w pobliżu Mścisławia powstał jeszcze w XIV wieku. W wyniku nacisków katolickiej szlachty klasztor ten został zajęty przez unitów. I. I. Hryharowicz, *Bielaruskaja ijerarchija*, s. 74; T. Kempa, *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 93; I. N. Słuńkowa, *Monastyri wostocznoj i zapadnoj tradycji*, Moskwa 2002, s. 50, 58, 71; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, s. 273.

⁵⁰ Monaster mozołowski znajdował się we wsi Mozałowszczyzna niedaleko Mścisławia. Klasztor żeński został ufundowany przez córkę stolnika mścisławskiego Mikołaja Suchodolskiego — Mariannę w 1665 r. Marianna Suchodolska ufundowała cerkiew Przemienienia Pańskiego i nadała klasztorowi młyn, trzy wsie położone nad rzeką Napotą z ludźmi i ziemią. Nadanie te zatwierdził sejm w 1678 r. Na terenie monasteru funkcjonowała jeszcze jedna cerkiew pw. św. Onufrego. Do monasteru mozołowskiego organizowane były procesje z cudowną ikoną Matki Bożej z klasztoru tupiczewskiego. Zaprzestano je, kiedy prawosławnym na początku XVIII w. zabroniono organizowania

k. 132 v.

1719	Mai 6	Cerkiew we wsi Zasielu ⁶⁵ przez Jmci Pana Michała Chodkiewicza, podstolego mścisławskiego.
1721	December 26	Cerkiew w Nowym Siele ⁶⁶ przez W. Jmć Pana Jerzego Suchodolskiego, podstarościego mścisławskiego.
1721	December 29	Cerkiew we wsi Karniłowce ⁶⁷ przez tegoż Jegomości.
1722	January 15	Cerkiew we wsi Strokajłach ⁶⁸ przez J. Jmć P. Panów Kazimierza i Piotra Hryniewiczów.
1722	February 18	Cerkiew we wsi Ludohoszczu ⁶⁹ przez W. W. Księży Dominikanów Malatyckich.
1723	January 20	Cerkiew św. Eliasza w mieście Mścisławie ⁷⁰ przez J M Księdza Wawrzynca Sokolińskiego, Archimandrytę Pustynskiego.
1723	Mai 3	Cerkiew we wsi Hniwkowie ⁷¹ przez J. W. Jmci Pana Kazimierza Kamińskiego, kasztelana mścisławskiego.
1723	Mai 16	Cerkiew we wsi Chodosowie ⁷² przez W. Jmć Pana Jerzego Suchodolskiego, podstarościego mścisławskiego.
1723	September 17	Cerkiew we wsi Kopciowce ⁷³ przez W Jmci Pana Krzysztofa Wołowicza, podkomorzeo mścisławskiego.
1723	September 25	Cerkiew we wsi Kulikowie ⁷⁴ przez W. Jmć Panią Maryannę Glinczyne, skarbnikową oszmiańską.
1723	October 1	Cerkiew we wsi Podłużu ⁷⁵ przez J. J. P. P. Wiktorego i Władysława Kamińskich, czesznikowiczów mścisławskich.
1723	October 10	Cerkiew we wsi Kotłowie ⁷⁶ przez Jmci Pana Krzykowskiego, strażnika słonimskiego.
1724	Mai 16	Cerkiew w miasteczku Pieczersku ⁷⁷ przez W. Jmci Pana Michała Czudowskiego, sędziego grodzkiego mścisławskiego.
1724	August 6	Cerkiew we wsi Olszance ⁷⁸ przez Jmć Panią Różę Illiniczówną, skarbnikową mścisławską.
1724	August 7	Cerkiew we wsi Wolczasie ⁷⁹ przez J. M. P. P. Rafała i Gabriela Święcickich.
1725	January 5	Cerkiew we wsi Łupiszycach ⁸⁰ przez Jmć Panów Theodora i Antoniego Hołyńskich.
1725	January 15	Cerkiew we wsi Toczej ⁸¹ przez W. Jmci Pana Antoniego Illinicza, stolnika mścisławskiego.

procesji poza granicami monasteru. W latach 1737-1768 monaster ten był zajęty przez unickich bazylianów, którzy zniszczyli dokumenty fundacyjne klasztoru. I. I. Hryharowicz, *Bielaruskaja ijerarchija*, Minsk 1992, s. 52; I. Czistowicz, *Oczerki istorii Zapadno-Russkoj Cerkwi*, cz. II, Sankt-Pietierburg 1884, s. 246; *Mozołowskij monastyr* ' „Mogilowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 23, 1893, s. 420-422; L. Utrutko, *Monastery na terenie eparchii białoruskiej w XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 125; I. N. Słuńkowa, *Monastyri wostocznoj i zapadnoj tradycyi*, s. 157-160; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, s. 261.

⁵¹ Piotrowicze, wieś koło Smiłowicz w powiecie mścisławskim (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VIII, Warszawa 1887, s. 218; dalej: *SGKP*).

⁵² Chosłowicze, miasteczko nad Sożą w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XV, cz. 1, s. 324).

⁵³ Boćwinówka (Botwinówka) w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. XV, cz. 1, s. 174).

⁵⁴ Juszkievicze, wieś w powiecie borysowskim (*SGKP*, t. III, s. 642).

⁵⁵ Krasne Sioło, wieś i dobra na rzeką Ratomką (*SGKP*, t. IV, s. 629).

k. 133

1725	November 10	Cerkiew w miasteczku Kazimierzowie, alias na Słobodzie ⁸² przy mieście Mścislawiu, przez W. J. Pana Krzysztofa Wołowicza, podkomorzego mścislawskiego.
1725	December 1	Cerkiew we wsi Żiecicy ⁸³ przez W. Jmci Pana Hołyńskiego, pułkownika mścislawskiego.
1725	December 7	Cerkiew we wsi Kamiongradzie ⁸⁴ przez W. Jmci Pana Szymona Makowieckiego, starostę łapkowickiego.
1725	December 12	Cerkiew we wsi Wierzchowcach ⁸⁵ przez W. Jmci Pana Babniewskiego, wojskiego kijowskiego.
1725	December 28	Cerkiew w miasteczku Łozowiu ⁸⁶ przez W. Jmci Pana Jana Kirkora, pułkownika mścislawskiego.
1726	November 20	Cerkiew we wsi Koleśnikach ⁸⁷ przez W. Jmci Pana Antoniego Tadeusza Ilinicza, stolnika mścislawskiego.
1726	December 6	Cerkiew we wsi Weroniowie ⁸⁸ przez Jmci Pana Aleksandra Iwaszkiewicza.
1727	October 1	Cerkiew w Mackowej Słobodzie ⁸⁹ przez J. Jmci Panów Teodora i Antoniego Hołyńskich.
1727	November 13	Cerkiew we wsi Żadobrościu ⁹⁰ przez W. Jmci Pana Kazimierza Swadkowskiego, koniuszego mścislawskiego.
1728	January 16	Cerkiew we wsi Raju ⁹¹ przez J. P. Antoniego Wołowicza.
1728	Martii 9	Cerkiew we wsi Chotowizu ⁹² przez W. Jmci Pana Hurkę, pisarza ziemskiego witebskiego.
1729	Mai 8	Cerkiew we wsi Saprynowiczach ⁹³ przez W. Jmci Pana Antoniego Hołyńskiego, podczaszego mścislawskiego.
1729	Mai 17	Cerkiew we wsi Lubawiczach ⁹⁴ przez W. Jmci Pana Józefa Suryna, podstolego owruckiego.
1729	November 9	Cerkiew w miasteczku Monastyrzyczynie ⁹⁵ przez W. J. Pana Kazimierza Hołyńskiego, wojskiego mścislawskiego.
1730	February 12	Cerkiew we wsi Żakowie ⁹⁶ przez J. W. Kazimierza Lindorfa, starostę mścislawskiego.
1730	February 25	Monastyr Panieński w miasteczku Cerkowiszczu ⁹⁷ przez W. Jmci Pana Iwanowskiego, starostę mińskiego.
1730	April 9	Cerkiew w Starym Siele ⁹⁸ przez Ichmć Panów Jana i Szymona Długokańskich.

⁸⁶ Kożuchowicze, wieś nad rzeką Łazą w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 151).

⁸⁷ Jurkowszczyzna, w powiecie dziśnieńskim (SGKP, t. III, s. 636).

⁸⁸ Choroniów, wieś w powiecie bychowskim (SGKP, t. XV, cz. 1, s. 322).

⁸⁹ Dniesin, wieś w powiecie mścislawskim nad rzeką Niemką, należąca do Ważyńskich (SGKP, t. XV, cz. 1, s. 414).

⁹⁰ Wierzba, wieś w powiecie bobrujskim (SGKP, t. XIII, s. 390).

⁹¹ Horodeł, wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 1, s. 579).

⁹² Dubowica, wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. II, s. 198).

⁹³ Mazyki, wieś cerkiewna nad rzeką Sożą w powiecie mścislawskim (SGKP, t. VI, s. 754; t. XV, cz. 2, s. 311).

⁹⁴ Wieś w powiecie mścislawskim.

⁹⁵ Zalesie, wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XIV, s. 439).

⁹⁶ Nowe Sioło, wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 389).

⁹⁷ Karniłówka (Korniłówka), wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 125).

⁹⁸ Strokajły, dobra i wieś w powiecie klimowickim, należąca do Hryniewiczów (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 625)

k. 133v

1732	January 30	Cerkiew we wsi Bościanowiczach ⁹⁹ przez Jmci Pana Karola Mośkiewicza, skarbnikowicza mścisławskiego.
1732	Martii 13	Cerkiew w miasteczku Szamowie ¹⁰⁰ przez W. J. P. Antoniego Szpiclowskiego, sędzica mścisławskiego.
1732	April 10	Cerkiew we wsi Żamproni, alias Żałożu ¹⁰¹ przez W. J. Pana Jerzego Suchodolskiego, podstarościego mścisławskiego.
1732	April 15	Cerkiew w miasteczku Radomlu ¹⁰² przez tegoż Jmci.
1733	Mai 7	Cerkiew w miasteczku Małatyczach ¹⁰³ przez W. J. P. Waleriana Makowieckiego.
1733	July 12	Cerkiew we wsi Sławnym ¹⁰⁴ przez W. Jmci Pana Antoniego Moskiewicza, krajczego mścisławskiego.
1740	February 6	Cerkiew we wsi Kudryczach ¹⁰⁵ przez W. Jmci Pana Konstantego Illinicza, pisarza ziemskiego mścisławskiego.
1740	October 1	Cerkiew we wsi Chocimczu ¹⁰⁶ przez Jmci Pana Jana Żukowskiego, oboźnego mścisławskiego.
1741	November 1	Cerkiew we wsi Pocoltowie ¹⁰⁷ przez W. W. J. J. P. P. Marka, oboźnego mścisławskiego i Mikołaja, łowczego smoleńskiego, Żyrkiewiczów.
1742	Mart 15	Cerkiew we wsi Koszanach ¹⁰⁸ przez W. Jmci Pana Franciszka Żabę, wojewodzica mińskiego.
1743	January 1	Cerkiew we wsi Kaniczach ¹⁰⁹ przez W. Jmci Pana Marcjana Ciechanowieckiego, starostę mikszyńskiego.
1743	Mart 6	Cerkiew w Dobrym Siele ¹¹⁰ przez W. Jmci Pana Szymona Makowieckiego, starostę łapkowskiego.
1744	Mart 21	Cerkiew we wsi Muzyczku ¹¹¹ przez W. Jmci Pana Leona Żukowskiego, stolnika nowogrodzkiego.
1745	October 5	Cerkiew we wsi Worockowie ¹¹² przez W. Jmci Pana Leona Illinicza, skarbnika mścisławskiego.
1746	January 28	Cerkiew we wsi Krasowiczach ¹¹³ przez W. Jmci Pana Antoniego Ostrewkę, podstolica mścisławskiego.
1746	Maj 25	Cerkiew we wsi Sochonie ¹¹⁴ przez J. J. P. P. Józefa Bujalskiego, Jana Iwickiego, Atanazego, Marcjana, Jana Szamowskich i Michała Chodkiewicza.

⁶⁹ Wieś w powiecie mścisławskim.

⁷⁰ Mścisław, miasto — stolica województwa mścisławskiego.

⁷¹ Wieś w powiecie mścisławskim.

⁷² Chodosów, wieś w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. XV, cz. 1, s. 314).

⁷³ Kopciówka, wieś w powiecie mścisławskim, należąca do Wołowiczów, a od początku XVIII wieku do Kopciów (*SGKP*, t. IV, s. 376).

⁷⁴ Kulikowo, wieś w powiecie mścisławskim na rzeką Prytoką (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 133).

⁷⁵ Podłuże, wieś cerkiewna na rzeczka Sożą w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. VIII, s. 435).

⁷⁶ Kotelewo, wieś w powiecie mścisławskim, dekanat horecki (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 160).

⁷⁷ Pieczersk, miejscowość w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 444).

⁷⁸ Olszanka, wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. VII, s. 502).

⁷⁹ Wołczasy, wieś nad rzeką Wołczasą, w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. XIII, s. 861).

⁸⁰ Łupiszycze, wieś w powiecie mścisławskim, dekanat zapolański (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 167).

⁸¹ Toczna, wieś w powiecie mścisławskim nad rzeką Tocznianką (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 659).

k. 134

1746	July 31	Cerkiew we wsi Połonicy ¹¹⁵ przez W. Jmci Pana Jana Czudowskiego, sędzica grodzkiego mścislawskiego.
1747	February 21	Cerkiew we wsi Koszy ¹¹⁶ przez W. Jmci Pana Józefa Kirkora, pułkownika mścislawskiego.
		Cerkiew we wsi Kołodziczu ¹¹⁷ przez Antecessorów Jmciów P. P. Żyrkiewiczów Marka i Mikołaja
		Cerkiew we wsi Łuzkach ¹¹⁸ przez W. Jmci Pana Adama Suryna, podstolego owruckiego.
		Cerkiew we wsi Werownie ¹¹⁹ przez tegoż Jego Mości.
		Cerkiew we wsi Soinie ¹²⁰ przez W. Jmci Pana Kazimierza Hołynskiego, wojskiego mścislawskiego.
		Cerkiew we wsi Kowszowie ¹²¹ przez W. Jmci Pana Ostrewkę, podstolica mścislawskiego.
		Cerkiew we wsi Żeliwlu ¹²² przez W. Jmci Pana Konstantego Wojniłowicza.
		Cerkiew we wsi Pniowie ¹²³ przez J. J. P. P. Jana i Michała Zawistowskich.
		Cerkiew we wsi Skwercie ¹²⁴ przez WW. XX. Bazylianów onufrejskich unitów.
		Cerkiew we wsi Likiney ¹²⁵ przez J. J. P. P. Boguszewskich.
		Cerkiew we wsi Hałkowiczach ¹²⁶ przez W. Jmci Pana Kaniowskiego.
		Cerkiew we wsi Packowie ¹²⁷ przez WW. XX Dominikanów packowskich.
		Cerkiew we wsi Piranach ¹²⁸ przez W. Jmci Pana Józefa Rajewskiego, wojskiego mścislawskiego.
		Cerkiew we wsi Kosiszczowie ¹²⁹ przez J. J. P. P. Adama i Józefa Surynow.
		Cerkiew w miasteczku Szumiaczu ¹³⁰ przez W. Jmci Pana Kazimierza Hołynskiego, wojskiego mścislawskiego.
		Cerkiew we wsi Kuleszowce ¹³¹ przez Jmci Pana Stanisława Pozaryskiego, komornika mścislawskiego.
		Cerkiew we wsi Scudzieńcu ¹³² przez Jmci księdza Wawrzyńca Sokolińskiego, archimandrytę pustynskiego.
		Cerkiew w miasteczku Rodni ¹³³ przez W. Jmci Pana Kazimierza Swadkowskiego, koniuszego mścislawskiego.

⁸² Słoboda Kazimirowa, miasteczko w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 67, 454; W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie...*, s. 92).

⁸³ Żecica, wieś w powiecie mścislawskim.

⁸⁴ Kamienohrad, wieś w powiecie mścislawskim (W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie...*, s. 168).

⁸⁵ Wierchowce, wieś w powiecie czerykowskim (SGKP, t. XIII, s. 384).

⁸⁶ Łozowa, wieś nad rzeką Łozową (SGKP, t. V, s. 765).

⁸⁷ Koleśniki, wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 101-102).

⁸⁸ Woron, wieś w powiecie mścislawskim (W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie...*, s. 161).

⁸⁹ Maćkowa Słoboda, wieś w powiecie mścislawskim, niedaleko Mińska (W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie...*, s. 91).

⁹⁰ Zadobrość, wieś w powiecie mścislawskim (W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie...*, s. 169).

⁹¹ Raję, wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. IX, s. 494).

⁹² Chotowiz, wieś w powiecie klimowickim, koło Krzyczewa (SGKP, t. I, s. 640; W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie...*, s. 168).

k. 134 v

		Cerkiew we wsi Babiliczach ¹³⁴ Królewsczyźnie przez J. W. J. P. Tadeusza Ogińskiego, pisarza W. X. Lit., starostę babilickiego.
		Cerkiew we wsi Krywelach ¹³⁵ .
1745		Cerkiew w mieście Krzyczewie ¹³⁶ Narodzenia Chrystusa Pana przez J. P. Pawła Cieleckiego, gubernatora starostwa krzyczewskiego i W. W. X. X. Macieja Dobrosielskiego, bazyliana, Pawła Kościukiewicza, prezbitera samotejowskiego unitów.
1747	August 20	Cerkiew we wsi Niehynie ¹³⁷ przez J. Pana Ignacego Swadkowskiego, starostę czudziańskiego.
1748	August 17	Cerkiew we wsi Poniatowce ¹³⁸ przez J. Pana Kiriackiego, cześnika rzeczyckiego.
1750	Mart 13	Monastyr brackowski przez J. Pana Fabiana Bielackiego, starostę klimowickiego.
1750	April 30	Cerkiew we wsi Wołymirzu ¹³⁹ przez J. Jmci Panów Józefa Mężynskiego, skarbnika mścislawskiego i zablockiego.
1750	September 20	Cerkiew w miasteczku Szumiaczym ¹⁴⁰ przez J. Pana Zienkowicza, pułkownika smoleńskiego.
1751	October 15	Monastyr borejkowski Panien Zakonnych przez J. Pana Franciszka Swadkowskiego, koniuszycza mścislawskiego.
1751	October 25	Cerkiew we wsi Pirohowie ¹⁴¹ . Prezbyter Bazyli Hołonko przyciśniony od okolicznej szlachty wielkimi opresjami, na unię przedał się i cerkiew na tę unię zawiodł.
1752	January 12	Cerkiew we wsi Białej Dubrowie ¹⁴² przez J. Pana Hajkę, starostę bielskiego
1755	April 10	Cerkiew we wsi Bezwodziczach ¹⁴³ przez księży Bazylianów i różną szlachtę okoliczną.
1761	Mart 4	Cerkiew w miasteczku Kościukowiczach ¹⁴⁴ Podniesienia Św. Krzyża przez J. Pana Michała Iwanowskiego, podczaszego wileńskiego.
1763	December 10	Cerkiew Św. Eliasza Proroka na przedmieściu miasta Krzyczowa ¹⁴⁵ przez W. Księdza Reinolda Illicza, plebana krzyczowskiego.
1754	Juni 20	Cerkiew we wsi Sudziłowiczach ¹⁴⁶ przez szlachtę okoliczną i księży Bazylianów.

⁹³ Saprynowicze, folwark w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 573).

⁹⁴ Lubowicze, wieś w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 241).

⁹⁵ Monasterszczyzna, miasteczko nad rzeką Żelaźnik, w powiecie mścislawskim, własność rodu Hołyńskich (SGKP, t. VI, s. 654; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 162).

⁹⁶ Żaków, wieś w województwie mścislawskim (SGKP, t. XIV, s. 729).

⁹⁷ Cerkowiszcze, miasteczko w powiecie mścislawskim (SGKP, t. XV, cz. 1, s. 296).

⁹⁸ Stare Sioło, wieś nad rzeką Ptyczą (SGKP, t. XI, s. 242).

⁹⁹ Bościanowicze, wieś w powiecie mścislawskim.

¹⁰⁰ Szamowo, miasteczko w powiecie mścislawskim nad ruczajem Lejdną (SGKP, t. XI, s. 787).

¹⁰¹ Założe, wieś w powiecie mścislawskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).

¹⁰² Radoml, wieś w województwie mścislawskim w dobrach Czeryków (SGKP, t. I, s. 850).

¹⁰³ Małtycze, miasteczko w powiecie czerykowskim, niedaleko Mścislawia, należące od końca XVII wieku do rodziny Makowieckich (SGKP, t. V, s. 942).

¹⁰⁴ Sławne, wieś w powiecie mścislawskim około Szamowa (SGKP, t. X, s. 787).

¹⁰⁵ Kudrycze, wieś w powiecie mścislawskim około Kazimierowej Słobody (SGKP, t. XV, cz. 2, s. 190).

- ¹⁰⁶ Chocimcz, wieś w powiecie mścisławskim.
- ¹⁰⁷ Pocoltowo, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹⁰⁸ Koszany, wieś w powiecie mścisławskim należąca do Kostańskich, a następnie do Żabów (*SGKP*, t. VI, s. 480).
- ¹⁰⁹ Kanicze, wieś w dobrach Ciechanowieckich, w powiecie klimowickim (*SGKP*, t. III, s. 803).
- ¹¹⁰ Dobresiele, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 167).
- ¹¹¹ Mużyczek, wieś nad rzeczką Mużyczek w powiecie klimowickim (*SGKP*, t. VI, s. 821; t. XV, cz. 1, s. 149; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 167).
- ¹¹² Worodzków, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹¹³ Krasowicze, wieś w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. IV, s. 646).
- ¹¹⁴ Sochon, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹¹⁵ Połonica, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹¹⁶ Kosz, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 167).
- ¹¹⁷ Kołodzicz (Kołodzież), wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XIII, s. 345).
- ¹¹⁸ Łużki, wieś w województwie połockim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 159).
- ¹¹⁹ Werowno, wieś w powiecie mścisławskim.
- ¹²⁰ Soino, wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XI, s. 9; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 169).
- ¹²¹ Kowszowo, wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 145).
- ¹²² Żeliwle, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹²³ Pniów, wieś w powiecie mścisławskim.
- ¹²⁴ Skwireta, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹²⁵ Likina, wieś w powiecie mścisławskim.
- ¹²⁶ Hałkowicze, wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XV, cz. 1, s. 551).
- ¹²⁷ Packowo, wieś w powiecie czerykowskim w województwie mścisławskim (*SGKP*, t. VI, s. 809; t. XV, cz. 2, s. 740; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 167).
- ¹²⁸ Pirany, wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. VIII, s. 221; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 162).
- ¹²⁹ Kosiszczów, wieś w powiecie mścisławskim.
- ¹³⁰ Szumiacze, miasteczko nad rzeką Szumiaczką w powiecie klimowickim, własność Hołyńskich (*SGKP*, t. XII, s. 73; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 169).
- ¹³¹ Kuleszówka, wieś nad rzeką Chrynowicą (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 192; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹³² Studzieniec (Sciudzieniec), wieś w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. XI, s. 503; t. XV, cz. 2, s. 241).
- ¹³³ Rodnia, miasteczko w powiecie klimowickim (*SGKP*, t. IX, s. 653; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹³⁴ Babilicze, wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XIV, s. 848).
- ¹³⁵ Krywel, wieś w powiecie horeckim (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 178).
- ¹³⁶ Krzyczew (Kryczew), miasteczko prywatne w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. IV, s. 793).
- ¹³⁷ Niegin, wieś w powiecie czerykowskim własność Swadkowskich (*SGKP*, t. XIII, s. 716).
- ¹³⁸ Poniatówka, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹³⁹ Wołymer, wieś w powiecie mścisławskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹⁴⁰ Szumiacze, miasteczko nad rzeką Szumiaczką w powiecie klimowickim, własność Hołyńskich (*SGKP*, t. XII, s. 73; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 169).
- ¹⁴¹ Prihorowo, wieś w powiecie mścisławskim (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 454; W. Kołbuk,

Kościół wschodnie..., s. 167).

- ¹⁴² Dubrowa Biała, wieś w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. XV, cz. 1, s. 448; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹⁴³ Bezwodzicze, wieś w powiecie czerykowskim na rzeką Olchówką (*SGKP*, t. XV, cz. 1, s. 118; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 167).
- ¹⁴⁴ Kościukowicze, miasteczko w powiecie klimowickim (*SGKP*, t. IV, s. 458; t. XV, cz. 2, s. 134; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 168).
- ¹⁴⁵ Krzyczew, miasteczko prywatne w powiecie czerykowskim (*SGKP*, t. IV, s. 793).
- ¹⁴⁶ Szudziłowicze, wieś w powiecie klimowickim nad rzeką Łobżaną (*SGKP*, t. XV, cz. 2, s. 630; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 169).

Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, составил Василий Васильевич Зверинский, Санкт-Петербург 1890, изд. II, книги I-III, Санкт-Петербург 2005, 1048 с.

Życie duchowe Kościoła wschodniego cechuje wielkie bogactwo form, wśród których najbardziej doskonałą jest monastycyzm. W przeciwieństwie jednak do życia zakonnego na Zachodzie, w monastycyzmie wschodnim nie ma wielu reguł. Brak różnorodności reguł wynika z samej koncepcji życia monastycznego, którego jedynym celem jest zjednoczenie z Bogiem w całkowitym wyrzeczeniu się życia świeckiego. Monastycyzm ma charakter wyłącznie kontemplacyjny¹. Życie monastyczne odgrywało i odgrywa ważną rolę w funkcjonowaniu Kościoła wschodniego. Klasztory zawsze były źródłem życia duchowego, stając się w ten sposób fundamentem chrześcijaństwa. Ośrodki klasztorne wpływały na kształt prowadzonej przez państwo polityki. Władcy traktowali mnichów jako osoby o niekwestionowanym autorytecie, których głos był zwykle brany pod uwagę w polityce państwowej.

Życie monastyczne zapoczątkował św. Antoni Wielki (zm. 356 r.). Monastycyzm zaczął kształtować się głównie na terenie Górnego Egiptu. Największy ośrodek zakonny św. Katarzyny powstał na Półwyspie Synajskim. Wielkie zasługi w rozwoju monastycyzmu wniósł mnich Pachomiusz (zm. 347 r.), który postulował wypełnianie słów Ewangelii poprzez życie we wspólnocie. Działania Pachomiusza doprowadziły do stworzenia przez niego pierwszej reguły zakonnej, porządkującej w szczegółach zasady życia monastycznego. Reguła św. Pachomiusza, po udoskonaleniu jej przez św. Bazylego Wielkiego (zm. 379 r.), stała się obowiązującą w całym Cesarstwie Bizantyjskim. W klasztorach egipskich pisano i czytano święte księgi w języku koptyjskim. Ośrodkom tym przypisuje się powstanie w IV w. odrębnego ruchu monastycznego, posługującego się językiem greckim. Proces ten umożliwił przekład zasad życia klasztornego na grecki i opracowanie wspomnianej już reguły św. Bazylego.

W czasach cesarza Justyniana I (527-565) ruch monastyczny uległ podziałowi na narodowe ruchy zakonne. W ten sposób powstały zakony greckie, syryjskie, koptyjsko-egipskie, ormiańskie i łacińskie. W I połowie IV w. mnisi koptyjsko-egipscy przyjęli regułę św. Pachomiusza. W II części tego stulecia reguła św. Bazylego zaczęła obowiązywać w zgromadzeniach greckich. W połowie VI w. zakonnicy klasztorów łacińskich przyjęli regułę św. Benedykta.

¹ W. Łoski, *Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego*, Warszawa 1989, s. 14-15.

Wpływy monastyczne z ośrodków greckich promieniowały na Europę Wschodnią i Środkową. Szczególną rolę odegrał konstantynopolitański klasztor św. Teodora Studyty. Praktykowana w nim reguła zwana później studycką, obok bazylikańskiej, została powszechnie przyjęta przez monasterium bizantyjskie i słowiańskie. Twórcą reguły był św. Teodor Studyta (zm. 826 r.), który dążył do zachowania ubóstwa indywidualnego mnichów żyjących we wspólnocie. Reguła studycka tylko nieznacznie odbiegała od reguły św. Bazylego Wielkiego. Klasztor św. Teodora Studyty, wyposażony w bogatą bibliotekę, stał się ważnym ośrodkiem kultury prawosławnej, oddziaływującej na inne monasterium wschodnie.

W okresie późniejszym szczególną rolę zaczęły odgrywać monasterium greckie na Górze Athos. Pierwsze wspólnoty zakonne pojawiły się tam już w X w. Z czasem liczba ich powiększała się, tworząc swoistą „republikę mnichów”, zróżnicowaną pod względem narodowościowym. Symbolem serbskiego monastycyzmu był klasztor Chilandar powstały 1198 r. Bułgarzy w II połowie XIII w. założyli monaster Zografu. Monastycyzm ruski reprezentował powstały w 1169 r. klasztor św. Pantelejmona. Czasy swojej świetności Góra Athos przeżywała w XVI stuleciu, kiedy liczba mnichów doszła tam do około 20 tysięcy.

Klasztory greckie wywarły dominujący wpływ na życie monastyczne na Rusi. Najlepszym przykładem powiązań Rusi Kijowskiej z Bizancjum jest św. Antoni Pieczerski — założyciel Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. Innym przykładem powiązań Księstwa Moskiewskiego z klasztorami athoskimi są postaci Nila Sorskiego i Maksyma Greka. Równie istotne znaczenie w rozwoju życia zakonnego na ziemiach ruskich miały związki Rusi z Serbią. Serbskie monasterium od początku istnienia państwa serbskiego (XII w.) oddziaływały na pozostałe ziemie słowiańskie. Głównym patronem i organizatorem życia klasztornego w Serbii był św. Sawa. Symbolem kontaktów rusko-serbskich są mnisi Cyprian i Pachomiusz, którzy zostawili po sobie bogate ślady obecności w kulturze Rusi Moskiewskiej.

W odnowionym państwie bułgarskim w XIII-XIV w. nastąpił nowy etap rozwoju monasterium, które stały się ważnymi ośrodkami nowych prądów religijno-kulturalnych Bizancjum. Symbolicznego znaczenia nabrał monasterium rylski powstały jeszcze w X w. za sprawą św. Jana Rylskiego. W przypadku ośrodków rumuńskich znaczące miejsce zajmuje grupa monasterium bukowińskich wzniesionych w XV-XVI w., która nieprzerwanie zachowywała ciągłość życia monastycznego.

Monasterium poprzez swoje bogactwo duchowe i ogromne znaczenie w rozwoju kulturalno-religijnym krajów, znajdujących się w kręgu bizantyjsko-słowiańskim, weszły na stałe do ich historii. Na obszarach nowo schryścianizowanych, zanim doszło do ukształtowania się struktury kościelnej, powstawały ośrodki zakonne. Proces ten był szczególnie widoczny na obszarze podległym cywilizacji bizantyjsko-słowiańskiej. Jeżeli w Europie Zachod-

niej kultura formowała się pod wpływem miast i uniwersytetów, to w Europie Wschodniej decydujące znaczenie w jej rozwoju miały ośrodki życia monastycznego. Klasztory zasobne w biblioteki, warsztaty kopistów i ikonopisów stały się centrami duchowymi oddziaływującymi na wszystkie warstwy społeczne².

Głęboka tradycja życia monastycznego, tkwiąca swymi korzeniami w czasach Rusi Kijowskiej, swoją kontynuację znalazła w prawosławnych ośrodkach klasztornych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej. W drugiej połowie XV stulecia można zaobserwować powstanie nowych centrów zakonnych. Proces ten nasilił się za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów. Rozwój życia zakonnego był efektem wielu czynników. Jednym z nich było przybycie z terenów byłego Cesarstwa Bizantyjskiego i z Bałkan znacznej grupy mnichów, głównie pochodzenia greckiego, bułgarskiego i serbskiego. Po upadku Konstantynopola Turcja zaczęła zagrażać południowym ziemiom Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pod wpływem zagrożenia tureckiego wielu mnichów z prawosławnych ośrodków klasztornych Braclawszczyzny i Kijowszczyzny przeniosła się na północ, dając początek licznym monasterom na ziemiach Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, Mołdawii, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia.

Życie monastyczne odgrywało ważną rolę w życiu społeczności prawosławnej Europy Wschodniej. Wierni często pielgrzymowali do monasterów, duchowych centrów swego Kościoła. Szczególne znaczenia nabierały te ośrodki zakonne, w których znajdowały się cudowne ikony lub relikwie świętych. Monastery były centrami życia kulturalnego i oświatowego. Podobną rolę pełniły prawosławne wspólnoty monastyczne na terenie Księstwa Moskiewskiego, a następnie Rosji. Mnisi wielkich i małych ośrodków zakonnych kontynuowali wielką tradycję wschodniego życia monastycznego.

*

Właśnie monasterom na terenie Imperium Rosyjskiego zostało poświęcone wydanie *Material dla istoriko-topograficznego issledowanija o prawosławnych monastyriach w Rossijskoj impierii* przygotowane przez znakomitego historyka Wasyla Wasilewicza Zwierinskiego. Praca ta była uważana za podstawową dla poznania dziejów rosyjskich ośrodków zakonnych. Praca składa się z trzech tomów. Tom pierwszy, wydany w Petersburgu w 1890 r., zawiera zestawienie 594 monasterów przemianowanych ze starszych i wykaz powołanych nowych ośrodków zakonnych w latach 1764-1795. Kolejny wolumin, który się ukazał w 1892 r., obejmuje ośrodki zakonne, które były „sztatnymi” w latach 1764, 1786, 1795. Monastery te były wspierane przez państwo rosyjskie i odpowiadały okresowym kryteriom ekonomicznym i organizacyj-

² A. Mironowicz, *Wprowadzenie*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 5-7.

nym. Tom trzeci, wydany w 1897 r., został poświęcony zamkniętym ośrodkom klasztorным za panowania cesarzowej Katarzyny II. W sumie w trzech woluminach zostały opisane dzieje 2300 monasterów.

Pracę Wasyla Wasilewicza Zwierinskiego wykorzystywało wiele pokoleń badaczy dziejów Kościoła prawosławnego w Rosji, Białorusi, Ukrainie i krajach nadbałtyckich. Z czasem dostęp do tej publikacji stawał się coraz bardziej utrudniony i zachodziła konieczność wznowienia tej publikacji. Niestety, tego typu inicjatywy nie mieliśmy aż do 2005 r. Na przeszkodzie stały nie tylko względy finansowe, ale nade wszystko niezbędny był ogromny wysiłek edytorski w przygotowaniu tego typu wydania. W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabiera powtórne wydanie książki *Material dla istoriko-topograficzeskogo issledowanija o prawosławnych monastyriach w Rossijskoj impierii*. Trzy tomy ukazały się w jednej pozycji książkowej i zostały poprzedzone krytyczną analizą publikowanego dzieła. Redaktor wydawnictwa Dmitrij Michajłowicz Bułanin w swym słowie wstępnym zwraca uwagę na wartość naukową pracy Wasyla Wasilewicza Zwierinskiego i na jej ciągłą aktualność dla badań naukowych. Z kolei inny historyk rosyjski D. E. Lewin w części poprzedzającej wydawnictwo dokonał charakterystyki licznych prac naukowych Wasyla Wasilewicza Zwierinskiego, poświęconych monasterom na terenie Imperium Rosyjskiego. Z charakterystyki tej wynika, że autor trzytomowego dzieła opublikował w periodykach naukowych i cerkiewnych dziesiątki pomniejszych prac na temat rosyjskich ośrodków zakonnych. Wieloletnie prace badawcze pozwoliły mu na dokonanie syntezy, której rezultatem stał się *Material dla istoriko-topograficzeskogo issledowanija o prawosławnych monastyriach w Rossijskoj impierii*.

Nie ulega wątpliwości, że powtórne wydanie tej pracy zasługuje na uwagę i jest ważnym osiągnięciem edytorskim. Fakt, że wydanie to ukazało się z krytyczną redaktorską oceną dzieła i charakterystyką prac jego autora podnosi znaczenie tego wydawniczego przedsięwzięcia. Praca ukazała się nakładem wydawnictwa „Dmitrij Bułanin” pracującego na potrzeby Instytutu Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk Rosji w Petersburgu. Szkoda tylko, że tak cenne z punktu widzenia naukowego i edytorskiego przedsięwzięcie nie uczyni dzieła Wasyla Wasilewicza Zwierinskiego bardziej dostępnym czytelnikowi. Praca bowiem ukazała się w nakładzie 1000 egzemplarzy, co, zważywszy na ogromne zainteresowanie czytelników, jest liczbą stanowczo niewystarczającą. Z pewnością tego typu opracowanie musi znaleźć się w naukowych bibliotekach Rosji, Białorusi, Ukrainy, Litwy, Łotwy, Estonii i Polski. Recenzowana praca ma szczególne znaczenie w przypadku ziem białoruskich, albowiem obejmuje ona losy wszystkich monasterów, które funkcjonowały na tym obszarze w XVIII-XIX stuleciu.

Antoni Mironowicz
Białystok

Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кн. 70 (1582-1585): кн. запісаў № 70 (копія канца XVI ст.), падрыхт. А. А. Мяцельскі, Мінск 2008, 354 с. Наклад 1000 асобнікаў.

Вясною 2008 г. выдавецтва „Беларуская навука” прапанавала навуковай грамадскасці чарговы том айчыннага выдання ўнікальнага збору гістарычных дакументаў — Метрыка ВКЛ. Гэта кніга запісаў № 70 за 1582-1585 гады. Падрыхтаваў дадзены том вядомы беларускі археолаг і гісторык, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі Андрэй Мяцельскі. У кнізе запісаў канцылярыі ВКЛ, створанай у часы панавання Стэфана Баторыя, у асноўным зафіксаваны прывілеі (дазвольчыя, вызвольчыя, пацвярджальныя, наданні). Дадзенымі прывілеямі Стэфан Баторый афармляў дараванні на трыманні пасадак, дзяржаўных старостваў, зямель, вёсак, сялян, розныя крыніцы даходаў і іх пацвярджэнні.

Кніга запісаў № 70 утрымлівае афіцыйна 191 дакумент, якія маюць самастойныя загаловкі. Аднак укладальнік адзначае, што ў шэрагу дакументаў знаходзяцца дапаўненні, якія ён вылучае як самастойную дакументальную адзінку. Такім чынам, на думку А. А. Мяцельскага, у кнізе запісаў № 70 змешчана 202 дакументы. Храналагічна яны падзяляюцца наступным чынам: да 1582 г. адносяцца 2 дакументы; да 1583 г. — 40; да 1584 г. — 128; да 1585—21 дакумент. Пераважная большасць дакументаў рэцэнзаванага выдання тычыцца шматлікіх аспектаў зямельнай уласнасці, працэсаў развіцця і змен вялікакняжацкага і шляхецкага, дзяржаўнага і прыватнага землекарыстання.

Як кожны том Метрыкі ВКЛ, кніга запісаў № 70 з’яўляецца багатай крыніцай ведаў па пытаннях гістарычнай геаграфіі, генеалогіі, прававодства Беларусі і суседніх тэрыторый. У прыведзеных у кнізе дакументах сустракаюцца больш за 600 асоб, інфармацыя аб якіх узбагачае нашыя генеалагічныя даследаванні. На старонках кнігі запісаў № 70 добра асветлена дзейнасць канцылярыі ВКЛ, калі на чале яе знаходзіўся Астафі Валовіч. Храналогія і геаграфія дакументаў, сабраных у рэцэнзаваным выданні, з’яўляюцца важнымі кампанентамі гістарычных даследаванняў для гэтак званага *itinerarium* караля польскага і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя ад чэрвеня 1582 да снежня 1585 г. Напрыклад, з 5 кастрычніка 1583 г. па 20 лістапада 1583 г. вялікі князь знаходзіўся ў Берасці. У снежні гэтага ж года ён удзельнічаў у паляваннях у Белавежскай пушчы, дзе былі складзены 2 дакументы: № 35 „Запіс на выдачу ліста на падкаморства ваяводства Менскага Андрэю Станкевічу” (Белавежа, 30.11.1583) і № 36 „Пацвярджальны прывілей

караля польскага і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя прывілея караля Жыгімонта Аўгуста магілёўскім баярам Богушу Краскоўскаму і Дзмітру Лукінічу на 10 пустых валок зямлі ў Магілёўскай воласці на службе коннай” (Белавежа, 17.12.1583).

Агульна вядома, што кароль Стэфан Баторый меў сімпатыю да Гародні і заўсёды намагаўся як часцей яе наведваць і бываць тут як мага даўжэй. Пацвярджаюць дадзеныя меркаванні і дакументы з кнігі запісаў № 70. Толькі ў 1584 г. Стэфан Баторый знаходзіўся ў Гародні 3 разы: з 28 снежня 1583 г. да пачатку сакавіка 1584 г., ад пачатку мая да пачатку жніўня 1584 г., з 11 лістапада да 30 снежня 1584 г.

У кнізе запісаў № 70 змешчаны 11 дакументаў, якія датычацца гісторыі Падляшша: № 6 — дазвол браць бяровенне ў Белавежскай пушчы на будаўніцтва касцёла ў Бранску (9.08.1583); № 54 — прывілей Стэфана Баторыя зямліну Севярыну Жукаву на вызваленне апошняга з аплаты чыншу („до жывоту его”) з засценка Гродзішча пры пушчы Крынскай над ракой Міршопаі (20.01.1584); № 80 — пацвярджальны прывілей Стэфана Баторыя гетману і канцлеру кароннаму, галоўнаму кракаўскаму, мальборскаму, кньшынскаму і межырэцкаму старасце Яну Замойскаму на сяло Воля Крукоўская ў Гарадзенскім павеце (23.03.1584); № 109 — прывілей Стэфана Баторыя гарадзенскаму жыду Юдзе Машэвічу на дом гасцінны і на валок зямлі пры ім у сяле Вольцы на дарозе з Гародні ў Кньшын (5.05.1584); № 121 — прывілей Стэфана Баторыя мяшчанам новазаснаванага мястэчка Ліпска на кут пушчы Пярстунскай (29.05.1584); № 129 — прывілей Стэфана Баторыя двараніну Сцыпіёну Кампо і яго жонцы на сяло Востраў двара Навадворскага Гарадзенскага староства, дадзенага ў замену за затопленыя ставам землі сяла Ячнага гэта ж двара, пры ўмове нясення ваеннай службы (27.07.1584); № 139 — дазвольчы прывілей Стэфана Баторыя на перадачу Янам Батыстам Сцэцісам права на ўладанне мястэчкам Філіпава і сёламі Крывая Воля, Пераросля, Жушнева войтаства Жушнева і лясніцтва Пярстунскага Крыштафу Морштыну і яго жонцы Маргарыце Дэбуцэліс (16.11.1584). Дарэчы, раней гэтымі землямі валодаў „ротмістр пешый Аляксандр Гвагнін”, вядомы як аўтар „Хронікі Еўрапейскай Сарматыі”; № 148 — пацвярджальны прывілей Стэфана Баторыя куплі дваранінам Сцыпіёнам Кампо сямі валок зямлі пры пашні дворнай навадворскай у мешчаніна навадворскага Яна Зарэцкага (29.11.1584); № 152 — прывілей Стэфана Баторыя каралеўскаму сакратару ляснічаму пярстунскаму і навадворскаму Пятру Весялоўскаму на затрыманне „да жывата свайго” ўсіх даходаў з лясніцтва Навадворскага (20.12.1584); № 155 — прывілей Стэфана Баторыя, пацвярджаючы саступку Мікалаем Далацкім „права дажывотнага” на 4 валокі зямлі ў лясніцтве Навадворскім зямліну Гарадзенскага павета Вацлаву

Уданоўскаму і яго сыну (12.12.1584); № 171 — пацвярджальны прывілей Стэфана Баторыя прывілея караля Генрыха аб наданні Лукашу Прусіноўскаму і Мікалаю Вешанеўскаму на 10 валок зямлі Волі Астроўскай у Крынскім лясніцтве і дазваляючы ім саступіць тыя землі зямлініну Гарадзенскага павета Мацею Выбракоўскаму „правам дажывотным”, пры ўмове нясення апошнім ваеннай службы.

Традыцыйны для ўсіх беларускіх выданняў кніг Метрыкі ВКЛ даведачны апарат складаецца ў дадзенай публікацыі са спіса скарачэнняў, імянога (619 персаналій) і геаграфічнага (387 аб’ектаў) паказальнікаў, а таксама прадметнага паказальніка-слоўніка. Укладальнік змясціў у выданні тры табліцы: № 1 — храналагічны спіс дакументаў; № 2 — фармат і змест надпісаў ярлыкоў спінкі кнігі-копіі; № 3 — суадносіны пагінацый. Пададзены таксама ілюстрацыі, сярод якіх найважнейшыя — філіграні кнігі запісаў № 70.

Геаграфічны паказальнік, на нашу думку, патрабуе ўдакладненняў і зменаў. Абсалютна немагчыма прыняць пазіцыю, што каментарыі даюцца толькі для населеных пунктаў з тэрыторыі сучаснай Беларусі, абмінаючы літоўскія, польскія, украінскія і расейскія. Калі б было інакш, то ўкладальніку не трэба было б аб’ядноўваць два розныя Бранскі (падляшскі і расейскі) у адну пазіцыю ў геаграфічным паказальніку. У дакуменце № 6 „Запіс аб выдачы прывілея кар. пол. і в.к.л. Стэфана Баторыя, дазваляючы браць бяровенне ў Белавежскай пушчы на будаўніцтва касцёла ў Бранску” гаворка вядзецца пра места Браньск на тэрыторыі Падляшша, а ў дакуменце № 104 „Прывілей кар. пол. і в.к.л. Стэфана Баторыя ваяводзе мсціслаўскаму Паўлу Пацу на староства Дзісенскае” ўзгадваецца „замак непрыяцельскі” Браньск (Маскоўскі).

Магчыма таксама ідэнтыфікаваць „манастыр городзенскі мураваны” з прадметнага паказальніка з дакумента № 137. Гэта можа быць толькі Барысаглебскі праваслаўны манастыр з мураванай царквой другой паловы XII ст. Узгаданы ў дакуменце № 139 „ротмістр пешы” Аляксандр „Кгвакгнікус” павінен быць удакладнены ў імянным паказальніку як храніст Аляксандр Гвагнін. Акрамя такіх істотных заўваг трэба дадаць пажаданне для наступных укладальнікаў метрыкі быць больш уважлівымі ў перакладах і транслітарацыі, а таксама ў напісанні геаграфічных назваў і націскаў у іх. Адзінкавыя прыклады недапрацовак у паказальніках усё ж пакідаюць жадаць лепшага ў складанні каментарыяў і паказальнікаў.

Альбіна Семянчук
(Гродна)

Вячаслаў Швед, Сяргей Данскіх, *Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805-1815 гады, Гродна 2006, 252 с. Наклад 500 асобнікаў.*

Напалеонаўская эпоха мала каго пакідае абыякавым у еўрапейскім свеце. Гэта і не дзіўна, бо менавіта ў тыя часы канчаткова Еўропа выбрала мадэрны шлях развіцця.

Два гарадзенскія гісторыкі прафесар Вячаслаў Швед і дацэнт Сяргей Данскіх звярнуліся да мала даследаванай у беларускай гістарыяграфіі тэмы — заходнебеларускія землі ў часы напалеонаўскіх войнаў 1805-1815 гг. Адразу трэба вітаць храналагічны і тэрытарыяльны падыход аўтараў. Падзеі 1812 г. — найбольш яркавыя і адметныя, аднак адным годам не можна абмяжоўвацца пры аналізе працэсаў, якія адбываліся тады на Беларусі. А выхад за межы „афіцыйнай граніцы савецкай Беларусі”, гэта значыць уключэнне тэрыторый сучаснай Польшчы альбо Літвы ў беларускі кантэкст, сведчанне гістарычнай праўды, а не штучнага „аб’ектывізму”.

У кнізе адчуваецца сапраўдны беларускі нацыянальны гістарыясофскі падыход. Гэта шырокае выкарыстоўванне крыніц з беларускіх архіваў (пераважна Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне), разгляд падзей і працэсаў з пазіцыі мясцовага насельніцтва, а таксама ў агульнаеўрапейскім дыскурсе (беларускасць як неадрыўная частка еўрапейскасці). Апраўдвае сабе і метадалогія рэгіянальнай гісторыі. Сёння, калі на Беларусі надалей квітнее салідны глабалісцкі падыход да тэм гістарычных даследаванняў (спадчына і працяг савецкага і марксісцкага падыходаў), па-за ўвагай застаецца гісторыя штодзённасці, ментальнасці, канкрэтных рэгіёнаў і мясцовасцей. Дадзеная праца багатая на факталагічны матэрыял, часам вельмі падрабязны: вялізная колькасць дат, прозвішчаў, населеных пунктаў і статыстычных даных.

Манаграфія гарадзенскіх гісторыкаў складаецца з 5 раздзелаў, асобнага гістарычнага агляду, уводзін і заключэння. Багата прадстаўлены спіс крыніц і спецыяльных даследаванняў, а таксама 6 дадаткаў. Асабліва цікавым і наватарскім падаецца Дадатак 6 „Сражэнні, баі і сутычкі на тэрыторыі заходняга рэгіёну Беларусі падчас вайны 1812 года”. З 27 чэрвеня па 8 снежня 1812 г. аўтары выявілі 51 вайсковую аперацыю з абодвух бакоў, з іх у 17 перамаглі напалеонаўскія войскі, у 26 — расейскія, а ў 8 выпадках вызначылася нічыя.

Сярод небагатай гістарыяграфічнай спадчыны па тэме рэцэнзаванай манаграфіі аўтары вылучаюць два накірункі: а) дваранскі (дарэвалюцыйны) да 1917 г. і б) савецкі. Першы накірунак прадстаўлены трыма працамі: Л. Саланевіча (1902 г.) і Е. Арлоўскага (1910 і 1912 гг.). Для

яго характэрна знешняе апісанне і інтэрпрэтацыя ваенных дзеянняў, сцвярджэнне аб еднасці ўсіх саслоўяў і народаў і іх аб’яднанні вакол расейскага імператара, перабольшванне ролі дваранства і цара Аляксандра I, а заходнебеларускі рэгіён разглядаецца як неадрыўная частка Расейскай імперыі, на якой адбываліся другасныя па значэнні падзеі. Вельмі трапна ахарактарызавалі аўтары савецкі накірунак: „Савецкія гісторыкі, не саромеючыся, пісалі тое ж самае і выкарыстоўвалі тыя ж факты, толькі ацэнкі давалі іншыя, звяртаючы асаблівую ўвагу на масавы гераізм насельніцтва Беларусі ў барацьбе супроць французскіх акупантаў і на сумесную вайсковую дзейнасць рускіх і беларусаў” (с. 10). Нельга абмінуць і трэці гістарыяграфічны накірунак — уласна беларускі. Шкада, што аўтары яго не вылучылі ў асобную дэфініцыю. Праўда, у ім пераважае, на жаль, краязнаўчы аспект і „штучны” сімбіёз лукашэнкаўска-ідэалагічны з нацыянальным на старонках кніг „Памяць”. Аднак сустракаюцца і навуковыя распрацоўкі Л. Несцярчука, А. Ерашэвіча і аўтараў рэцэнзаванай кнігі. І абсалютна адсутнічае аналіз польскай і сучаснай расейскай гістарыяграфіі па пытаннях пастаўленых у манаграфіі.

Хочацца звярнуць увагу на некаторыя тэрміналагічныя аспекты рэцэнзаванай кнігі. Неабходна вітаць жаданне аўтараў не выкарыстоўваць тэрмін „айчынная вайна 1812 г.” адносна падзей на беларускіх землях і адлюстравання іх у свядомасці мясцовага насельніцтва — як шляхты, так і сялянства з мяшчанствам. Абсалютна добра вытлумачаны імі на некалькіх старонках палітызаванасць і ідэалагізацыя гэтага тэрміна савецкімі гісторыкамі. Трэба згадзіцца з аўтарамі і адносна неадпаведнасці сапраўднасці тэрміна „грамадзянская вайна беларускага народу ў 1812 г.”. Аднак штучным выглядае частае ўжыванне імі „ліцьвіны=беларусы” альбо „беларусы-ліцьвіны”.

Першы раздзел кнігі: „Заходні рэгіён Беларусі ў 1805 — пачатку 1812 г.” У ім чытач даведаецца пра заходнебеларускія моманты жыцця „герояў” напалеонаўскай эпохі — французскага графа Праванскага Станіслава Ксаверыя дэ Ліля, будучага караля Людовіка XVIII, і расейцаў Міхаіла Каменскага, Дзяніса Давыдава, Надзеі Дуравай. На жаль, у рэцэнзаванай кнізе адсутнічае аналіз паступовага наступу на свядомасць мясцовага насельніцтва новых тэндэнцый, звязаных з палітычнай і сацыяльнай дзейнасцю Напалеона Банапарта. А вядома, дадзеныя навацыі паспрыялі разбурэнню старых, шмат у чым сярэднявечных уяўленняў насельніцтва Беларусі пра дзяржаву, нацыянальную свядомасць і будучыню.

Сапраўдным новым словам у айчыннай гістарыяграфіі з’яўляецца дэмаграфічны аналіз насельніцтва заходнебеларускіх тэрыторый ад 1795 г. да пачатку вайны з Напалеонам. Аўтар, С. Данскіх, робіць выс-

нову аб дэмаграфічнай стагнацыі на Гродзеншчыне ў гэты час, ставіць пытанне: а куды разбеглася беларускае мяшчанства? На негатыўныя тэндэнцыі ў дынаміцы насельніцтва аўтар адзначае неўраджаі 1805-1807 гг., ваенныя пастой і адыход пэўнай часткі жыхароў. Але найбольш значна паўплывалі рэкруцкія наборы. Гэта страшная расейская традыцыя, якая была невядомая ў Рэчы Паспалітай, і якая забірала амаль назаўсёды значную колькасць здоровага мужчынскага насельніцтва. За 1802-1811 гг. заходні рэгіён Беларусі даў расейскай арміі больш за 16 тысяч чалавек, што не дазваляла натуральным чынам аднаўляць прырост насельніцтва ў рэгіёне.

С. Данскіх адзначае, што наступным цяжкім выпрабаванем для мясцовага насельніцтва заходніх рэгіёнаў Беларусі зрабіліся вайсковыя пастой расейскіх войскаў у 1805-1812 гг. Колькасць салдат на тэрыторыі Літоўска-Гродзенскай губерні налічвала 65-70 тыс. чалавек. Менавіта ўтрыманне вялікай арміі спрычынілася да значных гаспадарчых праблем і справакавала голад. Тым больш, што расейскія войскі не цураліся гвалтоўных і прымусовых дзеянняў адносна мясцовага жыхарства. У той жа час Напалеон на памежных падпарадкаваных тэрыторыях дбаў пра добрую аплату пастаўшчыкам жыўнасці і транспартных сродкаў. Гэта выклікала ўзрост кантрабандысцкіх дзеянняў на памежных тэрыторыях. Аўтары адзначаюць, што цэнтрамі кантрабандызму зрабіліся мястэчка Крынкі і горад Драгічын на Бугу. Натуральна, што змаганне з дадзенай з’явай з боку расейскіх улад мела рэпрэсіўны характар.

Нельга не адзначыць нетрадыцыйны для савецкай і афіцыйнай беларускай гістарыяграфіі аналіз настрояў мясцовай шляхты напярэдадні вайны 1812 г. Вячаслаў Швед, аўтар падраздзела, піша, што „вайна супроць Расійскай імперыі ў некаторым сэнсе была для палякаў і літвінаў Айчыннай — толькі разгром Расіі мог вызваліць іх Радзімы і аднавіць Рэч Паспалітую” (с. 42). Галоўнай крыніцай для падобных высноў з’яўляецца паэма Адама Міцкевіча „Пан Тадэвуш”. На жаль, важны аспект для беларускага гістарычнага дыскурсу ў дадзенай кнізе прадстаўлены канстатацыйна. Дадамо са свайго боку, што гэта адна з надзённых тэм, якая чакае свайго даследчыка. У сувязі з гэтымі думкамі трэба разглядаць падраздзел пра французскую і расейскую разведку на тэрыторыі Заходняй Беларусі напярэдадні вайсковых дзеянняў 1812 г. Кідаецца ў вочы, што агентамі французскага войска з’яўляліся мясцовая шляхта (граф Плятар, Аляксандр Сапега, Франц Патоцкі, Міхаіл Сакальніцкі), каталіцкае і ўніяцкае святарства, а нават патрыятычнае сялянства і мяшчанства. Дык на расейцаў шпегавалі галоўным чынам жыды (Гірша Гальперын, А. Вінаград, Л. Зіскамавіч, З. Фрыдэнталь), адзінкавыя мясцовыя шляхцікі і прафесійныя разведчыкі. Праўда, паза ўвагай аўтараў засталася постаць Адама Чарноцкага, будучага сла-

віста Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага, пачынальніка беларускай і расейскай археалогіі. Вядомы факты яго супрацоўніцтва з французскімі акупацыйнымі ўладамі.

Вельмі выразна аўтары характарызуюць стаўленне расейскіх эліт да сваіх маёнткаў у Гродзенскай губерні. Вядома, што Суворавы, Безбародкі, Тармасавы, Ланскія, дэ Ласі, Дзівавы і іншыя атрымалі ўласнасць на захадзе Беларусі ад Кацярыны II як узнагароды за задушэнне касцюшкаўскай інсургенцыі. Дык вось яны спышаліся пазбавіцца сваіх маёнткаў у 1807-1812 гг. Таму абарона заходнебеларускіх зямель ад напалеонаўскай навалы не была для іх прынцыповай справай.

Другі раздзел: „Баявыя дзеянні ў чэрвені — ліпені 1812 г. у заходнім рэгіёне Беларусі”. Аўтары пераконваюць, што ідэалагічным абгрунтаваннем вайны з Расеяй для Напалеона Банапарта было адраджэнне Польскай дзяржавы. Натуральна, падобныя дэкларацыі надавалі ў вачах еўрапейцаў справядлівы характар вайны, знаходзілі шматлікіх прыхільнікаў сярод польскага, літоўскага і беларускага насельніцтва, асабліва шляхты. З кнігі даведваемся прозвішчы шэрагу генералаў напалеонаўскай арміі, якія паходзілі з Гарадзеншчыны — Сікстус Эстко, Караль Чэслаў Пакаш, Юзаф Гарэцкі, Ян Валовіч, Карл Грыгаровіч і інш. Аднак сярод мясцовай шляхты знайшліся і прыхільнікі расейскага імператара. Найбольш значныя імёны гэта Міхаіл Клеафас Агінскі і Францішак Ксаверы Друцкі-Любецкі.

Хочацца звярнуць увагу яшчэ на адзін момант з кнігі В. Шведа і С. Данскіх, пра які раней амаль не пісалася. Яшчэ ў 1810 г. нарадзіўся расейскі план умацавання Гародні, аўтарам якога быў нейкі маёр фон Кецк. Дадзены праект павінен быў цалкам змяніць аблічча горада і яго ваколліц. Павінны былі паўстаць моцная цытадэль на пагорках вакол Барыса-Глебскай царквы XII ст., знішчэнню падлягалі б каралеўскі палац (Новы замак) і каталіцкія могілкі. На шчасце па розных прычынах гэты вялізны вайсковы праект расейцамі не рэалізаваўся.

Трэці раздзел: „Заходні рэгіён Беларусі пад уладай французскага цэсара” прысвечаны пытанням арганізацыі і дзейнасці мясцовых адміністрацыйных і палітычных устаноў, падпарадкаваных французскай уладзе. У першую чаргу гэта Гродзенскі дэпартамент Вялікага Княства Літоўскага і інстытут гродзенскага губернатара. Не абышлі сваёй увагай аўтары і факта аднаўлення Напалеонам арміі Вялікага Княства Літоўскага. Насуперак савецкай гістарыяграфіі, якая абмінала пытанні ўзаемадзеяння мясцовага насельніцтва з французскімі акупантамі, гарадзенскія даследчыкі пераканаўча паказалі, што польская, літоўская і беларуская шляхта ў большасці бачыла ў французскім імператары вызваліцеля і таму адпаведна ставілася да яго асобы. Папросту ствараўся культ Напалеона. З іншага боку расейскія вайскоўцы адзначалі, што

шляхта, сяляне і жыды былі не надта прыхільнымі да так званых „вызваліцеляў” з іх боку. Асабліва, калі падчас „вызвольных аперацый” нішчыліся гарады і мястэчкі, як Кобрын у канцы ліпеня 1812 г. альбо Ваўкавыск у пачатку лістапада таго ж года. Наступная важная і маладаследаваная тэма паднятая В. Шведам і С. Данскіх гэта марадзёрства на тэрыторыі Заходняй Беларусі падчас вайны 1812 г. Яно было аднолькава страшнае як з боку французскага войска, так і расейскага. Апошнія ад пачатку вайны выкарыстоўвалі прыныцы „спаленай, вынішчанай зямлі”. Яшчэ адзін цікавы момант у рэцэнзаванай кнізе: мы не сустрэлі фактаў пра партызанскую вайну мясцовага беларускага і польскага насельніцтва супроць французаў. Затое ў тылу дзейнічалі разнастайныя злачынныя банды, якія былі вялікай пагрозай і для адміністрацыі, і для звычайных жыхароў.

Чацвёрты раздзел: „Крушэнне „напалеонаўскага міфа” складаецца з двух падраздзелаў. У першым апавядаецца пра вызваленне заходне-беларускага рэгіёна ад напалеонаўскай улады. Асабліва падрабязна аўтары апісваюць уваход расейскіх войскаў у Горадно. Другі падраздзел, аўтарства В. Шведа, прэтэндуе на найбольш рэалістычны варыянт аднаўлення ўцёкаў французскага імператара з тэрыторыі Беларусі і Літвы ў пачатку снежня 1812 г.

Пяты раздзел: „Заходні рэгіён Беларусі ў 1813-1815 г. і рэха напалеонаўскай эпапеі”. Аўтары рэцэнзаванай кнігі зноў звярнуліся да складаных і маладаследаваных тэм. У першую чаргу гэта пытанні дэмаграфічных і гаспадарчых старат на тэрыторыі Заходняй Беларусі падчас напалеонаўскай вайны. Аўтар С. Данскіх, на падставе статыстычных даных дзвюх рэвізій 1810 і 1816 г., падае лічбу каля 52 тыс. чалавек, якія загінулі падчас вайны 1812 г. Па саслоўных групам страты па Гродзенскай губерні выглядалі наступным чынам (па мужчынскім насельніцтве) каля 24 000 сяляне, 4 788 шляхта, 1 638 жыды і 1 077 мяшчане-хрысціяне. Да іх трэба дадаць 20 486 рэкрутаў. Вайна для насельніцтва Заходняй Беларусі не скончылася ў 1812 г. Высвятляецца, што яна працягвалася ў Еўропе. Дзеля гэтага зноў набіраліся рэкруты, збіраліся дадатковыя грошы і правіант. Цікава, што дзеля гэтага была створана адмысловая Гродзенская губернская выканаўчая камісія, якую ўзначаліў Францішак Ксаверы Друцкі-Любецкі. У склад камісіі ўвайшлі пераважна прадстаўнікі мясцовай шляхты і чынавенства, большасць з якіх служыла ў адміністрацыі напалеонаўскага Часовага ўрада ВКЛ. Вось такая тутэйшая спецыфіка. І нікога зараз не здзіўляе, што справаводства камісія вяла на польскай мове. Таксама і расейская адміністрацыя не моцна абвастрала свае адносіны з мясцовай шляхтай. Яшчэ ў снежні 1812 г. імператар Аляксандр I выдаў маніфест, у якім дараваў польскай, літоўскай і беларускай шляхце ўдзел у вайне на баку французаў,

але папярэджваў, што тыя, хто на працягу двух месяцаў не вернуцца дадому, будуць лічыцца злачынцамі, а іх маёмасць будзе канфіскавацца. Праз тры гады ў 1815 г. расейскі імператар амнісціраваў усіх шляхціцаў — удзельнікаў вайны на баку Напалеона. Найбольшы маёмасны цяжар канфіскацый упаў на арыстакратыю Рэчы Паспалітай: князёў Дамініка і Міхала Радзівілаў, графа Аляксандра Хадкевіча, графіню Ганну Патоцкую і іншых.

Аўтары рэцэнзаванай манаграфіі абгрунтавана даказваюць, што заходнебеларускі рэгіён падчас напалеонаўскай вайны 1812 г., насуперак традыцыям гістарыяграфіі XIX ст. і савецкай, не з’яўляўся другасным па значэнню. У баявых дзеяннях было задзейнічана каля 300 тыс. чалавек з абодвух бакоў. За шэсць месяцаў вайны расейская армія праяла чатыры наступальныя аперацыі, а французская — тры. Даволі перспектыванай выглядае выснова аўтараў аб раўнавазе польскіх і расейскіх уплываў на беларускіх землях. Польшча захавала за сабою гаспадарчы рэсурс, а Расея — палітычны. Менавіта дадзеная раўнавага, а яшчэ лепей казаць канкурэнтная барацьба за мясцовае насельніцтва, паспрыялі нараджэнню, развіццю і рэалізацыі беларускай нацыянальнай ідэі, якая выразна праявіла сябе ў другой палове XIX — пачатку XX ст.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

Пётр Сяўрук, *Небыцця не існуе. Невядомыя старонкі беларускага нацыянальнага руху, Гародня — Wrocław 2008, ss. 240.*

Prezentowana książka jest zbiorem twórczości intelektualnej działacza białoruskiego z Grodzieńszczyzny Piotra Siańruka, który zmarł na suchoty w 1929 r. mając zaledwie 24 lata. Książka stanowi formę przywracania pamięci o ludziach, którzy swoje życie podporządkowali sprawie narodowej. Wśród Białorusinów taka postawa nie była i nie jest zjawiskiem powszechnym. Dlatego koncepcje młodego działacza, reprezentującego pokolenie, które w beznadziejnej sytuacji próbowało budować wspólnotę narodową, są niezwykle cennym źródłem do poznania białoruskiej myśli społecznej i politycznej lat dwudziestych.

Dzieło jest wynikiem pracy historyków grodzieńskich Siarhieja Tokcia, Paŭła Mażejki i Andreja Waszkiewicza, którzy odnaleźli teksty Siańruka, przygotowali do druku oraz zdobyli środki na ich wydanie. Treść książki w żaden sposób nie wpisuje się w kontekst upowszechnianej na Białorusi ideologii państwowej, dlatego jej wydawcy mogli liczyć jedynie na pomoc zagranicznych sponsorów.

Książka składa się z rozdziałów, z których każdy stanowi zbiór jednego rodzaju twórczości Piotra Siańruka — publicystyki, rozważań filozoficznych, poezji, prozy, korespondencji oraz fragmentów dziennika. Fenomen autora wyraża się w nieprawdopodobnie szerokim zakresie działalności intelektualnej, zważywszy zwłaszcza na jego wiek. Mając dwadzieścia lat był w pełni zaangażowany w życie publiczne, które stanowiło zresztą inspirację dla jego twórczości.

Uczestnictwo w strukturach niezależnego ruchu białoruskiego wiązało się z groźbą utraty wolności, czego także doświadczył Siańruk. Każdy z białoruskich działaczy tego okresu miał niewielki wybór — godzić się z poniżającą rzeczywistością i mieć względny spokój lub próbować ją zmieniać i być narażonym na nieustanne represje ze strony aparatu władzy. Siańruk należał do tych, którzy wybrali drugą opcję, co wiązało się z pobytem w więzieniach, utratą zdrowia i w konsekwencji zgonem u progu dorosłego życia.

Wartość książki podnosi dobre opracowanie rozdziału wprowadzającego, w którym Siarhiej Tokć i Andrej Waszkiewicz zamieścili biografię Siańruka na tle epoki, w której żył, a szczególnie wydarzeń politycznych towarzyszących jego pokoleniu. Historycy ci napisali także krótką historię ruchu białoruskiego w powiecie skidelskim. W latach dwudziestych minionego stulecia historię tę tworzył także Piotr Siańruk.

Z punktu widzenia badacza historii najciekawsza jest publicystyka Siańruka. Wiele uwagi poświęcał on roli języka w życiu białoruskiego narodu.

Dyskusja, która w latach dwudziestych była w początkowej fazie, trwa już prawie sto lat, lecz dziś także powtarzane są podobne hasła i argumenty, jakich używał autor prezentowanej książki. W pierwszym artykule *Mowa i naród* pisał on o „patriotach”, którzy dla dobra kraju i narodu pragnęli, aby Białorusini mówili jednym językiem, lecz nie swoim. Z kontekstu można domyśleć się, że chodziło o komunistów, którzy białoruską sprawę narodową gotowi byli poświęcić dla wymaganego dobra ludzkości. Język to dusza — pisał Siaúruk — a ludzie bez duszy przestają być ludźmi.

W innym artykule *O języku, narodzie i druku w ojczystej mowie* polemizował z rozpowszechnianym mitem, że język białoruski w odróżnieniu od rosyjskiego lub polskiego to mowa chłopska, na bazie której nie można tworzyć wielkiej literatury. Przypomniwał, że przez długie wieki był to język kniaziów Wielkiego Księstwa Litewskiego i kancelarii państwa, a także Franciszka Skaryny i pierwszych drukowanych książek w tej części Europy. Upadek znaczenia języka białoruskiego nastąpił po unii lubelskiej, która przyspieszyła katolicyzację i polonizację białoruskiej elity feudalnej. Język białoruski stał się chłopskim nie dlatego, że nie był nośnikiem wartości kulturalnych, lecz dlatego, że został zdradzony przez panów, jedynych uczestników życia kulturalnego. W XX wieku kultura uległa demokratyzacji. Uczestnikami życia kulturalnego stały się także warstwy plebejskie. Z nimi Siaúruk wiązał nadzieje na odrodzenie znaczenia języka ojczystego, który był powszechnie używany w życiu codziennym przez większość Białorusinów. Nie przewidział jednak, że szkoły, a później telewizję dla plebejuszy będą organizować zwolennicy kolejnych unii państwowych i entuzjaści zdrady narodowej.

W tym samym artykule Siaúruk zauważył, że Białorusinów niektórzy nazywają narodem mało kulturalnym, ponieważ nie rabują cudzej ziemi, nie poniżają innych narodów, nie piszą romansów i nie znają chorób wenerycznych. Wszystkie narody, które mieniły się kulturalnymi posiadały te cechy. Prawdziwa kultura — pisał — przejawia się w tym, gdy naród żyje z uczciwej pracy, idzie przez życie nie niszcząc przyrody, zaś jego moralność i czystość duchową widać najlepiej w życiu rodzinnym i wtedy, gdy obecność Boga występuje w sercu poszczególnego człowieka i jego codziennym zachowaniu, nie zaś w pokazowych manifestacjach. Przy tak zdefiniowanym pojęciu narodu kulturalnego Białorusini mieli niewątpliwie przewagę nad sąsiadami. Siaúruk budował pozytywną mitologię, leczyl z kompleksów wobec Polaków i Rosjan.

W artykule *Przegląd życia Zachodniej Białorusi* pisał: „I znów nastał rok szkolny, a szkół dla nas, Białorusinów, nie ma. Dziesiątki tysięcy deklaracji, złożonych w minionych latach (tekst z 1927 r. — E. M.), przepadły bez rezultatu, bo kuratorzy i inspektorzy szkolni nie raczyli dać żadnej odpowiedzi składającym deklaracje”. Według ustawy o szkolnictwie dla mniej-

szości narodowych z lipca 1924 r., obywatele narodowości niepolskiej żądający, aby ich dzieci nauczano w języku ojczystym powinny składać, co roku, stosowne deklaracje. „Co robić? — zastanawiał się Siańruk. — Znow zbierać deklaracje, na które od kilku lat nikt nie reaguje? Już obecnie w masach widać rozpacz i brak energii dla sprawy. (...) Ten, kto wiedział, jaki jest stosunek władzy do białoruskich oczekiwaniań, ten nigdy nie wierzył, że władza polska dopuści do powstania takich szkół, lecz deklaracje składano, aby pokazać, że nie wszystko w państwie jest normalne. (...) Teraz widzimy, że my nie obywatele Rzeczypospolitej, lecz jej jeńcy, ponieważ obywatele mają prawa, które władza obowiązana chronić. Kiedy władza tych praw nie broni, ale je narusza, to my możemy być tylko jeńcami, pod warunkiem, że nie będziemy mieć obowiązków lub niewolnikami, gdy nie mając praw będziemy mieć jeszcze obowiązki” (s. 50).

Siańruk apelował do Białorusinów, aby swoje dzieci starali się edukować w domu, zwracał się do działaczy Towarzystwa Szkoły Białoruskiej, aby organizowali kursy pedagogiczne dla rodziców, aby ci z kolei mogli przekazywać wiedzę swoim dzieciom. Przekonywał do tworzenia społecznego systemu edukacji, alternatywnego dla szkoły realizującej misję polonizacyjną na „kresach”.

W artykule omawiającym stan organizacyjny Towarzystwa Szkoły Białoruskiej na Grodzieńszczyźnie zwracał uwagę działaczom na brak zaangażowania i poczucia misji. Koła terenowe tworzyły czytelnie i biblioteki, gromadziły książki nie zwracając uwagi na ich wartość, spektakle teatralne, tolerowane jeszcze przez władze, organizowane były bez żadnego planu. W ciągu jednego wieczora grano sztuki dramatyczne i komediowe, nie dając widzom szans na poważną refleksję. Podkreślał, że spektakle nie powinny być organizowane wyłącznie dla zysku. Jego motto w kwestii życia kulturalnego brzmiało: „Nie warto dla pieniędzy rozrzucić śmieci”.

Bardzo trafne i chyba ponadczasowe uwagi Siańruka napisał o białoruskiej prasie. W jego ocenie gazety określające się jako lewicowe i prawicowe zajmowały się głównie polityką i oszczerstwami. Publicystów nazwał ślepyimi przewodnikami, którzy w ciemności prowadzili naród w stronę przepaści. Ta definicja wyjątkowo dobrze pasuje do elity współczesnego dziennikarstwa, nie tylko białoruskiego. W demonstrowaniu hipokryzji publicystom dorównywali jedynie działacze i politycy. Historykowi pozostaje jedynie smutna konstatacja, że od czasu Siańruka nic się w tej dziedzinie nie zmieniło.

Rozważania Siańruka o „przywódcach narodu”, „narodzie i nacjonalizmie”, o stanie świadomości pokazują jego ogromną erudycję, łatwość argumentacji, zaskakująco jasne i proste odpowiedzi na najważniejsze wyzwania, przed którymi stało i stoi białoruskie społeczeństwo. Ten młody człowiek za podstawę wszelkiego bytu narodowego uważał uczciwość i praw-

dę. Tylko rozwijanie własnych wartości narodowych, budowanie pojęć na bazie własnego języka, szacunek dla innych kultur i ludzi budowało jednostkę i cywilizowane społeczeństwo. Siaúruk zmarł znacznie wcześniej, niż pojawił się fenomen Ghandiego, lecz w jego publicystyce można odnaleźć wiele elementów, które w przyszłości stanowiły fundament ideowy hinduskiego myśliciela. Twórczość Siaúruka niewątpliwie zasługuje nie tylko na publikację, lecz także na wnikliwą analizę.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Alicja Joanna Siegień-Matyjewicz, *Poczucie tożsamości narodowej młodzieży pochodzenia białoruskiego, Białoruskie Zrzeszenie Studentów, Olsztyn — Warszawa 2007, ss. 279.*

Autorka w książce poruszyła niezwykle aktualną kwestię tożsamości. Ma to swój szczególny wymiar w odniesieniu do powszechnych procesów globalizacji i unifikacji kulturowej. Obserwujemy rozluźnianie więzów strukturalnych, które spajają jednostki i zbiorowości w dynamicznym świecie. Jednocześnie coraz powszechniejszą tendencją jest określanie przynależności do narodu na podstawie subiektywnych wskaźników. Akceptuje się więc fakt, że wynika ona z woli jednostki. Podejście to jest podkreślone zarówno w prawodawstwie europejskim, jak też i polskim. Głównym wskaźnikiem jest autoidentyfikacja jednostki. W zdecydowanie mniejszym zakresie zaś faktyczne pochodzenie, gdyż proces przekraczania granic narodowościowych ma wielokierunkowy charakter. Dlatego też w formowaniu tożsamości niezwykle ważne są znaczące punkty odniesienia. Bardzo istotne są takie wyznaczniki jak kultura, język, tradycja, zakorzenienie na danym terytorium, religia. Na postrzeganie rzeczywistości silnie wpływa indywidualne doświadczenie.

Kwestia świadomości własnej odrębności rysuje się szczególnie ostro w przypadku jednostek i grup należących do mniejszości, a funkcjonujących w środowisku większościowym. Sytuacja ta wymaga stałych wyborów, utwierdzania się w słuszności zachowywania swojej odrębności oraz ochrony punktów odniesienia w zmieniającej się rzeczywistości. Autorka zaznacza: „Określenie przynależności narodowej powinno być dopełnione świadomością zakorzenienia w kulturze narodu, do którego osoba czuje się przynależna. Świadomość istnienia kulturowego dziedzictwa stanowić musi drugi, obok autodeklaracji, podstawowy czynnik umacniający tożsamość narodową. Aby jednak utrwalanie bądź rozbudzenie tożsamości narodowej nie prowadziło do nacjonalizmu, w procesie wychowania należy zwrócić uwagę na postawy etniczne. Oddziaływania w tej sferze obejmować będą: eliminowanie stereotypów etnicznych, zmniejszanie dystansu interetnicznego, zmianę ewentualnych postaw wrogości na zaciekawienie, preferowanie życzliwego zainteresowania innością”. Podobne stanowisko możemy spotkać częściej w literaturze przedmiotu, jak choćby u Mirosława Sobeckiego. Dość zbliżone poglądy prezentują także Andrzej Sadowski i Jerzy Nikitorowicz.

Dość powszechny jest aktualnie postulat edukacji międzykulturowej. Szczególnie jest on istotny w warunkach pogranicza. Ważne jest określenie nie tylko stanu faktycznego, ale profilaktyczne przeciwdziałanie powstawaniu jakichkolwiek form dyskryminacji lub konfliktów. Jedną z dróg jest za-

lecanie odpowiednich mechanizmów edukacyjnych. Autorka wychodzi na przeciw tym oczekiwaniom. Stwierdza ona, że „przekazywanie i utrwalanie wiedzy o odmiennościach, kształtowanie postawy tolerancji i uznania dla innych kultur, wypracowanie bezkonfliktowych norm postępowania w społeczeństwie polietnicznym, poszanowanie religii, języka, tradycji innych nacji, przeciwstawianie się wszelkim formom dyskryminacji grup mniejszościowych oraz przygotowanie do negocjacji, wymiany wartości i dialogowych interakcji w sytuacji pogranicza — to zadania, które stoją przed edukacją”. Niezwykle ważną rzeczą jest by te kwestie były analizowane i wdrażane w procesie nauczania i wychowania, gdyż zmniejszają one skalę napięcia nie tylko aktualnie, ale i w późniejszym okresie gdy młodzież wkracza samodzielnie w życie społeczne.

Alicja Joanna Siegień-Matyjewicz w swojej książce poddała analizie mniejszość białoruską w Polsce. Jak wynika ze spisu powszechnego, przeprowadzonego w 2002 r., w naszym kraju mieszka 47 640 obywateli narodowości białoruskiej. Nacja ta charakteryzuje się dużą koncentracją przestrzenną. Z tej liczby bowiem, aż 46 041 osób zamieszkuje województwo podlaskie. Tylko pięć gmin w Polsce posiada jako ludność dominującą mniejszości narodowe, z czego cztery zamieszkiwane są przez społeczność białoruską. Dotyczy to następujących jednostek administracyjnych — Orla, Czyże, Dubicze Cerkiewne i gmina Hajnówka. Ponadto w 8 gminach Białorusini stanowią ponad 20% mieszkańców, co umożliwia ubieganie się o wprowadzenie tego języka jako pomocniczego. Tym bardziej, że wysoka jest również skala uznawania języka białoruskiego jako ojczystego. Pozytywną deklarację w tym zakresie złożyło 40 226 osób, co stanowi 84,44% Białorusinów. Daje to dobrą podstawę do rozwoju szkolnictwa tej mniejszości narodowej, co ma znaczący wpływ również na poczucie tożsamości młodzieży.

Recenzowana książka ma niewątpliwie charakter empiryczny. Składa się niejako z trzech części — teoretycznej, metodologicznej i weryfikacyjnej. Jej konstrukcja nie wzbudza zastrzeżeń, zarówno w zakresie merytorycznym, jak też ze strony formalnej. Składa się na nią jedenaście rozdziałów, poprzedzonych zwięzłym wstępem. Całość zamyka bogata bibliografia świadcząca o dobrym przeanalizowaniu literatury przedmiotu, w której Alicja Joanna Siegień-Matyjewicz porusza się wyśmienicie. Niemniej jednak gdyby autorka sięgnęła szerzej po wydawnictwa poświęcone kulturze pogranicza i pozycje, które ukazały się na Białorusi, a odnoszące się do tożsamości narodowej i funkcjonowania mniejszości białoruskiej w Polsce, książka mocniej zyskałaby na znaczeniu. Umożliwiłoby to bardziej wieloaspektowe spojrzenie na analizowaną problematykę.

W rozdziale I „Prawne, instytucjonalne oraz społeczne aspekty polityki państwa polskiego wobec mniejszości narodowych” autorka przeanalizowała zagadnienia, które ułatwiają zrozumienie omawianej tematyki. Zosta-

ły w nim omówione następujące kwestie: definicje mniejszości narodowych, zmiany struktury narodowościowej Polski w latach 1945-2002, polityka państwa i ochrona prawna mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1989, status mniejszości narodowych w polskim systemie prawnym po 1989 r., odzwierciedlenie polskiego modelu ochrony praw mniejszości narodowych w systemach europejskich, instytucje państwowe i pozarządowe zajmujące się mniejszościami narodowymi w Polsce, uregulowania prawne dotyczące możliwości nauki i nauczania w językach ojczystych, szkolnictwo dla mniejszości narodowych po 1989 r., życie polityczne, kulturalne i religijne mniejszości oraz postawy społeczeństwa i państwa polskiego wobec innych nacji zamieszkujących kraj.

Rozdział II został zatytułowany „Białoruska mniejszość narodowa w Polsce”. Przedstawiono w nim takie zagadnienia, jak losy białoruskiego narodu w perspektywie historycznej, współczesną aktywność Białorusinów i ich udział w życiu publicznym, organizacje białoruskie, dostęp tego środowiska do środków społecznego przekazu, działalność na rzecz podtrzymania i rozwoju dziedzictwa kulturowego, funkcjonowanie języka, pisownia nazwisk oraz nazw topograficznych, życie religijne, jak też zakres funkcjonowania szkolnictwa białoruskiego.

W kolejnym rozdziale została przedstawiona „Istota pogranicza jako miejsca kształtowania się poczucia tożsamości narodowej”. Czytelnik może znaleźć tu wiele istotnych informacji, jak też zapoznać się ze stanowiskami teoretycznymi odnoszącymi się do tego zjawiska. Przedstawiono w nim pogranicze jako obszar-terytorium, jako miejsce kontaktu społeczno-kulturowego, miejsce kształtowania się nowego człowieka, jego poczucia tożsamości i kultury. Autorka przeanalizowała też takie zagadnienia jak pogranicze a stereotypy i uprzedzenia oraz pogranicze a edukacja.

Rozdział IV został zatytułowany „Kształtowanie się poczucia tożsamości narodowej na pograniczu”. Rozważone tu zostały kwestie rozumienia tożsamości, modele tożsamości, tożsamość a poczucie tożsamości, przegląd wybranych podejść teoretycznych w zakresie tożsamości narodowej, tożsamość narodowa a etnocentryzm, wyznaczniki tożsamości narodowej, edukacja międzykulturowa a kształtowanie się poczucia tożsamości narodowej.

W rozdziale V autorka przedstawiła metodologię badań własnych. Jako praktyczne cele i przedmiot badań określiła „ustalenie determinantów procesu kształtowania się poczucia tożsamości narodowej młodzieży pochodzenia białoruskiego zamieszkującej pogranicze wschodniej Polski; określenie stopnia, w jakim młodzież pochodzenia białoruskiego związana jest z językiem ojczystym, kulturą, religią, historią narodu, zamieszkiwanym terytorium; diagnoza funkcjonowania mechanizmów i wzorców kształtowania społecznego współżycia, dialogu kulturowego w środowisku kulturowo i etnicznie zróżnicowanym”. W samych badaniach Alicja Joanna Siegień-

Matyjewicz posłużyła się metodą sondażu diagnostycznego. Zastosowano techniki badawcze w postaci ankiety, obserwacji swobodnej, analizy dokumentów, obserwacji uczestniczącej, rozmowy kierowanej, wywiadu nieskorygowanego, techniki psychometryczne i statystyczne.

Rozdział VI został zatytułowany „Struktura narodowa i religijna mieszkańców pogranicza wschodniej Polski w świadomości młodzieży pochodzenia białoruskiego”. Wyjaśniono w nim jaki jest stopień świadomości młodzieży białoruskiej na temat składu narodowościowego mieszkańców województwa podlaskiego, przedstawiono kwestię relacji między religią a przynależnością narodową osób żyjących na wschodzie Polski w świadomości badanej młodzieży. Pewną specyfiką tego obszaru jest też przedstawiona przez autorkę kwestia utrzymujących się w świadomości nazw stosowanych wobec wiernych wyznania prawosławnego. Dla części respondentów przynależność do Cerkwi jest podstawą do klasyfikacji kategorii narodowej, dla innych to tylko określenie wyznania. Niemniej jednak zaznaczają się silnie pierwiastki odnoszące się do identyfikacji z zamieszkiwanym regionem, jako osób zakorzenionych na danym terenie. Nadal też silny jest stereotyp „prawosławny — ruski”, który wskazało 18,2% badanych. Aczkolwiek więcej wskazywało na Białorusinów — 29,9%, a nawet Polaków — 11,9% i Polaków pochodzenia białoruskiego — 8,2%, co odzwierciedla procesy asymilacyjne.

Naturalną konsekwencją poruszanej tematyki jest kolejny, VII rozdział „Identyfikacja narodowa młodzieży pochodzenia białoruskiego”. Autorka przeanalizowała przynależność narodową młodzieży, zmiany przynależności narodowej mieszkańców wschodniego pogranicza w opinii badanych, problemy związane z określeniem swojej przynależności narodowej przez przedstawicieli mniejszości, miejsce narodu w strukturze podstawowych wartości, autoidentyfikację narodową, strukturę tożsamości narodowej młodzieży, miejsce tożsamości narodowej młodego pokolenia na tle innych form tożsamości społecznej oraz identyfikację narodową stosowaną przez inne grupy społeczne.

Kwestie identyfikacji zostały rozszerzone w rozdziale VIII „Identyfikacja językowa młodzieży pochodzenia białoruskiego”, rozdziale IX „Identyfikacja religijna młodzieży pochodzenia białoruskiego” i rozdziale X „Identyfikacja terytorialna młodzieży pochodzenia białoruskiego”. Warte przytoczenia są wyniki badań dotyczące wyboru miejsca zamieszkania, przy założeniu braku przynależności do określonego kraju. Polskę wybrało 51,02%, Szwecję — 9,04%, Niemcy — 8,89%, Białoruś — 8,74%, Grecję — 6,12%, Rosję — 3,20% i inne. Tylko 1,75% nie było w stanie określić oczekiwanego kraju zamieszkania. Widać więc przy dużym stopniu akceptacji Polski pewne potencjalne tendencje migracyjne, aczkolwiek niewielki zaskakująco odsetek wskazał na swoją Macierz czyli Białoruś. Dobrze byłoby, gdyby autorka w kolejnych pogłębionych badaniach szerzej przeanalizowała to zagadnienie, wyjaśniając dogłębniej przyczyny tego stanu rzeczy.

Zamykającym rozdziałem jest XI „Współzycie międzyetniczne na pograniczu wschodniej Polski”. Zaprezentowany w nim został charakter współzycia międzyetnicznego, stopień świadomości młodzieży białoruskiej na temat zróżnicowania religijnego i narodowego występującego w województwie podlaskim, relacje do koncepcji ujednoczenia terminów świąt religijnych, atrakcyjności kultur etnicznych, nieporozumień i konfliktów na pograniczu, typów międzyetnicznego współzycia, miejsca w hierarchii społecznej i zadań mniejszości białoruskiej oraz perspektyw stosunków polsko-białoruskich na pograniczu.

Ważnym wynikiem badań empirycznych zaprezentowanych w książce jest fakt, iż wśród młodzieży białoruskiej zaznacza się wyraźny proces odradzania tożsamości narodowej. Należy zgodzić się z autorką, iż „poprawne aplikowanie wniosków płynących z badań przedstawionych w tej publikacji, może być elementem działania w kierunku normalizacji stosunków pomiędzy większością, a mniejszością, wspólnie zamieszkujących tereny tzw. «pogranicza kulturowego». Poza tym, może przyczynić się także do rozwoju i promocji środowiska młodej inteligencji białoruskiej w Polsce, gdyż to właśnie od grupy aktywnych, młodych ludzi zależy kształt i przyszłość mniejszości białoruskiej w Polsce”.

Książkę „Poczucie tożsamości narodowej młodzieży pochodzenia białoruskiego” autorstwa Alicji Joanny Siegień-Matyjewicz należy ocenić wysoko. Zwróciła ona uwagę na wiele istotnych problemów, których znajomość może pomóc znaleźć rozwiązania praktyczne w relacjach między poszczególnymi narodowościami i wyznaniem. Niemniej jednak należy też odnotować pewne niewielkie niedociągnięcia, bardziej natury edytorskiej i technicznej niż merytorycznej. W książce jest, co należy podkreślić, wiele zestawień statystycznych zaprezentowanych w postaci 61 tabel i 25 wykresów, brak jest, niestety, ich wykazu. Gdyby został sporządzony, praca byłaby bardziej przejrzysta. Nie ma też indeksu osobowego. W związku z tym, że książka jest poświęcona mniejszości białoruskiej, wskazane byłoby umieszczenie również krótkiego streszczenia i spisu treści w języku białoruskim. Miałoby to nie tylko symboliczne znaczenie, ale również ułatwiłoby korzystanie z niej wielu Białorusinom rozsianym po świecie, którzy nie zawsze znają język polski. Docenić jednak należy przede wszystkim zawartość merytoryczną. Pozycja ta stanowi ważne kompendium wiedzy dotyczące współczesnych procesów w sferze świadomości i tożsamości młodzieży białoruskiej. Ukazuje ona postawy społeczne i tendencje do aktywności grupowej środowiska mniejszościowego, które żyje w warunkach pogranicza. Książka ta jest więc bardzo ważnym elementem popularyzacji idei edukacji międzykulturowej ubogacając jednocześnie stan wiedzy w zakresie badań narodowościowych.

Adam Bobryk
(Siedlce)

Ігар Пушкін, *Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990-2005 гг.)*, Магілёў 2007, 206 с.

Książka Ihara Puszkina ukazała się w nakładzie 200 egzemplarzy, z tego względu nawet na Białorusi jest dostępna jedynie dla wąskiego grona badaczy problemów narodowych i najbliższych przyjaciół autora. Puszkina od wielu lat prowadzi badania nad historią mniejszości narodowych na Białorusi w XX wieku i niewątpliwie posiada w tej dziedzinie dobre rozeznanie. Pracę doktorską pisał o mniejszościach narodowych Białorusi Radzieckiej w latach dwudziestych, następnie systematycznie śledził politykę narodowościową niepodległej Białorusi oraz relacje między Białorusinami i różnymi grupami narodowymi na terenie republiki. Prezentowana książka stanowi podsumowanie ostatnich kilku lat pracy autora.

Jest to literatura bardzo cenna, zwłaszcza dla badaczy problemów narodowych w sąsiednich krajach oraz wszystkich tych, którym trudno zrozumieć specyficzny stosunek Białorusinów do własnej tożsamości. Sam tytuł sugeruje nawet, że autor pisze o organizacjach mniejszościowych i ich działalności społeczno-politycznej oraz kulturalno-oświatowej. W pierwszym rozdziale Puszkina jednak dość precyzyjnie wyjaśnia, że na Białorusi od 1996 r. nie ma mniejszości narodowych, a są jedynie wspólnoty narodowe. Największą wspólnotą narodową są oczywiście Białorusini, stanowiący ponad 81 procent ludności kraju. Razem na terytorium Republiki Białoruś mieszka ponad 140 wspólnot narodowych i etnicznych, niektóre liczące od kilku do kilkunastu członków.

Po ogłoszeniu deklaracji o suwerenności Białorusi w 1990 r. wszystkie dokumenty regulujące ład prawny w państwie określały ludność należącą do innych niż Białorusini grup narodowych mianem „mniejszości narodowych”. Podobnie jak w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej występował naród państwowy oraz liczne mniejszości narodowe, którym w przyspieszonym trybie tworzone zabezpieczenia prawne gwarantujące równość w dostępie do różnych form życia publicznego oraz instytucjonalne rozwiązania pozwalające na zachowanie tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej. Występował jednak wyraźny podział na naród państwowy i mniejszości narodowe, z których najliczniejszą była mniejszość rosyjska licząca 11 procent mieszkańców państwa.

Po przejściu władzy przez Aleksandra Łukaszenkę radykalnie zmieniła się polityka narodowościowa państwa. W wyniku referendum ogłoszonego przez prezydenta w 1995 r. język rosyjskiej mniejszości narodowej stał się faktycznie głównym językiem urzędów państwowych. W trakcie drugiego referendum, gdy głosowano nad poprawkami do konstytucji, zamieniono

w najważniejszym akcie prawnym termin „mniejszości narodowe” na „wspólnoty narodowe”. W ten sposób zniknął formalno-prawny podział obywateli na naród główny i mniejszości narodowe. Od 1996 r. wszyscy obywatele Białorusi byli członkami jakiejś wspólnoty narodowej. W sferze prawnej odebrano Białorusinom rolę tytularnego gospodarza kraju. Jedynie we wszystkich umowach międzypaństwowych, które ratyfikowała Białoruś, został zachowany termin „mniejszości narodowe”, trudno bowiem byłoby komukolwiek wytłumaczyć fenomen republiki wspólnot etnicznych.

Ihar Puszkin zwraca uwagę, że ustawodawstwo współczesnej Białorusi gwarantuje równość języków i kultur wszystkich wspólnot, lecz delikatnie stwierdza, że język i kultura rosyjska mają przewagę nad innymi (s. 18). Białoruś jest chyba jedynym krajem w świecie, w którym państwo promuje język i kulturę jednej mniejszości narodowej, kosztem wypierania tych atrybutów tożsamości narodu głównego. Według spisu powszechnego z 1999 r. 55 procent mieszkańców w życiu codziennym kraju posługiwało się innym językiem niż język ojczysty. Przytłaczającą większość tego odsetka stanowili Białorusini posługujący się językiem rosyjskim. Współczesna rzeczywistość wydaje się jednak być bardziej złożona niż w 1999 r.

W roku szkolnym 2003/2004 — podaje Puszkin — do szkół z ojczystym językiem nauczania uczęszczało 20 tysięcy dzieci polskich, 2 tysiące żydowskich i 500 litewskich. Brakuje w tym zestawieniu dzieci białoruskich uczących się w szkołach, gdzie językiem wykładowym był język ojczysty. Z publikacji pozacenzuralnych wynika, że najbardziej dyskryminowaną „wspólnotą narodową” w dziedzinie językowej na Białorusi są Białorusini.

Autor książki podaje jednak, że jedynie Polacy i Ukraińcy posiadają wydanictwa w języku ojczystym, natomiast Tatarzy, Żydzi i Niemcy swoje czasopisma drukują po rosyjsku.

Jeden z podrozdziałów pracy Puszkina jest poświęcony współpracy Białorusi z innymi krajami w dziedzinie ochrony praw mniejszości narodowych. Autor omówił w nim jedynie postulaty strony polskiej z 1993 r. przyjęte do realizacji przez rząd Białorusi w zakresie wspierania polskiej mniejszości narodowej oraz treść umowy z Mołdawią o wzajemnej ochronie osób należących do mniejszości narodowych z 1999 r. Politykę narodowościową państwa w latach 1990-2005 przedstawił poprzez pryzmat oficjalnych dokumentów przyjmowanych przez różne ośrodki władzy (s. 32-70). Zapisy prawne i praktyka sprawowania władzy to jednak dwie różne rzeczywistości nawet w najbardziej demokratycznych państwach.

Drugą część pracy, rozdział trzeci i czwarty, autor poświęcił charakterystyce poszczególnych „wspólnot narodowych” i ich osiągnięciom w różnych dziedzinach życia publicznego. Największą grupą — pisze — są Rosjanie. Ich odsetek wśród mieszkańców państwa szacuje na 13 procent (s. 71). Trudno określić, na jakiej podstawie ta wielkość została zawyżona w stosunku

do 1999 r. o 2 procent. Być może historyk z Mohylewa doliczył do składu „wspólnoty rosyjskiej” licznych Ukraińców, Białorusinów, Żydów, Tatarów, którzy utożsamiają się z kulturą rosyjską, a język rosyjski traktują jako własny. Puszkina dodaje, że rola tej wspólnoty jest jednak znacznie większa niż wynikałoby to z odsetka obywateli kraju. Rosjanie zajmują kierownicze stanowiska w administracji, nauce, kulturze. Na Białorusi po 1991 r. pozostało ponad 200 tysięcy rosyjskich oficerów Armii Czerwonej. Po przejściu władzy przez Aleksandra Łukaszenkę ich rola szybko rosła. Stali się podporą nowego systemu politycznego. Odsetek Rosjan z wyższym wykształceniem ustępuje nieco jedynie Żydom. Wśród kolchoźników przedstawiciele tej grupy narodowej stanowią jedynie nieco ponad 3 procent. Większość Rosjan wykonuje pracę umysłową, najczęściej na kierowniczych stanowiskach. Autor wprawdzie nie wprost, lecz dość wyraźnie przyznaje, że mają rację ci opozycyjni politycy, którzy mówią o dyskryminacji Białorusinów we własnym państwie.

Spółeczność rosyjska na Białorusi — podkreśla Puszkina — jest dobrze zorganizowana w różnego rodzaju stowarzyszeniach narodowych lub państwowych, eksponujących wspólnotę kulturową Białorusinów i Rosjan. Działacze tych stowarzyszeń na łamach oficjalnie ukazujących się czasopism piszą, że ich celem jest umocnienie patriotyzmu rosyjskiego także wśród Białorusinów, inaczej mówiąc rusyfikacja większości mieszkańców Republiki Białoruś.

Najwięcej miejsca autor poświęcił Polakom (s. 74-86). Podkreślił, że większość to mieszkańcy wsi obwodów grodzieńskiego i brzeskiego. Polskość na Białorusi była budowana na bazie wyznaniowej. Działacze i duchowni katoliccy — pisze — przekonywali, że każdy katolik jest Polakiem. Tej konsolidacji narodowej ludności katolickiej sprzyjał dominujący udział duchownych z Polski wykonujących powinności duszpasterskie oraz zaangażowanie państwa polskiego w procesie wspierania polskiego ruchu narodowego. Największa organizacja polska — Związek Polaków na Białorusi, kierowana przez Tadeusza Gawina, dość szybko podjęła współpracę z Białoruskim Frontem Ludowym Zianona Paźniaka. Przywódca Frontu w wyborach prezydenckich uzyskał największe poparcie w rejonach obwodu grodzieńskiego zamieszkałych przez katolików.

Puszkina zwraca uwagę na wysoki stopień zorganizowania polskiego życia narodowego, podkreślając jednocześnie zasługę w tym zakresie władz państwa polskiego. Związek Polaków w 1998 r. liczył ponad 30 tysięcy członków i dysponował ogromną bazą pozwalającą na prowadzenie działalności kulturalnej i oświatowej. Po przejściu władzy przez Łukaszenkę praca stowarzyszeń polskich uległa nawet zintensyfikowaniu. Otwierano nowe szkoły, domy polskie, ożywiła się działalność wydawnicza i organizacyjna. Przy dużym udziale dyplomacji polskiej Tadeusza Gawina na stanowisku preze-

sa Związku Polaków zastąpił Tadeusz Kruczkowski — działacz znany z poglądów antybiałoruskich. Nowy prezes okazał się także wielkim sympatykiem prezydenta Białorusi. Próba usunięcia Kruczkowskiego z zajmowanej funkcji zakończyła się rozłamem i kryzysem w Związku.

Puszkina zwraca uwagę, że na początku XXI w. Polacy w obwodzie grodzieńskim stanowili ponad 20 procent kadry kierowniczej w administracji, 30 procent szefów przedsiębiorstw gospodarczych oraz prawie 22 procent deputowanych rad różnych szczebli.

Rolę „wspólnoty ukraińskiej” autor przedstawił poprzez pryzmat aktywności różnych stowarzyszeń, wykorzystując różnego rodzaju oficjalne dokumenty i publikacje. Wskazał przykłady aktywności dyplomatów i polityków z Kijowa we wspieraniu ukraińskiego ruchu narodowego na Białorusi.

Żydzi — pisze Puszkina — mieszkają na Białorusi już ponad 800 lat i mimo tragicznych wydarzeń z czasów II wojny światowej wciąż w większych miastach stanowią grupy narodowościowe liczące od 3 do 3,5 tysiąca mieszkańców. Zorganizowani są w 135 stowarzyszeniach środowiskowych, zawodowych, artystycznych, sportowych i religijnych. Obecnie większość organizacji skupia się w Związku Białoruskich Żydowskich Stowarzyszeń Społecznych i Wspólnot.

Oddzielne podrozdziały autor poświęcił jeszcze Litwinom, Łotyszom, Cyganom i Niemcom. Jedyne w przypadku Cyganów wskazał na społeczne i kulturowe problemy funkcjonowania tej społeczności. Pozostałe środowiska zaprezentowane zostały z punktu widzenia sprawozdawczości ich stowarzyszeń i administracji państwowej.

Brakuje w tej książce prezentacji własnych ocen i przemyśleń autora, który posiada wiedzę, lecz jednocześnie unika wyrażania poglądów istotnych dla tak drażliwych kwestii jak sprawy narodowe. Z kontekstu można jedynie domyśleć się, że władze Białorusi dążą do marginalizacji problemu narodowościowego, czego wyrazem jest zapis konstytucyjny o państwie wspólnot narodowych. Z drugiej strony pokazany przez autora stan posiadania wspólnot rosyjskiej świadczy o umacnianiu jej dominacji w życiu publicznym republiki. Niewiele można dowiedzieć się o stosunku środowisk mniejszościowych do państwa i narodu białoruskiego oraz jaki zakres i charakter ma wsparcie sąsiednich państw dla poszczególnych grup narodowych. Odpowiedzi na te pytania z pewnością nie można znaleźć w materiałach statutowych organizacji „wspólnot narodowych”.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Konferencja „Mniejszości narodowe na Litwie: poszukiwanie dialogu”. Kowno, 16 listopada 2007 r.

Z okazji międzynarodowego dnia tolerancji, dnia 16 listopada 2007 r. w Kownie odbyła się konferencja naukowa „Mniejszości narodowe na Litwie: poszukiwanie dialogu”. Konferencję zorganizowali: Katedra Historii i Centrum Badań Kultury Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie (VDU, Vytauto Didžiojo universitetas) oraz Kowieńskie Centrum Kultury Różnych Narodów (KİTKC, Kauno įvairių tautų kultūrų centras), a całość obrad miała miejsce w Sali Tomasza z Akwinu na Wydziale Teologii Katolickiej Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie.

Konferencję, w imieniu mera Kowna Andriusa Kopčinskasa, otworzył dyrektor administracyjny lokalnego samorządu Vygantas Gudėnas. Następnie słowo powitalne wygłosili Stanisław Widtmann — wicedyrektor Departamentu Mniejszości Narodowych i Wychodźstwa przy Rządzie Republiki Litewskiej oraz prorektor VDU profesor Juozas Augutis.

Część naukową konferencji otworzył doktorant VDU Dominikas Burba, wygłaszając referat „Oskarżenia o mordy rytualne wobec żydów regionu wileńskiego w pierwszej połowie XVIII wieku: przebłyski nienawiści religijno-rasowej”. Autor zanalizował procesy przeciwko ludności żydowskiej, wśród których dominowały oskarżenia o przestępstwa gospodarcze, i szczegółowo przedstawił procesy o mordy rytualne z 1714 i 1740 r. W obydwu przypadkach oskarżeni, dzięki zeznaniom chrześcijańskich świadków, zostali uniewinnieni, co według prelegenta świadczyło o znacznej tolerancji wobec innowierców na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kolejny referent Linas Venclauskas (VDU) w swoim wystąpieniu „Stosunki litewsko-żydowskie w prasie litewskiej przełomu XIX i XX wieku”, przedstawił główne założenia litewskiej inteligencji wobec kwestii żydowskiej, szerzej porównując stanowisko dwóch przedstawicieli litewskiego odrodzenia narodowego Vincasa Kudirki i Motiejusa Valančiusa. Następny referat „O tropach kultury wspólnot narodowych w czasie prac konserwacyjno-restauracyjnych malarstwa ściennego w Kownie” wygłosił Gintaras Kušlys (Wileńska Akademia Sztuk Pięknych — VDA, Vilniaus Dailės akademija). Przedstawił on wielokulturowe dziedzictwo, które uwidoczniło się w czasie prac nad restauracją m.in. zespołu pokamedulskiego w Pożajściu, kowieńskiego Domu Oficerów czy synagogi.

Po przerwie kolejny blok wystąpień rozpoczęła Kamilė Rupeikaitė (LMiTA), a jej wystąpienie, oparte na różnych litewskich tłumaczeniach Pisma Świętego, dotyczyło semantyki biblijnych instrumentów muzycznych w litewskim światopoglądzie. Kolejny referat „Pozycja lokalnych władz wobec mniejszości narodowych w pierwszych latach litewskiej niepodległości”

wygłosiła Aistė Morkunaitė-Lazauskienė (Uniwersytet Szawelski — ŠU, Šiaulių universitetas). Przedstawiła ona w szerokim aspekcie problemy językowe, polityczne i ekonomiczne, związane z współistnieniem różnych narodowości w czasie tworzenia samorządów Pierwszej Republiki Litewskiej. Tematyki samorządowej dotyczył również kolejny referat Sauliusa Kaubrysa (Uniwersytet Wileński — VU, Vilniaus univeristetas). Ukazał on rolę litewskich Niemców w kampaniach wyborczych do władz lokalnych w okresie międzywojennym. Według autora w początkowym okresie litewskiej niepodległości rola Niemców w samorządach lokalnych była dość wysoka, szczególnie na terytorium pogranicza litewsko-niemieckiego. W późniejszym okresie zmuszeni oni byli jednak do zawierania różnych wyborczych koalicji mniejszościowych.

Po przerwie obiadowej wystąpił Tomasz Błaszczak (UMK), który w swym referacie „Przykłady integracji Białorusinów ze społeczeństwem litewskim (1918-1940)” przedstawił rolę Kowna jako jednego z centrów białoruskiej emigracji. Referent na przykładzie biografii Dominika Siemaszki, Aleksandra Rużańcowa, a przede wszystkim Klaudiusza Duż-Duszewskiego, postarał się przedstawić dość istotny wpływ Białorusinów na różne dziedziny litewskiego życia społecznego od architektury po ochronę przeciwpożarową. Lija Janauskienė (VDU) wygłosiła referat „Pracownie kreatorów mody w Kownie: spojrzenie na działalność litewskich i żydowskich mistrzów krawiectwa w latach 1918-1940”. Według jej badań te dwie narodowości całkowicie zdominowały kowieński rynek krawiecki. Konflikty, które czasami wynikały między nimi, miały jednak charakter czysto ekonomiczny, wynikający z silnej konkurencji. Nie zaobserwowała ona natomiast konfliktów na tle etnicznym. Kolejna prelegentka Skaidra Grabauskienė (VDU) w swoim wystąpieniu „Obraz Polaka w Pierwszej Republice Litewskiej” wykorzystała przede wszystkim karykatury zamieszczone w międzywojennej prasie litewskiej. Autorka wyróżniła kilka powtarzających się na jej łamach typów Polaka m.in. jako spolonizowanego Litwina, prowokatora i agenta.

Po przerwie kolejny referat o tytule „Rola pośrednika przedstawiającego interesy mniejszości narodowej: działalność Towarzystwa Jedności Litewsko-Łotewskiej w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku” wygłosiła Vilma Akmenytė (VDU). Scharakteryzowała ona działalność Towarzystwa skupiającego, obok przedstawicieli mniejszości, znane postacie życia kulturalnego i politycznego obydwu państw. Co ciekawe, poruszając problematykę mniejszości narodowych łotewscy Litwini zwykle konsultowali się z Kownem, natomiast litewscy Łotysze z Rygą. Referat Egidijusa Mažintasa (Wileński Uniwersytet Pedagogiczny — VPU, Vilniaus pedagoginis universitetas) „Dialog międzykulturowy na Litwie (1920-1939). Rosyjscy

artyści emigranci w muzycznych spektaklach Teatru Państwowego w Kownie” traktował o recepcji aktorów, porewolucyjnych emigrantów, którzy stanowili o wysokim poziomie kowieńskiego teatru. Mniejszości rosyjskiej dotyczył kolejny referat Reginy Laukaitytė (Instytut Historii Litwy — LII, Lietuvos istorijos institutas) „Litewscy Rosjanie w czasie okupacji niemieckiej (1941-1944): doświadczenia politycznej integracji”.

Ostatnią część wystąpień rozpoczął Bernaras Ivanovas (VDU), który przedstawił stanowisko litewskich Żydów wobec sowieckiego antysemityzmu, koncentrując się na tzw. pierwszej okupacji z lat 1940-1941. Na pytanie czy Litwa ma stać się państwem narodowym czy multietnicznym próbował odpowiedzieć Leonas Tolvaišis (VDU) w swoim referacie zatytułowanym „Litwa w Europie: państwo narodowe czy społeczeństwo multietniczne”. Obrady konferencji zamknął jej gospodarz, Dainius Babilas — dyrektor Kowieńskiego Centrum Kultury Różnych Narodów, nakreślając współczesne problemy dotyczące mniejszości narodowe na świecie w referacie „Mniejszości narodowe we współczesnym społeczeństwie i cena tolerancji”. Na chwilę obecną organizatorzy nie planują wydawania oddzielnego zbioru materiałów pokonferencyjnych. Część referatów ukaże się drukiem w litewskich periodykach naukowych.

Listopadowa konferencja była kolejną już konferencją zorganizowaną przez kowieńskie środowisko naukowe (w większości historyków). Wcześniej, w roku 2006, w ramach cyklu konferencji dotyczących historii Kowna odbyła się konferencja „Sylwetki wielonarodowościowego i wielokulturowego Kowna”¹. O ile nie można mieć zastrzeżeń co do litewskich badań nad problematyką mniejszościową obejmujących okres przed końcem II wojny światowej, które rozwijają się prężnie, to można czuć niedosyt ze względu na brak odniesień (poza ostatnimi dwoma, bardzo ogólnymi wystąpieniami) do sytuacji współczesnej. Taka sytuacja dziwi przede wszystkim dlatego, że piątą część mieszkańców dzisiejszej Litwy stanowią mniejszości narodowe.

Tomasz Błaszczak
(Toruń)

¹ Więcej o tej konferencji zob.: *Dziesiąta Konferencja Historii Kowna*, „Zapiski Historyczne”, 2006, nr 4, s. 196-198.

Europa 2008: nowe sąsiedztwo. Naukowa konferencja studentów i doktorantów. Wilno, 17-18 maja 2008 r.

W dniach 17-18 maja 2008 r. w wileńskim gmachu Europejskiego Uniwersytetu Humanistycznego (EHU, Эўрапейскі Гуманітарны Універсітэт), odbyła się druga już studencka konferencja pod hasłem „Nowe sąsiedztwo”¹. Konferencję otworzyli przedstawiciele władz EHU. Prorektor ds. nauki prof. Irmina Matonitė przedstawiła plan konferencji, jej główne zadania oraz panele. Pierwszy prorektor EHU prof. Władimir Dunajew w swym krótkim wykładzie starał się zinterpretować europejskie nowe sąsiedztwo. Według niego homogeniczny obraz sąsiadów wewnątrz Unii prowadzi do traktowania kontynentalnych sąsiadów w postaci Białorusi i Ukrainy na równi z Marokiem i Egiptem.

Kolejnym punktem programu było posiedzenie plenarne z wykładami, poświęconymi 90-leciu ogłoszenia Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL). Jako pierwszy wystąpił Aleś Smalanczuk (EHU) z referatem „Roman Skirmunt (1868-1939) — życie i śmierć premiera BRL”. Następnie Siarhiej Charėuski (EHU) przedstawił mińską architekturę związaną z wydarzeniami z historii BRL w stolicy. Tę część konferencji zamknął gość ze Szwecji prof. Per Boiln Hort (Södertörns högskola), przedstawiając i porównując historię nacjonalizmów w Skandynawii. Po czym, po otwarciu wystawy fotograficznej „Асабістыя рэчы — personal things”, przygotowanej przez Taciańę Kułażankę, Natallię Kaszeўską i Darię Bubien, przystąpiono do obrad w sekcjach.

W ciągu dwóch dni obrad mogło zaprezentować się blisko dziewięćdziesięciu prelegentów, w większości studentów EHU, którzy swe osiągnięcia badawcze przedstawili w dziewięciu sekcjach:

- Prawo i demokracja: wyzwania czasu;
- Polityka i badania polityczne;
- Muzeum w kontekście kultur;
- Widzieć, rozumieć, interpretować: ideologia i kultura;
- Białoruś — Litwa: historia i pamięć;
- Filozofia we współczesnym świecie;
- Różne wymiary tożsamości;
- (Nie)aktualne problemy teorii płci;
- Transformacja postsowieckich mediów.

Sekcja historyczna, zatytułowana „Białoruś — Litwa: historia i pamięć”, była najliczniejsza, nie tylko ze względu na fakt, iż dokooptowano do niej

¹ Materiały z pierwszej konferencji, która odbyła się w dniach 6-7 maja 2007 r., ukazały się drukiem. Zob.: *Европа: новое соседство 2007*, ред. Г. Я. Миненков, Вильнюс 2008, 252 с.

referentów z sekcji „muzealnej”, która ostatecznie liczyła jedynie dwóch uczestników. Obrady, w czasie których zaprezentowało się 20 referatów, poprowadził dr Aleś Smalanczuk. Sekcja historyczna, oprócz liczebności, wyróżniła się również pod względem językowym, bowiem zdecydowana większość referatów została zaprezentowana po białorusku, podczas gdy w innych sekcjach dominował język rosyjski.

Organizatorzy w programie ułożyli wystąpienia w porządku chronologicznym. Jako pierwszy wystąpił Wasil Chodan z referatem „Do zagadnienia sytuacji etnicznej zachodniej części białoruskiego Polesia w XI-XIII wieku”. Iou Hleb przedstawił stan badań i perspektywy badawcze nad rozwojem prypecko-niemeńskiego szlaku handlowego i jego głównych odnóg w epoce wikingów. Historię Lubczy, rezydencji Radziwłłów linii birżańskiej, nakreśliła Natalla Kuc. Gość z Rosji, aspirant Petersburskiego Uniwersytetu Rolniczego Nikołaj Niestierow, na przykładzie muzeów północnej Rosji, przedstawił rolę placówek muzealnych w przestrzeni kultury regionalnej.

Po przerwie jako pierwszy wystąpił Mikoła Wołkaŭ z referatem „Określenie „forteca” dla oznaczenia nowożytnych budowli obronnych Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Wystąpienie Walerego Marozawa nosiło tytuł „Wielkie Księstwo Litewskie i wielki książę Gedymin”. Weksykologiczną spuściznę Wielkiego Księstwa jako źródło do badań stosunków białorusko-litewskich przedstawił Andrej Szułajeŭ. Sylwetki autorów i korespondentów „Naszej Niwy” z pierwszego roku istnienia gazety zaprezentowała Anastasija Saładoŭnik. Sobotnią część referatów zamknęło wystąpienie Haliny Flikop „Ikograficzne materiały WKL XVI-XVIII w. — przetrwalniki wiadomości o kulturze ludowej Białorusinów”.

Drugi dzień konferencji rozpoczął Cimafiej Awilin z referatem „Białorusko-litewskie paralele w ludowej astronomii”. Alesia Malcawa przedstawiła obraz Pińczuka w „Notatkach z podróży po Białorusi (1890-1891)” Mitrofana Downar-Zapolskiego. Serię wystąpień poświęconych „Naszej Niwie” rozpoczęła Maryja Łaminskaja porównując redakcję i tematykę gazety z lat 1906-1915 oraz z próby jej reaktywacji w 1920 roku. Iryna Krupskaja przedstawiła obraz Wilna i Wileńszczyzny na łamach „Naszej Niwy” w latach 1906-1911. Z kolei obraz kobiety w wydaniach z lat 1906-1908 został przybliżony przez Hannę Hałkową. Tomasz Błaszczak z toruńskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika przybliżył działalność organizacji białoruskich na Litwie w latach 1918-1940.

Po przerwie można było usłyszeć referat Natalli Miaszkowej „Problem unii w twórczości Kazimira Swajaka”. Funkcjonowanie Związku Studentów Białorusinów oraz innych organizacji działających na Uniwersytecie Stefana Batorego przedstawił Andrej Mastyka. Wystąpienie Andreja Asadczego nosiło tytuł „Problem współpracy z niemieckimi okupantami podczas

II wojny światowej w pracach naukowych Jerzego Turonka”. Intelktualną historię Białorusi w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. udanie próbował zanalizować Iwan Nowik. Obrady konferencji zamknął Konstantin Bobrow wystąpieniem „Muzeum jako fenomen rozwoju kultury i muzealnej pedagogiki”.

Podsumowując obrady konferencji należy podkreślić, że poziom referatów był bardzo zróżnicowany, co wynikało z różnego stanu zaawansowania badań prowadzonych przez poszczególnych referentów. Obok słuchaczy studiów magisterskich i doktorantów zaprezentowali się studenci pierwszego stopnia. Można wyróżnić jednak kilka wystąpień, np. Andreja Mastyki czy Iwana Nowika, których dotychczasowe osiągnięcia badawcze wskazują, iż mają oni pełne szanse, by w przyszłości zaistnieć w białoruskiej historiografii.

Tomasz Błaszczak
(Toruń)

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok

AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa

Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie

Przedmieście 7

LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24

LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań

Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)

www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Выданыі Беларускага Гістарычнага Таварыства

„Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”, nr 1-29 Białystok 1994-2008 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-29); nr 1, 2 — прададзеныя.

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, ілюстр. Прададзеная.

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, ілюстр. Прададзеная.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, ілюстр. Прададзеная.

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss. 273, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostoczczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, цана з коштам пасылкі 10 зл.; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic, Bielsk Podlaski — Ryboły* — Białystok 1997, ss. 194, ілюстр. Прададзеная.

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71. Цана з коштам пасылкі 7 зл.

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201. Цана з коштам пасылкі 30 зл.

Першыя з'езд беларусаў свету (8-10 ліпеня 1993 г., г. Мінск). Матэрыялы і дакументы, укладальнік Г. Сурмач, ss. 35, ілюстр., Мінск 1997, ss. 335. Цана з коштам пасылкі 12 зл.

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118. Цана з коштам пасылкі 15 зл.

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127. Цана з коштам пасылкі 5 зл.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Анеля Катковіч, Вераніка Катковіч-Клентак, *Успаміны*, рэд. Л. Глагоўская, В. Харужы, Беласток 1999, ss. 142, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144. Цана з коштам пасылкі 4 зл.

„Наш Радавод. Кніга 8. Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X-XX ст.”, рэдактары: Д. Караў, А. Латышонак, Гродна — Беласток 1999 (2000), ss. 628. Цана з коштам пасылкі 35 зл.

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285. Цана з коштам пасылкі 35 зл.

Irena Matus, *W Puchlach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Małgorzata Moroz, „*Krynica*”. *Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230. Цана з коштам пасылкі 15 зл.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 14 зл.

Мар’ян Пецюкевіч, *Кара за службу народу. Абрэскі ссыльнага жыцця*, Беласток 2001, ss. 200, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. *Ze zbiorów prywatnych*, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, каталёг выстаўкі. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Jan Tarasiewicz/ Ян Тарасевіч, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałoўнікава/ Песня кахання. Творы для фартэпіяна пад рэдакцыяй Ігара Алоўнікава*, Мінск — Беласток 2002, ss. 132. Цана з коштам пасылкі 10 зл.

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214. Цана з коштам пасылкі 5 зл.

Мікола Шкялёнак, *Беларусь і суседзі*, Беласток 2003, ss. 300. Цана з коштам пасылкі 20 зл.

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budstawia do GULagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140. Цана з коштам пасылкі 8 зл.

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158. Цана з коштам пасылкі 5 зл.

Ціна Клыкоўская, *Саюз Беларускай Моладзі. Вяртаньне з забыцця*, Беласток 2004, ss. 228. Цана з коштам пасылкі 20 зл.

Мар'ян Пецюкевіч (Marian Pieciukiewicz), *Лісты. Listy (1956-1982)*, Беласток 2005, сс. 156, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 16 зл.

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, сс. 434, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 30 зл.

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, сс. 918. Прададзеная.

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Białystok 2006, сс. 196, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 14 зл.

Antoni Mironowicz, *Serafion Polchowski, władca białoruski*, Białystok 2007, сс. 166. Цана з коштам пасылкі 9 зл.

Выданні, савыдаўцом якіх выступіла Беларускае Гістарычнае Таварыства

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, сс. 144. Прададзеная.

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, сс. 388. Прададзеная.

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu pilsudczykowskiego*, Białystok 2007, сс. 296. Прададзеная.

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
wchoruzy@poczta.onet.pl albo bzh@neostrada.pl
lub faksem: 085 744 61 11